उपसर्गार्थचन्द्रिका

(A THESAURUS
OF
SANSKRIT PREPOSITIONAL VERBS)

सेय
वाक्यपदीयस्य संस्कर्त्रा श्रीगान्धिचरिताऽनुवादकला-प्रस्तावतरङ्गिणी-शब्दाप-
शब्दविवेक वाक्यमुक्तावली-व्याकरणचन्द्रोदय वाग्व्यवहारादर्शादीना-
मनेकेषा ग्रन्थाना निर्मात्रा व्याकरणमहाभाष्यस्य विवरीत्रा
श्रीरामकृष्णतनुजनुषा
श्रीचारुदेवेन शास्त्रिणा प्रणीता

तत्रायं द्वितीय. खण्डः

(सम्———वि)

स एष

भारतीय-विद्या-प्रकाशनस्य
दिल्ली वाराणसीस्थस्या
ध्यक्षेण स्वेन व्ययेन प्राकाश्य नीत ।

प्रकाशक
भारतीय विद्या प्रकाशन
१ १ यू० बी० बगलो रोड, जवाहर नगर
दिल्ली — ११०००७
२ पो० बा० १०८, कचौड़ी गली
वाराणसी — २२१००१

प्रथम संस्करणम्। द्वितीय खण्डो मईमासे १९७८ वत्सरे प्रकाशित।
मूल्य द्वितीयखण्डस्य ३०.००

मुद्रक अमर प्रिंटिंग प्रेस (शाम प्रिंटिंग एजेन्सी) ८/२५ विजय नगर, दिल्ली ९

निवेदना

सस्कृत प्रतिपत्तार प्रतिपादयितारश्च सम प्रकाशितचर प्रथम खण्ड मुक्त-
कण्ठममायमनल्प प्राशमन्निति प्रिय मे। तदिद जर्जरकलेवरस्य प्रवयसो मे
परम समुद्धषणम्। अत्र खण्डे पूर्ववत् स श्चिनशैलीसमाश्रय, पूर्ववत्प्रति-
पाद्यकार्त्स्न्य प्रयास, पूर्ववदेव च परमतव्याक्रियानिराक्रिये स्थिते इति प्रथमे-
नैषोनवयवेनारोहति तुलाम्। तेनाशसेऽयमपि हृदाभिनन्दिष्यते विदद्भिश्च
विविदिषावद्भिश्च। चिरेणास्य प्रकाशनमभूत्, तेन चिरमुदैक्षन्त समुत्सुका
सूरय इति खिद्ये। पर प्रकाशन नाम न मदायत्तम्, तद्धि मदतिरिक्ते
प्रकाशके वाणिजेऽधि। एव मन्थर प्रवृत्तिमत् प्रकाशन कदा नु समाप्ति-
मेतेति चिन्ताऽऽचामतीव माम्। अद्य खण्डत्रयस्य प्रकाशन शिष्टम्। अह च
त्र्यशीतितम वत्सर वयसोनुभवामि। कियदवशिष्ट ममायुष इति च न
जानामि। शीर्णशरीरस्यापि मेऽप्रहीणे प्रज्ञामेधे इति परो भगवतोऽनुग्रह। इद
हि मे परममाशास्य परमकारुणिक परेशो मे तावन्त काल जीवित वितरेद्यावता
प्रारब्धस्य परिसमाप्ति स्यादिति। अत्रार्थे विदुषामाशिषमाशासानो विरमाम्यह
विनीतश्चारुदेव शास्त्री॥

PREFACE

Students and teachers of Sanskrit alike have highly appreciated the First Fasciculus with all the sincerity of heart and ungrudging expression This gives me, an aged man of a decrepit physique, not a little inspiration In the present Fasciculus, the same old method adopted in the first is followed, there is the same attempt at thoroughness, and the same elucidation and repudiation of others' views thus this Fasciculus resembles in all respects its predecessor Hence I hope this too would meet with the approbation of those who know and those who are anxious to know This Fasciculus has taken long to be published This pains me But publication does not rest with me It is entirely the business of a person, other than I, a publisher At this slow pace, one does not know when the entire work would be published Three Faciculuses still remain to be published and I am currently running the 83rd year of my life I do not know how long I am to live Although decreptitude has overcome my body, my mental faculties—intelligence and memory are entirely intact This is the benign grace of the merciful God (In the end it is my greatest wish that God may grant me a lease of life just sufficient to complete my work already undertaken I seek the blessings of the learned in this behalf, and conclude

Surabhi, 3/54, — CHARU DEVA SHASTRI
Roop Nagar, Delhi
27th May, 1978

ओ नम परमात्मने ।

नमो भगवते पाणिनये ।

नम शिष्टेभ्य । नम पूर्वेभ्य पथिकृद्भ्य ।

उपसर्गा निषिञ्चन्ति वाच्यपूर्वां मनोज्ञताम् ।
इत्युपसर्गवाल्लभ्यमृषीणा सम्प्रसिध्यति ॥१॥
अतो वाचो विवेक्तारो वक्तारो वाग्मिनः किल ।
धातूपसर्गयोगेण त तमर्थं प्रचक्षते ॥२॥
सहितासु सभाष्यासु निषत्सूपनिषत्सु च ।
भारते चादिकाव्ये च कल्पेषु स्मरणेषु च ॥३॥
य प्रायो ह्युपसर्गाणा काव्यनाटकयोस्तु स ।
गद्ये समासभूयिष्ठेऽथो विमृग्यक्रिये कुत ॥४॥
आसहित समाहारं समाहारमुदाहृतीः ।
आकाव्यनाटक चायमुपसर्गार्थसङ्ग्रह ॥५॥
प्राक्तनान्नूतनाच्चापि वाङ्मयात्संप्रणीयते ।
शिष्टप्रयुक्तिपद्याया प्रव्यक्तं प्रतिपत्तये ॥६॥
उपसर्गा द्योतका केचिद्वाचकाश्चाप्यमी स्मृता ।
अनर्थकाश्च लक्ष्यन्ते केचिद्वस्तुस्वभावतः ॥७॥
धातूपसर्गयोरैक्य वादिन केचिदास्थिता ।
सम्भूयाप्यर्थवाचित्व ते न सूक्ष्मदृशो मताः ॥८॥
इतीद पक्षनानात्वं सम्प्रधार्यावधारितम् ।
सङ्ख्यया पश्चिम पक्षो गुणैरेष ह्यपश्चिम ॥९॥
कृत्यामास्वादमास्वादमेतस्या वर्तनिं नवाम् ।
नवार्थस्यातिसन्तृप्ता सम्प्रेष्यन्ते विपश्चित ॥१०॥
अनिश भासमाना ते चकोरा. शब्दवित्तमा ।
प्रत्यग्रा चन्द्रिका चेमा निपेष्यन्ते समुत्सुका ॥११॥

सवाह्यताम्=सगृह्यताम। सूत सवाहयामास रथम् (रा० ६।७९।७)। **सवाहयामास=प्राज=प्रचोदयामास**। सोपि सवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् (पञ्चत० ५।१५)। **सवाह्यते=ह्रियते**। अमृतस्येव सवाह प्रभाचन्द्रमसो यथा (हरि० ३ ५।२)। **सवाह=प्रवाह**। सस्त्यानविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगर सवाह इति (पा० ७।३।१४ इत्यत्र भाष्ये)। **प्राकारपरिखायुक्तस्तु श्रेणिधर्मान्वितो देश सवाह इति कैयट**। **विपणिरिति** मोनियर। शाखानगरमुख्याना सवाहाना शतानि च (हरि० २।६१।६)। **सवाहाः सप्राकाराण्युद्यानानीति नील०**। वायुर्घोषवान् भूमौ वा तृणसवाह (आप० ध० १।३।११।८)। **तृणान्युत्क्षिप्य गमयतीति तृणसवाह**। इत्येष •तेन सवाहो गृहकृत्ये प्रवर्तित (राज० ५।१७५)। **सवाह=लुण्ठि=आमर्शनम्=आच्छेदनम्। बाधो वा**। समूढमस्य पासुरे (अथर्व० ७।२७।४)। **पासुमति पदे समूढ सम्यगवस्थितम् इत्यर्थ**। **समूढमसमूढ** वा यत्रामेध्य न लक्ष्यते (बौ० ध० १।५।१०।१)। **समूढ सम्मार्जन्या एकत्र राशीकृतम्**।

—**विज्** (**ओविजी भयचलनयो**)। उद्वेपय स विजन्ताम् (अथर्व० ११।९।१२)। **स्वस्थानाद् विचलिता भवन्त्वित्याह**। यथा श्येनात् पतत्रिण सविजन्ते (अथर्व० ५।२१।६)। **सविजन्ते=उद्विजन्ते=त्रस्यन्ति**। मा भेर्मा सविक्था (वा० स० ६।३५)। **मा सविक्था=मा सविजिष्ठा=मा विचाली**। यथा मृगा सविजन्त आरण्या पुरुषादधि (अथर्व० ५।२१।४)। **सविजन्ते=अपधावन्ति, आत्मपरीप्सया त्वरन्ते**। श्रुत्वा जरा सविविजे महात्मा (बुद्ध० ३।३४)। **सविविजे=विव्यथे=विचचाल=व्याकुलो बभूव**। विसृज्य सशर चाप शोकसविग्नमानस (गीता १।४७)। **शोकव्याकुलितचेता**। किर्मीरवधसविग्नो बहिर्दुर्योधनो ययौ (भा० वन० १०।३९)। **उक्तोऽर्थ**। हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्रसवेगतत्क्षणकृतस्फुटदङ्गभङ्गा (ताटका) (महावीर० १।३९)। **सवेग=वेग**। पूररेचकसविग्नवलिवल्गुदलोदरम् (रूपम्) (भा० पु० ४२।४।५०)। **सविग्ना इतस्ततश्चलिता वलय**। **प्रायेण सविजिस्त्रासकृतमपरूरणमाह न तु चेष्टामात्रम्**।

—**विद्** (**विद ज्ञाने**)। समु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे (ऐ० ब्रा० ३।६)। **सविद्रे=सविद्रते=सगच्छन्ते**। **शिरस्या सप्त ये प्राणा ये त्रयोऽपाञ्च एव ते। स्वस्थानस्था सगताश्च भवेयुर्देहपोषदा**॥ इति तत्र षड्गुरुशिष्यवचनम्। यो वा रसान्न सवेत्ति (सुश्रुते १।११३।११)। **सवेत्ति=अनुभवति**। इच्छाम्यह वरमस्मै प्रदातु तन्मे विप्रा सविदध्व यथावत् (भा० आदि० ५६।१)। **अनुमन्यध्वमित्याह**। ते पृथग्दशनास्तस्य सविदन्ति तथैकताम् (भा० शा० २८०।२८)। **सविदन्ति=अभ्युपगच्छन्ति**। अम्ब निष्पर समरीविदाम् (श० ब्रा० ३।६।४।२१)। एष याजुषो मन्त्र वा० स० ६।३६)। **अरी प्रजा,**

सजानताम् ऐकमत्यमधिगच्छन्त्वित्याह । अप शत्रून् विध्यता सविदाने आर्त्नी इमे (वा० स० २६।४१) । **सविदाने=परस्पर सकेत कुर्वाणे** । यमेन त्व यम्या सविदाना (वा० स० १२।६३) । **सविदाना=ऐकमत्य गता** । वर्षति हैव तत्र यत्रैवमृत्विज सविदाना यज्ञेन चरन्ति (श० ब्रा० १।५।२।१६) । **सविदाना =सजानाना** । अङ्गिरोभि पितृभि सविदान (ऋ० १०।१४।४) । **सुजानान =ऐकमत्य गत** । त्व सोम पितृभि सविदान (ऋ० ८।४८।१३) । तन्मृत्युना निर्ऋति सविदान (अथर्व ७।७३।१) । **उक्तोऽर्थ** । तौ हाऽसविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतु (छा० उ० ८।७।२) । **विप्रतिपद्यमानावेवेत्याह** । असविदानस्य ममेश सविदाम् (कि० १८।४२) । **असविदान = अज्ञ** । तत् किमित्यसविदानेव जामात्रे कुप्यसि (उत्तर० ७) । **उक्तोऽर्थ** । सवित्त सहयुध्वानौ तच्छक्ति खरदूषणौ (भट्टि० ५।३७) । **सवित्त =सम्यग्जानीत** । कृत्वा कुशलसयुक्ता सविद च यथावय (भा० शल्य० ३४।१६) । **सवित् =परिचय** । अकरोत्सविद तेन पाण्डवेन महात्मना (भा० उ० १६७।३७) । **सवित्=मैत्री** । रथस्था सविद कृत्वा सुखा पृष्ट्वा च शर्वरीम् (भा० शां० ५३।२०) । **सवित्" प्रतिष्ठित आचार शास्त्रदृष्टो विधिर्वा** । प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसविद (शिशु० १२।३५) । **गोत्रसवित्=कुलाचार** । रहसि सविदो या हृदिस्पृश ( ) । सविद सलापा । कृत्वा स्त्रीभिस्तु सविदम् (भा० सभा० ५८।३४) । **उक्तोऽर्थ** । यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसविदा (भा० पु० १।३।३३) । स्वसविदा=आत्मानुभवेन । त्वत्स्नेहसविदवलम्बितजीवितानि (मालती० ६।१३) । **सवित्=ज्ञानम्** । स राजलोक कृतपूर्वसवित् (रघु० ७।३१) । **सवित् सकेत** । स्तुतीरलभमानाना सविद वेदनिश्चितान् (भा० शा० १५१।६) । **सविद्=दर्शनैक्यम्** । सनेत्य तान्नरव्याघ्रास्तव दास्यामि सविदम् (भा० द्रोण० १२७।२) । **सविद्=ज्ञप्ति = ज्ञापनम्** । तत स दु खसन्तप्तो नालभत्सविद क्वचित् (हरि० १।३०।१२) । **सविदम्=स्वास्थ्यज्ञानोपायम्** (नील०) । यथा च त्वा न पश्येयु कुर्वीणा तेन सविदम् । (भा० वि० २२।५) । **सविदम=सकेतम्** । सवित् क्रियाप्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानगह्वरे । सभाषणे क्रियाकारे सकेते नाम्नि भाष्यते (मेदिनी) ॥ श्वस्त्वया सुखमवित्ति स्मरणीयाधुनातनी (कि० ११।३४) । **सुखसवित्ति = सौख्यानुभव =सुखास्वाद** । पश्चाच्छिष्यसकाशात्तु काल सविदितो मया (हरि० १।१६।२२) । **सविदितो विदित । नार्थ समा** ।

—**विश् (विश प्रवेशने)** । इमा नारीरविधवा सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सविशन्तु (ऋ० १०।१८।७) । **सविशन्तु=अनुपदमागच्छन्तु** । स त्वा विशन्त्वोषधीरुताप (वा० स० ८।२५) । **प्राप्नुवन्त्वित्यर्थ** । समाप्ताया सविशन्ति दक्षिणे पार्श्वे

(गो० गृ० ३।६।१८) । **संविशन्ति=प्रविशन्ति । अग्निपरिजनयोर्मध्य आगच्छन्तीति सामश्रमी ।** जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति स च विशति (श० ब्रा० ८।२।४।२०) । **संविशति=निषीदति ।** तदाऽग्निमिद्ध भगवान् संविवेश महावने (भा० आदि० १७६।४६) । **संविवेश प्रविवेश ।** तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व (ऋ० १०।५६।१) । **संगतो भवेत्याह ।** पर्यटेत्कीटवद् भूमिं वर्षास्वेकत्र संविशेत् (लघु वि० स्मृ० ४।५) । **संविशेत्=तिष्ठेत्=वसेत् ।** पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राक्शिरा संविशति (गो० गृ० २।६।१०) । **संविशति=स्वपिति ।** क्रमेण सुप्तामनु संविवेश (रघु० २।२४) । **चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते** (भा० सभा० २१७७) । **उक्तोऽर्थः ।** तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् (मनु० ३।४८) । **संविशेत्=गच्छेत् । स्त्रिया मिथुनी भवेदिति यावत् ।** षोडशर्तुनिशा स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु **संविशेत् (याज्ञ० १।७९) ।** स तत्र संविवेश केदारखण्डे, शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ (भा० आदि० ३।२४) । **संविवेश=शिश्ये=निपेदे । इह स्वापो नार्थः, किन्तर्हि स्वापार्थं विश्रमार्थं वा यथा कायप्रणिधानम् भवति तथा कायं प्रणिदध इति विवक्षितम् ।** विधिं ह्याद्य विधयं संविशन्ति (भा० अनु० ७२।५५) । **समाविशन्तीत्यर्थः ।** दृष्टं श्रुतमसद् बुद्ध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् (भा० पु० ६।१६।२०) । **संविशेत् =निर्विशेत्=भुञ्जीत । अपूर्वोऽन्यत्राहृष्टपूर्वः कविकल्पितोऽथः । अनुध्यायेदित्यत्रानुरप्यस्थाने ।** अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी (वि० पु० ६।५।३३) । **संवेश्यते=उपवेश्यते ।** आ न्याय्यादुत्थानादा न्याय्याच्च संवेशनात । एषोऽद्यतनः कालः (पा० १।२।५७ सूत्रे वृत्तौ) । **संवेशनं स्वापः शयनम् ।** गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च (मनु० ३।१६३) । **गृहसंनिवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी** (कुल्लूक) । वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन । भूमौ सदैव नाश्नीयात् (भा० अनु० १०४।६६) ॥ **असंविष्टोऽशयानोऽनिपद्यमानः । नासंविष्ट इति सुप्सुपासमासः । अनिपद्यमान इत्यर्थः ।** (**अश्नीयादित्यध्याहारः**) । न चास्य (गुरोः) सकाशे संविष्टो भाषेत । **उक्तोऽर्थः ।**

—**वृ (वृञ् वरणे, वृङ् संभक्तौ)** । राज्ञो लोचने संवृणोति (विक्रम०) । **आच्छादयति ।** संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम् (भट्टि० ६।२७) । **संवरिषीष्ठा=उपरुध्याः ।** यावद् वस्त्रं च वेणीं च विस्रस्तां संवृणोम्यहम् (कथा० ६४।३८) । **संवृणोमि=व्यवस्थापयामि ।** अश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः (भा० वन० १०६८१) । **आच्छादयन्त्य इत्यर्थः ।** अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभिसंवृतः । प्र सोम इन्द्र सर्पतु (ऋ० ८।१७।७) । **अभिसंवृत=समन्तादाच्छादितः ।** न मदनो विवृतो न च संवृतः (शा०

२।१२)। रजसा सवृत तेन नष्टज्योतिरभून्नभ (भा० वन० ११।१३)। असवृताया भूमौ (रा० ५।२११४)। अनन्तर्हितायाम् अव्यवहिताया शय्याद्यनुपहितायामित्यर्थ। अय पट सवृत एव शोभते (मृच्छ० २।१०)। मञ्जूषादिषु गोपित इत्यथ। युद्धाद् ब्राह्मणसवृतात् (भा० आदि० १६० ३५)। ब्राह्मण सव्रियत इति ब्राह्मणसवृतम्। यत्र ब्राह्मणा अपि क्षत्रियै सम युध्यन्ते, तस्मात्। समा नार्थं। वरणेर्थे समोऽप्रसिद्धेश्च। ज्याघातौ हि महान्तौ मे सवर्तु नप दुष्करौ (भी० वि० ५२)। सवर्तुम्=सवरीतुम्=गोपायितुम। धृतराष्ट्रोपि राजेन्द्र सवृत सर्वकौरवै (भा० वन २५६।२१)। सवृत =परिवृत =परिगत =परिक्षिप्त =परिवेष्टित। ब्रह्मवादी पुण्यमति काम्य सवृतमैथुन (हरि० १।२६।३)। निरुद्धमैथुन इत्याह। यज्ञे सवृतश्चेत् (गौ०ध० १५।४०)। सवृत =वृत =आहूत। ध्रुवाया त्वा दिशि पुरा सवृत स्वधायामादधामि (अथर्व० १८।३।३४)। अन्यदसवृतम् (बौ०ध० २।१०।१७।२० इत्यत्र गोविन्दस्वामिविवरणम्)। असवृतम=उत्तानम्=स्पष्टम्। वर्षता जलदाना च तोयमत्युल्बण निशि। सवृत्यानुययौ शेष फणैरानकदुन्दुभिम् (वि० पु० ५।३।१७)। सवृत्य= निवार्य। वदति सवृतिरेव कामितानि (कि० १०।४४)। सवृति = गोपन निह्नव इत्यर्थ। प्रत्यग्रापनीतसयमनस्य भवतोऽलघुसवारा गति (मृच्छ० ७।६)। सवारो विघ्न।

—वृज् (वृजि वृजी वजने)। ते सर्वं यज्ञ समवृञ्जत (श० ब्रा० (११।५।६।४)। आच्छिद्य स्ववशेऽकुर्वन्नित्याह। ते देवा अकामयन्त। कथ न्वि ममपि (भाग) सवृञ्जीमहि योऽसुराणाम् (श० ब्रा० १।७।२।२३)। वशे कर्वीमहि, विन्देमहि। स इद सर्वं सवृङ्क्ते (श० ब्रा० ५।१।१।१४)। उक्तोऽथ। अथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्यात् सविवृक्षेत· हैवास्माद् वृङ्क्ते (श० ब्रा० १२। ४।४।३)। वृजिरिहाकर्मक। यदाप उच्छष्यन्ति वायुमेवापियन्ति। वायुर्ह्येवैतान् सर्वान् सवृङ्क्ते (छा० उ० ४।३।२)। अपियत एतानग्न्यादीन्सकलस्य स्वय धत्त इत्यर्थ। ततो देवा सर्वं यज्ञ सवृज्याथ यत्पापिष्ठ· (श० ब्रा० ११।६।२।५)। उक्तार्थ।

—वृत् (वृतु वर्तने)। हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे (ऋ० १०।१२२।१)। अजायतेत्यथ। शीर्ष्णो द्यौ समवतत (ऋ० १०।९०।१४)। उक्तोऽर्थ। तच्छस्वत्समवर्तते (छा० उ० ८।१३।२)। सवतते=विद्यते। लवणमिश्रित तिष्ठत्येवेत्याह। तत्र सवर्तते रात्रि (हरि० १।८।२)। अवतरति रजनीत्यर्थ। सस्वेदा भ्रकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत (भा० वि० १६।१५)। अजायतेत्यथ। का कथा समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे (भा० शा० ५४।३)। समवतन्त=प्रावर्तन्त। शनकैर्मध्याह्न समवर्तत (कथा० १०४।२०२)। प्राप्ते च प्रहरेत्काले न च सवर्तते पुन। हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपून्प्रति

(भा० शा० १०३।२०) ॥ **न सवर्तते (काल)=नोपसम्पद्यते।** 'कौरवा समवर्तन्त जिगीषन्तो महाबला (भा० भीष्म० १।३)। **समवर्तन्त=समवायन्।** युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् (भा० भीष्म० ८७।२५)। तिस्रोऽन्या समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ (भा० उ० १६।२७)। **सवर्तते जनपद** (वा० प० वृषभ० टी०)। **सवत्र समवाय एकीभावगमनमर्थ।** यत्सवर्तते साऽऽमिक्षा यदन्यत्तद् वाजिनम् (आप० श्रौ० ८।१।२।६)। **सवर्तते=घनी भवति। सवर्तते** च भैषज्यमङ्गुलिभ्या मद्यमानम् (चरके वि० ७।३०)। **सवर्तते=वर्तिवद् भवति।** स ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्यु (ऋ० ६।४१।२)। **सवर्ततामि=इतोऽभिवर्तताम्।** मा सवृतो मोपसृप (अथर्व० ८।६।२) **मा सवृत =माऽभिवर्तस्व। सवृत इति सम्पूर्वस्य वृतेर्लुङि रूप माङ्युपपदेऽनागमकम्। अतो यथोक्तमथ, न तु सवृति सक्कोच मा कार्षीरिति।** सोऽय विधिर्विहित कर्मणैव सवर्तते तत्र कम (भा० उ० २६।८)। **सवर्तते=उच्छिद्यते। सपूर्वो वृतिरुच्छेदेपि वर्तते। सवत प्रलयो भवति।** नत्वेव मन्ये पुरुषस्य कम सवर्तते सुप्रयुक्त यथावत् (भा० उ० ३२।२६)। **सवर्तते=फलवज्जायते। फलेन सम्पद्यत इत्यर्थ।** मिथ कामात् सावर्तेते स गान्धर्व (आप० ध० २।५।११।२०)। **सावर्तेते=सवर्तेते (छान्दसो दीर्घ)=मिथुनी भवत।** यथाऽय वाहो अश्विना समैति स च वर्तते (अथर्व० ६।१०२।१)। **सवर्तते सम्यक् तदधीन वर्तते।** सवर्तयति मुष्टिम्। **सगृह्णातीत्यर्थ। मुष्टि बध्नातीति वा। मुष्टिसङ्ग्राहो मुष्टिबन्धो भवति।** तत सवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुली। मुष्टिनाभिजघानैनाम् ' (रा० ५।३।४०)। मुष्टि सवर्तयामास वज्रकल्प महाबल (रा० ६।७६।२५)। यथा वायुस्तृणाग्राणि सवर्तयति सर्वश। तथा कालवश यान्ति भूतानि भरतर्षभ (भा० स्त्री० २।६)॥ **सवर्तयति, उत्सादयति, उच्छिनत्ति, भनक्ति।** उभे यत्समवर्तयद् इन्द्रश्चर्मेव रोदसी (ऋ० ८।६।५)। **समवर्तयत्=सममेलयत।** उषा अप स्वसुस्तम सवर्तयति वर्तनि सुजातता (अथर्व० १६।१२।१)। **सवर्तयति=सम्यङ् निवर्तयति।** इन्द्रासोमा वर्तयत दिवो वध सम् (अथर्व० ८।४।४)। **सवर्तयतम्=एकधैव प्रवर्तयतम्।** पश्येयमिति तस्याश्च काम सवर्त्यतामिति (रा० ७।४६।२३)। **सवर्त्यताम्=निर्वर्त्यताम्=साध्यताम्=पूर्यताम्।** इमा सविवृत्सत्यपति स्वपति स्त्रियम् (अथर्व० ८।६।१६)। **सविवृत्सति=सवर्तन मैथुन्य कर्तुमिच्छति॥** सोऽन्तरोरू असवर्तमान शेते (श० ब्रा० १३।४।१।६)। **असवर्तमान=असलग्न=असम्पृक्त।** अथ सदेशनौ असवर्तमानौ सह शयाताम् (जै० गृ० २०।६)। **अमिथुनी भवन्तौ।** सवर्तमान हृदय समाविशति यत्पुरा (चरके सूत्र० ३०।६)। **सवर्तमान जायमानम्।** अर्को वृक्षो भवति सवृत्त कटुकिम्ना (नि० ५।४।६)।

सवृत्त=सगत सव्याप्त । त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न सवृत्त पिता मम (रा० ३।१५।२६) । **सवृत्त=मृत । न सवृत्त=न सस्कृत इति तु कतक । नैष शब्दमर्यादालभ्योथ** । ते तस्य यज्ञे सवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथ त्विमौ (भा० वन० १८५।१६) । **सवृत्ता समवेता** । क्षणभूतेव नौ रात्रि सवृत्तेय महातप (रा० १।४५।३) । **सवृत्ता=गता=समाप्ता** । सवृत्त शोणित तत्र मारुतो विषम गत (का० स० खिल० रक्तगुल्म० श्लो० २८) । मर्त्या अमर्त्या स वृत्ता (भा० आदि० १९७।६) । **अमत्यभाव प्राप्ता इत्यर्थ** दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगयौ केवल गुणायैव सवृत्ता (शा० २) । **सवृत्ता=परिणता** । सवृत्तो मनोरथ । **फलित इत्यर्थ** । अपूरयन्नभ शब्दो बलसवर्तसभव (भट्टि० १७।५६) । **सैन्यैकीभावोत्पन्न इत्यर्थ** । अपरेद्युस्त्रीस्त्रीन् पुरोडाशसवर्ताश् चतुष्पथेष्ववचरति (को० सू० ३०।१८) । **सवर्त्ता=पिण्डा** । सवर्तम् (भा० शल्य० ५७।१९) । **सवर्त शत्रुप्रसरणस्यावरोधन भवति** । पर्यायात् क्षणदृष्टनष्टककुभ सवर्तविस्तारयो (महावीर० ५।१)। **सवर्त=सकोच, आकुञ्चनम्** । सवर्ताग्नि सन्दिधक्षुर्यथैव (अभि० १।१३) । **सवर्त=प्रलय** । मत्स्यबन्धैरन्त स्रोतो निरुध्य प्रक्षिप्त सवतजालम् (तन्त्रा० १।१२) । **सवर्त सग्रह** । अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसवृत्तिमेव च । अप्रयत्नेन पश्याम (भा० शा० २२२।२०) । **सवृत्ति=तिरोधान नाश** । अदृच्छायामसवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् (आप ध० १।४।१४।५) । **असवृत्ति=असिद्धि** । गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसवृत्तिरिति (आप० ध० १।२।५।६) । **अध्ययनसवृत्ति=अधीतस्य वेदस्याभ्यास** । सर्वतिका नवदलम् इत्यमर । **सवर्तयति वेष्टयतीति सर्वतिकेति स्वामी** । स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता सर्वतिका शैवलवल्लिचित्रा (नै० ८।७६) । अनुष्ठित च सवृत्त्य विशेषेणोपपादयेत् (का० नी० सा० १२।३६) । **सवृत्त्य=साधु वर्तित्वेति जयमङ्गला । कुशलै सवाद्येत्युपाध्यायनिरपेक्षा** । चित्रतन्तुविरचित सवर्तनविवर्तनसहिष्णु (ध्वन्य० लो०) । सवर्तयस्तम सूर्यात् (बृ० दे० २।६३) । सवर्तयन्तो त्रि च वतयन्नहा (ऋ० ५।४८।३) । सवर्तयन् (रा० ४।२७।४८)। **सवर्तयन्=क्षपयन् (उक्तकाल चतुरो मासान्)**। सवतयन्त शैलेषु वानरा विविधास्तरून् (रा० ४।४७।६) । **सवर्तयन्त=भञ्जन्त=उद्वर्तयन्त=ध्वसयन्त** । स वासुदेव प्रगृहीतचक्र सवतयिष्यन्निव सर्वलोकान् (भा० भीष्म० ५९।९४) । **सवर्तयिष्यन्=सहरिष्यन्** । सवतयितुमर्हसि । यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमै (रा० १।६९।१२-१३) । **सवर्तयितुम्=निर्वर्तयितुम्** । सवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत (रा० १।१६।२४) । **सवर्तयित्वा=समाप्य** । चिताग्निरिव जज्वाल कोपसर्वतितेक्षण (रा० ५।४२।२२) । **कोपेन सर्वातते विर्वातते ईक्षणे यस्य स** ।

—वृध् (वृधु वृद्धौ)। सवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना (भा० द्रोण० ११।२)। सवर्धता=सवर्धमानेन शरीरपोषमाप्नुवता।

—वृह् (वृह वृहि वृद्धौ, वृहू उद्यमने)। आ ययाम सववर्ह ग्रन्थीश्चकार ते दृढान् (अथर्व० ६।३।३)। सववर्ह=सयोजयामास, सश्लिष्टाश्चकार। व्यूढ-प्रहरणोरस्क सैन्य तत् समवृहयत् (भा० द्रोण० ४।१६)। समवृहयत्=अद्रढयत्=सम्प्राहर्षयत्। यथा महासुहय सैन्धवपड्वीशशङ्कून्सवृहेदेव हैवेमान् प्राणान्सववह (श० ब्रा० १४।६।२।१३)। सवृहेत्=आवृहेत्=उद्धरेत्=समुद्धरेत्।

—वेष्ट् (वेष्ट वेष्टने)। स्व ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमा स वेष्टये (भा० वन० १०२६४)। सवेष्टये=सकोचये। दिव देवेन्द्र पृथिवी च सर्वां सवेष्टयेस्त्व स्वबलेनैव शक्र (भा० आश्व०६।२८)।

—व्यध् (व्यध ताडने)। सव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रथेन च शरेण च राजन्यबन्धव (श० ब्रा० १।२।४।२)। सव्याधे=सम्प्रहारे।

—व्ये (व्येञ् सवरणे)। वासो अग्ने विश्वरूप सव्ययस्व विभावसो (वा० स० ११।४०)। सव्ययस्व=परिधत्स्व। त्वक्त्रै सविव्ययुर्देहान् (भट्टि० १४।७४)। आच्छादयामासुरित्याह। तस्मै देवा अमृत सव्ययन्तु (अथर्व० ७।१८।३)। सव्ययन्तु सवृण्वन्तु प्रयच्छन्तु इति सायण। सव्यानमुत्तरीय चेत्यमर। सव्यानानामन्तकान्त पुरस्य (शिशु० १८।६६)। उक्तोऽर्थ। पाण्डु राशुकसवीता शयाना प्रमदामिव (बुद्ध० ४।४६)। पाण्डुराशुक परिदधानामित्यर्थं। येनैवाम्बरखण्डेन सवीतो निशि चन्द्रमा (बुद्ध० ३।१५)। सवीत=अन्तरित स्वणप्राकारसवीता (लङ्का) (रा० ७।२।५)। सवीता=वेष्टिता=परिगता=परिक्षिप्ता।

—व्रज् (व्रज गतौ)। यत्रैव सव्रजन्नन्वाहार्यपचनमनुस्मरेत् (श० ब्रा० २।३।२।४)। सव्रजन्=विचरन्=पर्यटन्।

—व्रश्च (ओव्रश्चू छेदने)। पर्वाण्येषा पर्वश सव्रश्चम् (श० ब्रा० ११।६।१।३)। सव्रश्चमिति णमुलन्तम्। सवृश्च्य खण्डश कर्तित्वा। सव्रश्चमोषधिवनस्पतीना प्रकिरति (श० ब्रा० १३।७।१।६)।

—शक् (शक विभाषितो मर्षणे, शक्लृ शक्तौ)। न पिशाचै सशक्नोमि (अथर्व० ४।३६।७)। सशक्तोऽनुप्रविष्टो भवामीति सायण। न बहव समशकम् (अथर्व० १।२७।३)।

—शङ्क् (शकि शङ्कायाम्)। क्रुध्यन्ती मा च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मा

त्वयि (भा० वि० १६।१२)।

शप् (शप आक्रोशे)। सशप्नकास्तु समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिन (अमर)। यदाश्रौष ॰ सशप्तकान्निहतानर्जुनेन तदा नाशसे विजयाय संजय (भा० आदि० १।१८६)॥

शम् (शमु उपशमे)। तावत् संशाम्य पाण्डवै (भा० द्रोण० १२२।१६)। शमं गच्छ, सन्धत्स्वेत्यर्थ। वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवै (भा० द्रोण० ८५।२३)। शमं गच्छ, सन्धत्स्व। सत्त्व संशाम्यतीव मे (भट्टि० १८।२८)। संशाम्यति=नश्यति। बुद्धया संशमयति नीतिकुशला साम्नैव ते मन्त्रिण (पञ्चत० १।३७६)। विरोधम् इत्यध्याहार्यम्।

—शास् (शासु अनुशिष्टौ)। आशिषश्च प्रशिषश्च संशिषो विशिषश्च या (अथर्व० ११।१०।२७)। संशिष संशासनानि। अत्राह सायण उपसर्ग-वशाद् धात्वर्थस्य भेदोऽवगन्तव्य इति। हन्त सोऽयमर्थभेदस्तस्यापि चतुर्वेद भाष्यकारस्यानवगत। ये चैव देवाना शमितारो ये च मनुष्याणा तानेव तत् संशास्ति (ऐ० ब्रा० ६।६)। संशासन प्रेषणम्। पूषा सन्या इति सनीहारान् संशास्ति (आप० श्रौ० १०।६।१८।५)। संशास्ति=सम्प्रेष्यति। सनिशब्दे-नात्र हिरण्यगोवस्त्रादीनि देयद्रव्याण्युच्यन्ते। सनीन् हरन्तीति सनिहारा। छान्दसो दीर्घ।

—शिञ्ज् (शिजि अव्यक्ते शब्दे)। ते (जुहूपभृतौ) असञ्शिञ्जयन्नाददीत (श० ब्रा० ११।४।२।२)। परस्परमसङ्घट्टयन्नित्याह।

—शी (शीङ् स्वप्ने)। यत् पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्र (अथर्व० २०।१५।२)। सक्तो न बभूव, सङ्ग नापेत्याह। मा संशयिष्ठा न गदेव वज्र स्यान्निष्फलम् (भा० पु० ६।११।१६)। संशय मा कार्षीरित्याह। तमेव स्थाणु ज्ञातु संशयितु वा नेच्छति (साङ्ख्यका० ४६ अत्र गौडपादभाष्यम्)। अत्र संशीङ् सकर्मक प्रयुक्त। संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य (कि० ३।१४)। क्वचिदर्थे निश्चयमनधिगम्येत्यर्थ। भावाभावप्रकारक ज्ञान संशय। न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति (हित० २।७)। संशय कृच्छ्रम्, भयम्, संकटम्। अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणा संशयच्छेदनाय (भा० वन० १८६।२२)। संशयच्छेदनाय=विवादपदनिर्णयाय।

—शृ (शॄञ् हिंसायाम्)। स ७ हैन ७ शृणाति (श० ब्रा० ११।१।१।१८)। सम्यग् हिनस्तीत्यर्थ।

—शो (शो तनूकरणे)। सशितो रश्मिना रथ (वा० स० २३।१४)। सम्पूर्व श्यति शोभने वर्तत इत्युवटमहीधरौ। समहमेषा राष्ट्र श्यामि (अथर्व० ३।१६।२)। सश्यामि तीक्ष्णी करोमि। सशित मे ब्रह्म सशित वीर्यं बलम् (वा० स० ११।८१)। ततस्ते सूदिता सर्वे मम बाणा सुसशिता (भा० उ० १८०।२२)। उक्तोऽर्थ। उपोष्य सशितो भूत्वा हित्वा वेदकृता श्रुती (भा० शा० २६५।७)। सशितस्तीक्ष्णव्रत इत्यनर्थान्तरम्। सशित व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यथ इति दीक्षित। सशितो ब्राह्मण। व्रतविषयकयत्नवान् इति च स। सशितात्मा। परिणतयज्ञ सयतमना इति वा। स्रुक् सशाय पविमिन्द्र तिग्मम्। (अथर्व० ७।८४।३)। सशाय=सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य। स शायेति सम्पूर्वस्य श्यतेर्ल्यपि रूपम्।

—श्रि (श्रिञ् सेवायाम्)। न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतय सश्रयन्ते (उत्तर० ६।१२)। सश्रयन्ते=आलम्बन्ते। सश्रयत्येव तच्छील नरोऽल्पमपि वा बहु (मनु० १०।६०)। सश्रयति=प्राप्नोति। तस्मिन्पुत्रैजरसि सश्रयेथाम् (अथर्व० १२।३।६)। अकर्मकोऽत्र धातु। चूतेन सश्रितवती नवमालिकेयम् (शा० ४। १२)। सश्रितवती=सगतवती। अत्राप्यकर्मको धातु। नक्तमासीत सश्रित (लौ० गृ०)। सश्रित=अपाश्रित। (इत्यादित्यदर्शन)। पौरजानपदान्सर्वान्सश्रितोपाश्रितास्तथा (भा० शा० ८७।२४)। सश्रिता=साक्षाद्श्रिता।

—श्रु (श्रु श्रवणे)। अयाच्यमर्थं न च सशृणोमि (भा० वन० १९५।४)। सशृणोमि=प्रतिशृणोमि। त्व हि सश्रूयसेऽत्यथमसह्यबलविक्रम (भा० भीष्म० १०५।२८)। सश्रूयसे=विश्रूयसे=प्रख्यायसे। द्विजस्य सश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् (रा० ७।७६।१२)। सश्रुत=प्रतिज्ञात। यत्त्वया सश्रुत मह्यम् (रा० २।१२।४६)। उक्तोऽर्थ। देवाना समयस्त्वेष वसूना सश्रुतो मया (भा० आदि० ६७।२२)। एतत्कायममरा सश्रुत मे (भा० उ० ३६।४)। सश्रुतम्=श्रुतम्। अनथक सम्शब्द। वाच वा को विजानाति पुन सश्रुत्य सश्रुताम् (याज्ञ० ३।१५०)। इहापि समा नार्थ। श्रवणमात्रमथ, न प्रतिज्ञानम्। विजानाति=प्रत्यभिजानाति। न तु प्रतिज्ञा सश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषत (रा० ३।१०।१६)। प्रतिज्ञा जहामीत्यनुषङ्ग। सश्रुत्य=प्रतिज्ञाय। सगीय। दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसश्रव। जटायुर्नाम नाम्नाह गृध्रराजो महाबल (रा० ३।५०।३)। सत्यसश्रव=सत्यसङ्गर। असश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् (मनु० २।२०३) यत्र गुरुर्न शृणोति तत्रासश्रवे।

—श्लिष् (श्लिष आलिङ्गने)। यथा छायातपौ नित्य सुसम्बद्धौ परस्परम्। एव कर्म च कर्ता च सश्लिष्टावितरेतरम् (पञ्चत० २।१२७)॥ वशिना हि परपरिग्रहसश्लेषपराङ्मुखी वृत्ति (शा० ५।२०)। सश्लेष =आश्लेष। अपत्यमित्यन्योन्यसश्लेषण पित्रो (उत्तर० ३)। सश्लेषण बन्धनम्।

—सञ्ज (षञ्ज सङ्गे)। प्रान्तेषु ससक्तनमेरुशाखम् (कु० ३।४३)। ससक्ता =सम्पृक्ता नमेरुशाखा यत्र। ससक्त सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दम (भा० द्रोण० १३२।४१)। सूतपुत्रेण कर्णेनायोधने व्यापृतमित्याह। ससस्क्त वदनाश्वासा =अविरतमुखोच्छ्वासा। श्रेष्ठिनो वसुरक्षितस्य हर्म्येण ससक्त देवदत्तस्य गेहकम्। तस्यानन्तर स्थितमित्यर्थ। तेनाव्यवहितमिति वा।

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु)। विमना विफलारम्भ ससीदत्यनिमित्तत (याज्ञ० १।२७४)। ससीदति=दीनमनस्को भवति। न चापि ससीदति न प्रहृष्यति (भा० शा० २२६।१५)। ससीदति=विषीदति। द्विश पात्राणि ससादयति (का० श्रौ० २।३।६)। सहैव निदधातीत्याह। गार्हपत्ये तस्य पात्राणि ससादयन्ति (श० ब्रा० १।१।२।२३)। उक्तोर्थ। ससाद्यमानोपि नरेण तेन (अवदा० जा० २६।६)। ससाद्यमान =आरुह्यमाण। ससदमुपयायात् (आश्व० गृ० २।६।११)। ससदिति व्यवहारस्थानमुच्यते।

सस्ज् (षस्ज सङ्गे)। यद्वैकतन कर्णो राक्षसश्च घटोत्कच। निशीथे समसज्जेता तद्युद्धमभवत्कथम् (भा० द्रोण० १७५।१)। समसज्जेताम् =समागच्छताम् =समासीदताम्। पूर्वापरार्णवनिभे पृतने समसज्जताम् (शि० भा० २४।५७)। ससक्ते अभूतामित्यर्थ। उवाचापि प्रहृष्टेव वाचा ससज्जमानया (रा० २।२५।३६)। ससज्जमानया=सगद्गदया।

—सह् (षह मर्षणे)। न मानिनी ससहतेऽन्यसङ्गमम् (भट्टि० २।६)। अत्र समित्यनर्थकश्छन्दोनुरोधादाश्रित।

—साध् (राध साध ससिद्धौ)। यत्ससाधयति ते विष्णुक्रमा (आप० ध० २।६।७।६)। ससाधयति=गच्छति। सर्वान्ससाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् (मनु० २।१००)। ससाधयेत्=घटयेत्। य स्वय साधयेदर्थमुत्तमर्णोधमर्णिकात् (मनु० ८।५०)। प्रतिलभेतेत्याह। क्षिप्र ससाध्यता कस केशी च तुरगाधम (हरि० २।१६।७२)। ससाध्यताम् =हन्यताम्। अयमात्मभव शोको मामनाथमचेतनम्। ससाधयति वेगेन यथा कूल नदीरय (रा० २।६४।७४)॥ ससाधयति=नाशयति। केचिदग्निमथोत्पाद्य ससाध्य च वनेचरा। भक्षयन्ति स्म मासानि (भा० आदि० ६६।२८)॥ अग्निना ससाध्य=अग्निना सस्कृत्य। राम ससाध्य ऋषिगणमनुगमनाद् देशात्तस्मात् (रा० २।११६।२५) ससाध्य=प्रस्थाप्य।

—सिध् (षिधु संराद्धौ)। जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः (मनु० २।८७)। **संसिध्येत्=अपवर्गमाप्नुयात्। परमानन्दं विन्देत्।** संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्यमनन्तरम् (भा० वन० ३६८।३४)। **कृती भव, कृतार्थः स्या इत्याह।** संसाधय सुहृज्जनम् (रा० ४।११।३४)। **आमन्त्रयस्वेत्यर्थः।** संसिद्धिं परमां गताः (गीता ८।१५)। **परर्द्धिर्मोक्षः संसिद्धिः।** संसिद्धिः स्वभावे सिद्धौ (अजय) आबालमेव संसिद्धं कर्तुं शक्नोति कोऽन्यथा (यो० वा० ६ (उ०) १५६।३१) **संसिद्धं स्वभावजम्, सांसिद्धिकम्।**

—सिव् (षिवु तन्तुसन्ताने) व्यभ्राजेतां यथा मेघौ संस्यूतौ सूर्यरश्मिभिः (भा० द्रोण० १३६।२५)। संस्यूतौ सम्बद्धौ।

—सु० (षुञ् अभिषवे)। न पूर्वदीक्षिणः संसवोऽस्ति। **द्वयोर्बहूनां वा यजमानानां स्पर्धमानानां सम्भूय सोमाभिषवः संसवः।**

—सूच् (सूच पैशुन्ये)। संयोगो हि वियोगस्य संसूचयति संभवम् (सुभाषितम्)।

—सृ (सृ गतौ)। संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवाशवः (भा० उ०) ७।१७)। **संसरन्ति=व्याप्नुवन्ति।** संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते (भा० उ० ३३।३४)। **संसारयति=(भृत्यादिद्वारा) प्रवर्तयति।** सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः (भा० शा० २१।३६)। आत्मन्यविद्यया क्लृप्तं संसारयति देहिनम् (भा० पु० १०।५४।४५)। **योनिषु संक्रमयतीत्याह।** जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् (मनु० १२।१२४)। **संसारयति=भ्रमयति।** पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु (मनु० १२।७०)। **पापान् संसारान्=कुत्सिता गतीः।** दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते (मनु० ६।७४)। **संसारः जन्ममरणप्रबन्धम्।** प्राण्युत्पादे संसरणमसम्बाधचमूगतौ। घण्टापथे (अमर)॥

—सृज् (सृज् विसर्गे)। तं मा संसृज वर्चसा (ऋ० १०।९।९)। **संसृज=संयोजय।** सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या (ऋ० १।३१।१८)। सं ता इन्द्रो असृजदस्य शार्कैर्यदीं सोमासः सुषुता अमन्दन् (ऋ० ५।३०।१०)। असृजन्मधुना सं मधूनि (ऋ० १०।५४।६)। सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः (ऋ० ११०। ८)। तेनैवैनं संसृजति शान्त्यै (तै० सं०)। **संसृजति युङ्क्ते।** शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः। न केनचित् समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः (यमस्मृतौ)॥ **समसृजत्=सम्बद्धमसृजत्।** संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः (रघु० ५।६।९)। **संसृज्यते—सम्पृच्यते।** सौमित्रिणा तदनु संससृजे (रघु० १३।७३)। **संजग्मे इत्यर्थः।** अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति (ब्रह्मसू० २।१।९ शा० भा०)। **संसृजेत् युञ्जीत।**

मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धारकेषु च (भा० कर्ण० ४०।३०)। **संसृष्टं सङ्कीर्णं नष्टम्** । संसृष्टं चात्र कारणम् (भा० सभा० ५।३२)। **संसृष्टम्=सङ्गतम्** । संसृष्टं त्रिषु संगतम् इति मेदिनी। संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता (नि० १।१५।७) । **संसृज्य=सृष्ट्वा** । न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः (मनु० ११।४७) । **संसर्गः=सङ्गः, संस्पर्शः, उपश्लेषः, संगमः** । प्रत्याहारेण संसर्गान् (मनु० ६।७२)। **संसर्गः=विषयसम्पर्कः, इन्द्रियार्थसङ्गः** ।

—**सृप् (सृप्लृ गतौ)**। संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया ऽसौ (मेघ० ५३)। **संसर्पन्त्या=सङ्क्रामन्त्या** ।

—**स्कृ (सुट्+डुकृञ् करणे)**। ककुभं समस्कुरुत माधवनीम् (शिशु० ६।२५) । **ऐन्द्रीं दिशमलमकुरुतेत्याह** । वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते (भर्तृ० २।१६)। **संस्कृता परिष्कृता, संस्कारवती, परिशोधिता, निर्दूषणा** । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः (मनु० ५।३६)। **संस्कृतान्=पूतान्**। स चस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि (रघु० १५।३१) । **जातकर्मादिभिः संस्कारैस्तौ मैथिलीसुतावपावयद् इत्यर्थः** । जीवा भूयो रघुपतिवृषा स्पर्शतः संस्करोति (महावीर० ६।३७)। ये पक्षापरपक्षदोषसहिता पापानि संस्कुर्वते (मृच्छ० ६।४ पाठान्तरम्)। **संस्कुर्वते=समुच्चिन्वन्ति** । समवाये च (पा० ६।१।१३८)। **तत्र न संस्कृतं तत्र न समुदितम् इति वृत्तौ** ।

—**स्तम्भ् (स्तम्भु धारणे रोधने वा, सौत्रो धातुः)**। संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम (रा० ४।१।११२)। **समाश्वसिहि, धैर्यं धेहीत्याह** । देवि संस्तम्भयात्मानम् (उत्तर० ४)। **उक्तोऽर्थः** । एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना (गीता० ३।४३)। **निश्चलं कृत्वेत्यर्थः** ।

—**स्तु (ष्टुञ् स्तुतौ)**। अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते (नि० ७।३।१०)। **सह स्तूयते इत्यर्थः** । ते ब्रह्मसंस्तुताः (आप० ध० १।१।१।३२)। **संस्तुताः कीर्तिताः** । धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः (शा० १।३३) । **असंस्तुतमननुरोधि विसंवादि** । न संस्तुतानाचष्टे (का० श्रौ० ५।५।६) । **संस्तुताः संगताः (जाराः)**। नैयमिकं ह्येतद् ऋणसंस्तुतम् (आप० ध० १।१।१) इत्यत्र धूर्तस्वाम्युद्धृतं वसिष्ठवचनम्)। अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवं नवं प्रीतिरहो करोति (शिशु० ३।३१)। **संस्तुतः=परिचितः** । जयन्ति महता संस्तुतापलापिन्यः कल्याणिन्यो नीतयः (मालती० १०।२३)। **संस्तुतम्=अभिप्रेतम्, विवक्षितम्** । न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः (पञ्चत० ४।८६)।

संस्तव =स्तुति । गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः (कि० ४।२५) । **संस्तवः परिचयः** । नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः (कि० ४।२५) । **संस्तवः परिचयः** । **उक्तोऽर्थः** । कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् (भा० उ० १६८।३४) । **संस्तव =स्तुति** । श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः (भा० महाप्र० ३।१७) । तमिमं ज्ञानवृद्धं सन् गोपं संस्तोतुमिच्छसि (भा० सभा० ४१।६) । **संस्तोतुम=स्तुतम्** । स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् (अमर) । अथास्य संस्तविका देवाः इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋभव (नि० ७।८।४) । **समान साधारण स्तव संस्तव** । न त्वृक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते (नि० ७।८।२०) ।

—स्तृ (स्तृञ् आच्छादने)। आ वेदे संस्तृणाति (श० ब्रा० १।६।२।२४)। **वेदिमभिव्याप्य प्रथयतीत्याह** । प्रान्तसंस्तीर्णदर्भा (शा० ४।८) । नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ (कु० ४।३४) । **संस्तर शय्या** ।

—स्त्यै (स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः) । संस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति (पा० ७।३।१४ सूत्रभाष्ये) । **संस्त्यायो निवास इति कैयटः** ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत (भा० स्वर्गा० २।३५) । **सन्तिष्ठस्व=तिष्ठ** । तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते (मुद्रा० ३।५) । क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः (हरि०) । **अत्र तिसृषूदाहृतिषु समुपसर्गो विशेषकृन्न** । सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञः (मनु० ५।९७) । **सन्तिष्ठते समाप्तिमेति तत्पुण्येन युज्यते (यजमानः) इति कुल्लूकः** । न तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया (भट्टि० ८।११) । **न मध्ये विरंस्यति, न प्रतिहनिष्यते । न प्रतिघानिष्यते** । तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते (चरके शरीर० ४।१५) । **अभिनिर्वर्तन्ते इत्यर्थः** । तेऽब्रुवन् । संस्थापयामेमं यज्ञम् (ऐ० ब्रा० २।३१) । **समाप्तं करवामेत्याह** । साध्वसंस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति (ऐ० ब्रा० ३।३७) । **उक्तोऽर्थः** । एष वै प्रजनयिता यन्मुष्करः, तस्मान्मुष्करो भवति तं न संस्थापयेत् पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेत् (श० ब्रा० ३।७।२।८) । **न संस्थापयेत्=नालभेत=न हन्यात्** । देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमाश्रितः । (भा० आदि० ११९।२०) । **संस्थापयिष्यामि=अवमाययिष्यामि** । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे (गीता०) । **संस्थापनं प्रतिष्ठापनम्** । असंस्थितान्प्राणान् संस्थापयेत् (ऐ० ब्रा० २।२८) । **चलानसूनचलान्कुर्यादित्यर्थः** । केयमवस्था संस्थापनानाम् (हर्ष० अष्टम उच्छ्वासे) । **संस्थापना = सान्त्वना** । संस्थापना प्रियतरा विरहातुराणाम्

(मृच्छ० ३।३)। सस्थाप्यैव तस्य राज्ञस्त यज्ञ शक्रतेजस (भा०आश्व०८६।६)। **सस्थाप्य=परिसमाप्य।** सस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनु निर्वपति (बौ०श्रौ०१७।४७।२)। **उक्तोऽर्थ** । यदत ऊर्ध्वमसस्थित यज्ञस्य तत्तनवामहै (श० ब्रा० १।८।१।४३)। **असस्थितम्=असमाप्तम्।** ब्रह्मेवासस्थित हवि (अथर्व०६।५०।२)। **उक्तोऽर्थ** । सस्थिते च सचरोऽनूत्करदेशात् (बौ० ध० १।७।१५।१६)। **सस्थिते=समाप्ते** । असस्थितो वा एष यज्ञो यदग्निहोत्रम् (तै० ब्रा० २।१।४।६)। **असमाप्त=अविरत । अत एव जरामर्यमित्यन्यत्रोक्तम्।** दारुभारेण जीवामो विक्रीतेनेति सस्थिता (यो० वा० ६ (२) १६६।१५)। **सस्थिता=निश्चिता** । न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न सस्थित (याज्ञ० १।१३१)। **सस्थित=उत्थित।** प्रीत कश्चिन्मुनिस्ताभ्या सस्थित कलश ददौ (रा० १।४।२०)। सस्थितदोर्विषाण (रा० ३।३१।४६)। **सम्यगवस्थितौ दोषौ बाहू एव विषाणे दन्तौ यस्य स (राघवगन्धहस्ती)** । सस्थितो यदि सङ्कल्पो दुश्चिकित्स्य स्वतो भवेत् (यो० वा० ४।५४।३३)। **सस्थित परमार्थभूत** । सस्थितस्य गुणोत्कर्ष प्राय प्रस्फुरति स्फुट (सुभाषितम्)। **सस्थितस्योपरतस्य।** वराहसस्थित भूत मत्समीप समागमत् (भा० वन० १६७।१८)। **वराहवत् सस्थितमाकारो यस्य तत** । प्रसुप्त भोजनव्यग्रमभूमिष्ठमसस्थितम् (का० नी० सा० १६।५२)। **असस्थितम्=अनिविष्टम्। इह बलमिति विशेष्यम्।** नैता रूप परीक्षन्ते नासा वयसि सस्थिति (मनु० ६।१४)। **सस्थिति समादर** । **अहो** इमा को नु लभेत सस्थितिम् (भा० पु० ३।१६।२७)। **सस्थिति=मृत्यु** । नाङ्गस्य वशो राजर्षिरेष सस्थातुमर्हति (भा० बि० १४।४२)। **सस्थातुम=समाप्तुम।** वणिक् कृषी तथा लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा। सस्था स्युश्चारसस्थित्यै (का० नी० सा० १३।३६)। **सस्था रूप व्यञ्जन वा।** वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् सस्थाश्च निममे (मनु० १।२१)। **सस्था=व्यवस्था । व्यवसाया इत्यथ** । लोकस्य सस्था न भवेत् सर्वं च व्याकुली भवेत् (भा० शा० ५६।६)। **सस्था व्यवस्था मर्यादा।** विमृश्य तेन कालेन पत्न्या सस्थाव्यतिक्रमम् (भा०शा० २६६।४५)। **सस्थाव्यतिक्रमम्=मरणानौचित्यम् मर्यादाभङ्गमिति वा।** कृतां सस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपासिता (रा० ४।५७।१८)। **सस्था=समय, सङ्केत, प्रतिज्ञा।** सस्था हि क्रिया पत्यौदासीन्य व्यापारान्तरकरण वा पूर्वस्मात्कमण (मी० १०।६।३० सू० शा० भा०)। **सस्था समाप्ति** । पुरा यज्ञस्य सस्थाया (श० ब्रा० ३।१।३।६)। **सस्था=सम्पूर्णता।** सुख पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसस्थाम् (भा० उ० ३८।२)। **आत्मसस्थाम्=स्वस्थितिम्।** श्रोत्रियसस्थायामपरिसवत्सरायाम् (आप० ध० १।३।१०।१०)। **सस्था=मृति । सस्था च पाण्डुपुत्राणा वक्ष्ये** (भा० पु० १।७।१२)। **उक्तोऽर्थ** । फल-

संस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् (भा० आदि० १५९।१३)। **फल-संस्था=सफलमरणा।** ब्राह्मणानामसाध्य च नृषु संस्थानचारिषु (भा०आदि० १८८।१२)। **संस्थानचारिषु देवासुराद्याकारैश्चरत्सु।** अथ चतुष्पथे सन्निवेशे च संस्थानम् (अमर)। स्त्रीसंस्थान चाप्सरस्तीर्थमाराद्दुत्क्षिप्यैना ज्योति-रेक जगाम (शा० ५।३०)। **स्त्रीसंस्थान स्त्र्याकृति।** प्रक्षेप्स्यन्त्यन्तरिक्षे च संस्थान त्वमवाप्स्यसि (वि० पु० ५।१।८०)। **संस्थान स्थितम्।** शेष तु बद्धसंस्थानस्तिष्ठाम्यचलशृङ्गवत् (यो० वा० ५।८६।४)। **बद्धसंस्थानो बद्धासन इत्याह।** भासमानासनसंस्थाना कुसुमस्थली (यो० वा० ६ (२)। १४५। १६)। **संस्थानमवयवसन्निवेश।**

—**स्पृश (स्पृश संस्पर्शने)।** अवतीर्य मर स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे (रा० ७।७७।१६)। **संस्प्रष्टुम्=उपस्प्रष्टुम्=आचमितुम्। अन्यत्र दुर्लभोऽत्रार्थे सम प्रयोग।** यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदय संस्पृष्टमुत्कण्ठया (शा० ४।५)। **संस्पृष्टम् अभिभूतम्।**

—**स्मृ (स्मृ चिन्तायाम्)।** स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे (कु० ४। १७)। राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् (गीता १८।२७)। रागि-णापि विहिता तव भक्त्या संस्मृतिर्भवति मङ्क्षभवाय (कि० १८।२७)।

—**स्रु (स्रु गतौ)।** ये नदीना संस्रवन्त्युत्सास सदमक्षिता (अथर्व १। १५।३)। **संस्रवन्ति=स्यन्दन्ते।** इम गोष्ठ पशव संस्रवन्तु (अथर्व० २।२६। २)। **संस्रवन्तु=प्राप्नुवन्तु।** संस्रवान् समवनीय (आश्व० गृ० ४।८।६)। **अर्घ्यदानावशिष्टा आप संस्रवा।** संस्रवभागा स्थ (वा० स० २।१८)। **विलीनमाज्य संस्रव।**" तेषा संस्राववच्छुचिरिति (बौ० ध० १।५।८।१९)। **संस्राव =लाला।** संस्राव्येण हविषा जुहोमि (अथर्व० १९।११)। **सम्यक् स्राव संस्राव, तमर्हतीति संस्राव्य (हवि)। आज्यपयआदि।**

—**स्वृ (स्वृ शब्दोपतापयो)।** समी रेभासो अस्वरन्निन्द्र सोमस्य पीतये (ऋ० ८।८३।११)। **समस्वरन् अशब्दयन्, आकारयन्।**

—**हन् (हन हिंसागत्यो)।** स ते हन्मि दता दत (अथर्व० ६।५६।३)। **संहन्मि संश्लिष्टान्करोमि।** सिंह सहननात् सहाय हन्तीति वा (नि० ३।१८)। संहत्य कुर्वते यात्रा सहिता सङ्घचारिण (भा० आश्व० ३९।४)। **संहत्य=मिश्रीभूय।** विनाशितानि संहत्य नित्यश पिशिताशनै (रा० ३।११।६०)। **संहत्य=समेत्य=एकीभूय।** प्रधानभूत आख्यातार्थे संहत्य विशेषण भवति परार्थे पुनर्वियुज्येति (मी० ६।४।२३ शा० भा०)। **संहत्य=युगपदन्वित्य।** संहत्य हस्तावध्येय स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत (मनु०

२।७१)। **संहत्य=संश्लेष्य।** संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् (भा० वन० १२।१०६)। **संहत्य=संगृह्य=मुष्टीकृत्य।** उद्वापनकाल आमिक्षा संहत्य (आप० श्रौ० ८।१।२।६)। **तयो पात्रयोरुद्धृत्य।** शब्द मन्दरकन्दरो दरदरी संहत्य वा सागर (ऊरु० १।१५)। **संहत्य, आहत्य, अभिहत्य।** पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति (कु० ५।८)। गुरुता नयन्ति हि गुणा न संहति (कि० १२।१०)। **संहति सङ्घात। मूर्त्तिरिति यावत्।** तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त संहत्य पक्षौ सलयायैव ध्रियते (श० ब्रा० १४।७।१।१६)। **संहत्य संगृह्य सङ्कोच्य।** संहननवत्कायोपपन्न (अवदा० जा० २५)। **संहनन काठिन्य तद्वान् काय=संहननवत्काय, तेनोपपन्नो युक्त।** रूपसंहनन लक्ष्मी सौकुमार्यं सुवेषताम् (रा० ३।१।१३)। **रूपयुक्त संहननम् आपादकेश संश्लिष्टसंधिबन्ध।** तत्कार्मुक संहननोपपन्नम् (भा० आदि० १८७।१८)। **संहननम् काठिन्यम्।** मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जना (भा० शा० ८३।५०)। **मन्त्रसंहनन=मन्त्रकवच।** गात्र वपु संहनन शरीरम् (अमर) अमृता मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते (उत्तर० ६।२१)। संहनन शरीरम्। द्रव सङ्घातकठिन (कु० २।११)।

—हा ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ)। स संहसे पुरुमायो जिहीते (ऋ० ३।५१।४)। **स जिहीते=गमनोद्यम करोति।** यदा वै तान्त प्राण लभतेऽथ संजिहीते (कौ० उ०)। **संजिहीते=उत्तिष्ठति।** स तेन प्राणेन समजिहीत (श० ब्रा० ४।२।२।११)। **समजिहीत=उदस्थात्=समजीवीत्।** तत पुनर्न संहास्यन्ते (श० ब्रा० १।२।४।११)। **नोत्थास्यन्ति, न शिर उन्नमयिष्यन्तीत्याह।** यथा जले संजिहते जलौकस (भा० पु० १०।४०।१५)। **संजिहते प्रचरन्तीति श्रीधर। यथान्यत्र तथेहापि कवे रूढि प्रत्यनादर।** स ह प्रात संजिहान उवाच (छा० उ० ५।११।५)। **संजिहान शय्या परित्यजन्। सम्पूर्वो जहाति शय्यापरित्यागे वर्तते तथा च ब्राह्मणे प्रयोग—** कलि शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर (ऐ० ब्रा० ७।१५) **इति सायण। अत्र सायणीये वचने जहातिरित्यनेन ओहाङो ग्रहण वेदितव्य न त्वोहाक।** स विस्रस्तै पर्वभि न शशाक संहातुम् (श० ब्रा० १।३।३६)। **संहातुम्=उत्थातुम्।** उत्संहायास्थात् (ऋ० २।३८।४)। **सर्वो लोक शय्या विहाय उदस्थात् अवशिष्ट कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठतीति सायण।** संहाय अतो देवा अवन्तु न (ऋ० २।२।१६) इति त्रिरेतम् (आश्व० गृ० २।२।६) **संहाय=शयित्वोत्थाय।** अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त संहाय पक्षौ संलयायैव ध्रियते। (बृ० उ० ४।३।१९)। **संहाय संश्लेष्य संकोच्य।**

—हि (हि गतौ वृद्धौ च)। अस्मा इदु स्तोम संहिनोमि (ऋ० १।६१।४, अथर्व० २०।३५।४)।

—हृ (हृञ् हरणे)। सन्तरा पादुकौ हर (ऋ० ८।३३।१९)। **लघू ते पादौ सनिकर्षतराम्।** एक वृषभमुद्धार सहरेत स पूर्वज (मनु० ९।१२३)। **सहरेत=गृह्णीयात्।** ते यज्ञ सञ्जह्रुस्ते यज्ञ सम्भृत्योचु (श० ब्रा० ३।५।१।१५)। **सञ्जह्रु=समाजह्रु=सबिभरामासु।** अर्थमानप्रदानाभ्या सञ्जहार सहानुज (भा० आदि० १४३।१)। **सञ्जहार=सञ्जग्राह=वशे चकार।** एवमुक्त्वा महर्षय सञ्जह्रुस्ता क्रियास्तदा (भा० आश्व०)। न हि सहरते ज्योत्स्ना चन्द्रश्चाण्डालवेश्मन (हितोप०)। **सहरते=प्रत्याहरति।** सजहार बहिश्चित्त सायमर्को रुचि यथा (यो०वा० ६ (२)। १३८।१५)। शङ्के सहरति स्मरोपि चकितस्तूणार्धकृष्ट शरम् (शा० ६।४)। **उक्तोऽर्थ।** क्रोध प्रभो सहर सहरेति यावद् गिर खे मरुता चरन्ति (कु० ४।७२)। **क्रोध सयच्छेत्याह।** महिमान यदुत्कीर्त्य तव सह्रियते वच (रघु० १०।३२)। **सह्रियते=समाप्ति विराम नीयते।** यज्ञ सम्भरति स च जिहीर्षति यो दीक्षते (श० ब्रा० ३।८।१।२)। चरीकर्ति बरीभर्ति सजरीहर्ति लीलया (कौस्तुभे)। **पुन पुन सहरति सजरीहर्ति।** नपदीपो घनस्नेह प्रजाभ्य सहरन्नपि (पञ्चत० १।) **संहरन्=आकर्षन्।** सहरन्प्रस्तुत वस्तु (यो० वा० ६ (१)। १।२२)। **अवसाययन्नित्याह।** स यत्र पुनर्न सहरिष्यन्त्स्यात् (श० ब्रा० १।२।२।४)। **हविषोर्यदि मिश्रीभाव नेच्छेद् इत्याह।** चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चन्द्रे सहारमात्मन (भा० आदि० ७।१२)। **सहार तिरोभावम्।** सहारविक्षेपसहस्रकोटी (भा० शा० २८०।३०)। **सहरत्यस्मिन्निति सहारशब्देन सहारकाल (जगल्लयकाल) उच्यते। विक्षेपशब्देन चोदयकाल। ऋतुसहार=ऋतूनां समाहार। ऋतुवर्णनपराया कालिदासकृते समाख्या। वेणीसहार=वेणीबन्ध। भट्टनारायणस्य कृतेर्नामधेयम्।** इत्युक्त्वा मृदुसहार वृजिनाग्र सुदर्शनम। केशपाश वरारोहा गृह्य (भा० उ० २।३३-३४)। **वेणीरूपेण समाहृतमपि मृदुम् इत्यर्थ। वर्णसहार=ब्राह्मणादीना वर्णानामेकत्र सग्रह** (भरत नाट्य० १९।८१)। ब्राह्मण्या प्रथम पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम। भूयो भूयोपि सहार्य पितृवित्ताद् युधिष्ठिर (भा० अनु० ४७।३८-३९)॥ **सहार्य=सविभजनीय।** उपस्थितमसहार्यैर्हयै (रा० ५।६।५)। **असहार्या=अनुपरोध्या=अवार्या=दुर्निवारा।** विधिर्नूनमसहार्य प्राणिना प्लवगोत्तम (रा० ५।३७।४)। **उक्तोऽर्थ।** शूरान्भक्तानसहार्यान् (सहायान्) (भा० शा० ५७।२३)। **असहार्यान्=अभेद्यान्।** अनुरक्तोऽसहार्य पार्थान्प्रति जनार्दन (भा० उ० ८८।१)। **असहार्य=पृथक् कर्तुं न शक्य।** मन्त्रिणो यस्य कुलजा असहार्या सहोषिता (भा० शा० ११५।१५)। **उत्कोचादिनाऽभेद्या।** कृच्छ्रा वृत्तिमसहार्यां सामान्या मृगपक्षिभि (बौ० ध० ३।३।३।२१)। **असहार्यां दुर्भराम्।** अमु

युगान्तोचितयोगनिद्र संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते (रघु० १३।६)। **संहृत्य = उच्छिद्य**। अभिषेकविधानं तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण (रा० २।२२।११)। **संहृत्य = विरमय्य, समापय्य**। संहृत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत (भा० शा० २६८।२६)। **संहृत्य = एकीकृत्य**। पादान् संहृत्य (का० श्रौ० ६।६।३)। **संहृत्य = समाहृत्य, एकीकृत्य**।

—हृष् (**हृष तुष्टौ**) निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः (भा० उ० १५१।७०)। **रोमाञ्चितान्यभूवन्नित्याह**। उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ (भा० वि० १३।२७)। **हृष्टलोमानौ, कण्टकितगात्रौ**। तस्मिंस्त्रिवर्गानुगुणा गुणौघाः संहर्षयोगादिव संनिविष्टाः (अवदा० जात० २-१)। **संहर्षः स्पर्धा संघर्षः**। बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च संहर्षाच्चापलेन च (हरि० १।१२।१३)। **अभिनिवेशादित्यर्थः**। ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं संहर्षात्सहसा द्रुताः (हरि० २।१४।२२)। **अत्र संहर्षः स्पर्धेति भाति**।

—ह्राद् (**ह्राद अव्यक्ते शब्दे**)। श्वशृगालगर्दभसंह्रादे (गौ० ध० २।७।८)। **संह्रादः संहशब्दनम्**।

—ह्लाद् (**ह्लादी सुखे च, चादव्यक्ते शब्दे च**)। एकैकमस्थ्यसंह्लादयन्तोऽवदध्युः (आश्व० गृ० ४।६।६)। **अस्थ्नां सङ्घट्टनेन शब्दो यथा न स्यात्तथाऽवदध्युरित्याह**।

—ह्वे (**ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च**)। संह्वयस्व विवक्षितम् (भट्टि० ८।१७)। **ब्रूहीत्याह। शङ्के कवेरयं स्वकपोलकल्पितेऽर्थे प्रयोगः**। हूतिराकारणाऽऽह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता (अमर)।

समति (सम्+अति)

—क्रम् (**क्रमु पादविक्षेपे**)। द्वौ मासौ समतिक्रम्य पास्यामि रुधिरं तव (रा० ५।५६।७६)। **समतिक्रम्य = अतिक्रम्य = विगमय्य**।

—वृत् (**वृतु वर्तने**)। इन्द्रियाणां वशानुगम्। अर्थाः समनिवर्तन्ते हंसाः शुष्कसरो यथा (भा० उ० ३६।४०)। **समतिवर्तन्ते = अतीत्य गच्छन्ति**।

—सृज् (**सृज विसर्गे**)। तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवताम् (छा० उ० १।११।३)। **समतिसृष्टाः समनुज्ञाताः**।

समधि (सम्+अधि)

—इङ् (**इङ् अध्ययने**)। दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते। (मनु० ६।९३)। **समधीयते = सम्यगधीयते**। समधीतं मया ब्रह्म (भा० वन० १३८।२४)।

—गम् (**गम्लृ गतौ**) हन्त समधिगच्छति (रा० २।८४।५)। **समधिगच्छति = उपैति, उपक्रामति**। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् (मनु०

८।४१६)। **समधिगच्छन्ति=अर्जयन्ति, प्राप्नुवन्ति, अधिकुर्वते।** यो भारत समधिगच्छति वाच्यमानम् (हरि० ११।२)। **समधिगच्छति=शृणोति।**

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। जीवन्मुक्तमना मान्यो विश्वामित्रोप्ययप्रभु। वेदोक्ता मखनिर्माणक्रिया समधितिष्ठति (यो० वा० ५।७५।२३)। **समधितिष्ठति =स्वाधिकारे स्थापयति=अवेक्षते।**

समनु (सम्+अनु)

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ)। देवैरिन्द्रस्त्व भविष्यसीति समन्वीप्सितम् (वि० पु० ४।६।८)। **समन्वीप्सितम् अभ्युपगतम्।** शतधन्वनिधनायोद्यम कुर्वित्यभिहितस्तथेति समन्वीप्सितवान् (वि० पु० ४।१३।८०)। ममायमच्युते नैव सामान्य समन्वीप्सित (वि० पु० ४।१३।१५०)। **उक्तोऽर्थ।**

—इ (इण गतौ)। ततस्ता प्रहिता देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् (भा० उ० १४।५)। **अन्वपद्यतेत्यर्थ।** भिन्नाना समानरूपता समन्वय (वाचस्पतिमिश्र)।

—क्लृप् (कृपू सामर्थ्ये)। दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गा समनुकल्पयत् (भा० वन० १०६।१८)। **अकल्पयदित्येवार्थ। नार्थ समनुभ्याम्।**

—गम् (गम्लृ गतौ)। यदिद धर्मगहन बुद्धया समनुगम्यते (भा० स्त्री० ५।१)। **समनुगम्यते=विगाह्यते।**

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। अवमुच्य किरीट स केशान्समनुगृह्य च (भा० सभा० २३।६)। **समनुगृह्य=अवस्थाप्य=अनाकुलान्कृत्वा।**

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने)। गोभिश्च समनुज्ञात सर्वत्र च महीयते (भा० अनु० ७३।४६)।

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। तद्यदवाग्यत्पर कृन्तन्ति यदुल्बण यद्विथुर क्रियते शमितृभ्यश्चैवैन तन्निग्रभीतृभ्यश्च समनुदिशति (ऐ० ब्रा० २।७)। **तच्छमित्रादीना भागधेय इति कल्पयति, तेभ्य प्रदेश्य इति निश्चिनोति।**

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो)। (धनञ्जय) समन्वधावन् (भा० कर्ण० ७६।६२)। **आसादयितु त्वरितमन्वसरन् इत्यर्थ।**

—युज् (युजिर् योगे) धार्तराष्ट्र सहामात्य स्वय समनुयुङ्क्ष्महे (भा० उ० ७२।३)। **समनुयुङ्क्ष्महे=प्रार्थयामहे।** न च प्रेषयिता कश्चित्प्रेष्यैं समनुयुज्यते (रा० ५।१। ६८)। **समनुयुज्यते=नियुज्यते, आदिश्यते अनुशिष्यते।**

—वृत् (वृतु वर्तने)। प्रयोजनवती प्रीति लोक समनुवर्तते (रा० ६।८२। ४५)। **समनुवर्तते=अनुवर्तते=अनुसरति।**

समन्वा (सम्+अनु+आङ्)

—गम् (गम्लृ गतौ) । यदा तु (धर्म) सामान्येन समन्वागतो भवति (यो० सू० ३।१४ भाष्ये) । **समन्वागतो युक्त** ।

—रभ् (रभ राभस्ये) । त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च (श० ब्रा० १४।७।२।३) । **सममनुबध्नीत । युगपच्छिलष्यत** । तस्मिन्नुपविष्टाया समन्वारब्धायाम् (आश्व० गृ० १।६।६) । सप्तहोतार मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये सग्रह हुत्वोदञ्च प्रह्वा बहिष्पवमानार्थं पञ्चर्त्विज समन्वारब्धा सर्पन्ति (आप० श्रौ० १२।१६।१७) । **समन्वारब्धा इतरेतरमवलम्बमाना** ।

समनुवि (सम्+अनु+वि)

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । उपवनानि समनुविचरस्त त देशमुपजगाम (अवदा० चुडू० जा०) । **अनुसचरन्नित्याह** ।

समप (सम्+अप)

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) तामवेक्ष्य तत क्रुद्ध समपध्यायत द्विज (भा० वन० २०६।४) । **अपध्यानमित्यशिवस्य चिन्तनम् । तदेव समपध्यानम् । अनुध्यानापध्याने विरोधिनी** ।

समपि (सम्+अपि)

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । ते देवा इमाँल्लोकान्सवत समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोक प्रापद्यन्त (श० ब्रा० ८।६।१।२३) । **समपिधाय=समन्ताद् वेष्टयित्वा** ।

समभि (सम्+अभि)

—पद् (पद गतौ) । पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वसचरत् । अहिच्छत्र च विषय द्रोण समभिपद्यत (भा० आदि० १३८।७६) ॥ **समभिपद्यत= आसादयत्** । कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन्समागता । युवनाश्वो ममेत्येव सत्य समभिपद्यत (भा० वन० १२६।१८) ॥ **सत्यं प्रत्यपद्यत=अभ्युपागच्छत** ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । अद्य तूणीशया बाणा निर्मुक्ता इव पन्नगा । राम समभिधावन्तु (रा० ६।३४।२३) । **राममुद्दिश्य त्वरन्ताम्, राममभि वेगेन पतन्तु** ।

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) । अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहदम् (सुश्रुत० १।३२३।१५) । **सस्पृह स्मरतीत्याह** ।

—नन्द् (टुनदि समृद्धौ) । समभिनन्दितो मन्त्रिभि (कथा० २१।१४८) । **प्रतिनन्दित =वर्धित =सभाजित** ।

—प्लु (प्लुङ् गतौ) । तद्वियोगार्दितान्सर्वाञ्छोक समभिपुप्लुवे (भा० वन० ५२।४) । **समभिपुप्लुवे=व्याप** ।

—रञ्ज् (रञ्ज रागे) । कोऽय नेत्रै समभिरज्यते (भा० शा० ३३२।१६) । **सरागो भवति । सरक्तनयन सम्पद्यत इत्यर्थ** ।

—वृत् (वृतु वर्तने) निशा समभिवतते (भा० उ० १५१।३७) । **प्रत्यासीदतीत्यर्थ** । क्षिप्र समभिवर्तन्ता मम वाक्येन नोदिता (हरि० २।४३। २६) । **समभिवतन्ताम्=समागच्छन्तु** । भवता च वचो नालमह समभिवर्तितुम् (भा० आदि० १८०।१३) । **समभिवर्तितुम् अनुवर्तितुम्** ।

—हृ (हृञ् हरणे) । विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरण समुदायभावापत्ति-र्मुख्य समभिहार, पौनपुन्य तु गौण (पा० ३।१।२२ सूत्रे काशिका) । **समभिहरण** समभिहार । पुष्पाभिहार । उत्पलाभिहार इति तत्रैव भाष्ये ।

समभिव्या (सम्+अभि+वि+आङ्)

—हृ (हृञ् हरणे) । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारेण विशेष्यसमर्पकतैव । **समभिव्याहार =सहोच्चारणम्** । तस्य समभिव्याहारतो दोष (वै० सू० ६।१।८) । **विद्यासम्बन्धो योनिसम्बन्धश्च समभिव्याहार** ।

समभिसम् (सम्+अभि+सम्)

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । प्रदेशिनी ततोऽस्यास्ये शक्र समभि-सन्दधे (भा० वन० १२६।३०) । **समभिसन्दधे=निदधे** । तप समभिसन्धाय वनमेवान्वपद्यत (भा० वन० १८५।३७) । **समभिसन्धाय=अभिसन्धाय= अभिप्रेत्य=मनसिकृत्य** । योत्स्येह मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवा । स्वय समभि-सन्धाय विजयायेतराय वा (भा० शल्य० १६।२८)॥ **समभिसन्धाय=व्यवसाय =व्यवसितो भूत्वा । समो द्विरुक्ति** ।

समभिसम्प्र (सम्+अभि+सम्+प्र)

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ) । सिद्धि समभिसम्प्राप्ता पुण्येन महताऽन्विता (भा० वन० ८२।२६) । **आप्ता इत्येवार्थ । समिति द्विरुक्तम् । नार्थ इतरैर-प्युपसर्गै** ।

समभ्यव (सम्+अभि+अव)

—इ (इण् गतौ) । पशोर्वा आलभ्यमानस्य हृदय शुक् समभ्यवैति (श० ब्रा० ३।८।५।८) । **आविशतीत्याह** । येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येत (श०

ब्रा० ३।४।१।६) । समभ्यवेयात्=सवादमुपसवाद, वेयात सन्दधीत । ते जिता अहोरात्रयो सन्धि समभ्यवागु (गो० ब्रा० उ० ४।११) ।

समभ्या (सम्+अभि—आङ्)

—इ (इण् गतौ) । ब्राह्मणक्षत्रियाद्य च चातुर्वर्ण्यं पुराद् द्रुतम् । दशनेप्सु समभ्यागात् (भा० आदि० १३४।१७) ॥ समभ्यागात्=समागमत् । व्यसन व समभ्यागात् (भा० सभा० ७६।१४) । उपानसीदित्याह ।

—दा (डुदाञ् दाने) । एतास्तेजोमात्रा समभ्याददान (श० ब्रा० १४।७।२।१) । सम गृह्णान इत्यर्थं ।

समभ्युद् (सम्+अभि+उद्)

—चि (चिञ् चयने) । एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युच्चीयेरन्नर्थान्तरत्वात् (आप० श्रौ० ६।१।१।२) । समुच्चितानि स्युर्न विकल्पितानीत्याह ।

समव (सम्+अव)

—अर्ज् (अर्ज अर्जने, अर्ज प्रतियत्ने) । अथ मातृभिर्वत्सान् समवार्जन्ति (श० ब्रा० १।७।१।३, २।५।३।१६) । समवार्जन्ति=युञ्जन्ति । वत्सानां मातृभि सयोगमनुजानन्तीत्यर्थं ।

—इ (इण् गतौ) । तृणमिव यत्समवैति परस्वम् (वि० पु० ३।७।२२) । समवैति=वेत्ति=जानाति । अन्यत्र समवपूर्वस्य इणोऽस्मिन्नर्थे प्रयोगो दुर्लभ । समवायः सगतिर्भवति समुदायो वा नैयायिकानामभिमत सम्बन्धविशेषो वा । अमात्यादीना राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्यम् (१।४।२३ सूत्रे भाष्ये) । समवाय सान्निध्य सनिकर्ष । पटस्तन्तुषु समवैति (समवायसम्बन्धेन तन्तुषु वर्तते) । एकदेशभावापत्तिरपि समवायो भवति । तथा चाचार्यप्रयोग — समवायान् समवैति (पा० ४।४।४३) । हृदय शुक् समवैति (श० ब्रा० ११।७।४।३) । श० ब्रा० ३।८।५।८ इत्यत्र शुक् समभ्यवैतीति पाठ । तेनासौ सत्यसति वाऽर्थे भिदा न । आविशतीत्येवार्थं । या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ता सर्वा पौर्णमासी समवयन्ति (श० ब्रा० ११।१।७।४) । पौर्णमास्यामेकी भवन्ति, तदेकदेशतां यन्ति । क बलवन्त सश्रयाम । कस्य समवाय (तन्त्रा० ३।४) । समवाय सश्रय । त (धर्मं) श्रुतेर्धर्मज्ञसमवायाच्च प्रतिपद्येत (कामसूत्रे) । समवाय संसर्ग । प्रतिपद्येत=जानीयात् । नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदै (भा० आदि ७०।४३) । भिन्नशाखास्थाना गुणविधीनामेकस्यां शाखायामुपसहार समवाय (नील०) । न समवायेऽभिवादनमत्यन्तश (बौ० ध० १।२।३।३३) । समवाय. सन्निकर्ष सामीप्यम् । समवायेन वणिजा लाभार्थं कर्म कुर्वताम् (याज्ञ० २।२५९) । सर्वे वयमिद कर्म मिलिता कुर्म इत्येवं-

रूपा सम्प्रतिपत्ति समवाय इति मिताक्षरायाम्। समवेत्य त्वरुन्धत्या विविशु शैलसानुनि (वामन पु० ५६।६) । **समवेत्य=सगत्य ।** धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव (गीता १।१)। **समवेता =समेता , एकीभूता ।**

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने)। नून त्व नात्मन श्रेय समवेक्षितुमिच्छसि (रा० ३।५६।१७)। **सम्यग्ज्ञातुमित्यर्थ । तत्त्वत परिचेतुमिति वा।** शरीरे न दया काञ्चिदात्मन समवैक्षत (रा० ४।१६।२) । सर्वं तु समवेक्ष्येद निखिल ज्ञानचक्षुषा (मनु० २।८)। **समवेक्ष्य=पर्यालोच्य ।**

—कॄ (कॄ विक्षेपे) । दिव्यैर्माल्यैश्च त देवा समन्तात्समवाकिरन् (हरि० १।११।४७)। **समवाकिरन्=समास्तृण्वन्=समाच्छादयन्।** आश्रमपद कुसुमै समवाकिरन् (भा० कर्ण० १८।१०) । भीष्म शरै समवाकिरत् (भा० आदि० १०२।४२)। **पुष्पवृष्ट्य ।** सुरासुरगणान्सर्वान् समवाकिरन् (भा० आदि० १८।१८)। **उत्क्षोऽर्थ ।** महता रथसङ्घेन रथचारेण चाप्युत । वैकतन परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवाकिरन् (भा० वन० २४१।१६) । **समवाकिरन्= अरुन्धन्=पर्यवेष्टयन् ।**

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे)। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्त समवाक्षिपत्सा (भा० वन० २६८।२४)। **समवाक्षिपत्=अवाधुनोत् ।**

—गुह् (गुहू सवरणे) । रजस्वलेव युवति सेना समवगूहते (हरि० २।१०५।८३)। **आत्मानमिति शेष । देह सकोचयति, अङ्गानि सहरति ।**

—चि (चिञ् चयने)। सुहृत्परिग्राह्यानुपमानान् हरितगोमये समवचिनोति (लौ० गृ० ४०।१४) । **समवचिनोति=सम्यगवचिनोति प्रतीच्छति । हरित-गोमये समिश्रीकृत्य पिण्डी करोति (देव०)।**

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । रुद्र वै देवा यज्ञान्निरभजस्ते समवा-दिशन् (का० स २८।६)। **समवादिशन्=तन्निभजन व्याख्यन्=प्रावोचन् ।**

—दो (दो अवखण्डने)। ते देवा । जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे (श० ब्रा० ३।४।२।८)। आज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्धं समवद्यन्ते (श० ब्रा०३।४।२।६)। **उभयत्र समवद्यतिरवदाय खण्डान्कल्पयित्वा सङ्ग्रहणे वर्तते ।** सर्वस्य समवदाय जुहोति (तै० ब्रा० १।३।८।२)। सव्ये समवदाय (का० श्रौ० ५।६।१६)। **वामे पाणौ खण्डान्स गृह्णेत्याह ।**

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो । तत्सर्वं समवधाय (भा० श्रौ० ६।६।६)। **समवधाय आधाय, आहित कृत्वा । वाहनमारोप्येत्यर्थ ।** अतो मणिसमवधाने शक्तिनश्यति (न्या० बो० त० स० २)। **सम्वधान सन्निधान ससग ।** सामग्रीसमवधानेपि। **सामग्र्या सङ्ग्रहणेपीत्याह।** एषा ह्याचार्यस्य

शैली लक्ष्यते इति भाष्ये शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्ति (कैयट)। **समवधानमवधानम्। नार्थ समा।**

—नी (णीञ् प्रापणे)। द्विदेवत्याना सस्रवान् होतृचमसे समवनयति (ऐ० ब्रा० २।६)। **अवनयो निधानम्** (षड्गुरु०)। **निधानमासेचनमभिप्रेतम्। सस्रवा =बिन्दव**। उदस्मात्प्राणा क्रामन्त्याहोस्विन्नेति, नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते (बृ० उ० ३।२।११)। **समवनीयन्ते=समानीता भवन्ति, एकीभाव गच्छन्ति।**

—प्लु (प्लुङ् गतौ)। अकृत्वा सविद काञ्चित् सहसा समवप्लुत (भा० शा० १३८।१२६)। **पादपाग्रात् अवतीर्ण इत्यर्थ।**

—सृज् (सृज विसर्गे)। ते उभे (बृहद्रथन्तरे सामनी) न समवसृज्ये। य उभे समवसृजेयुर्यथैव च्छिन्ना नौर्बन्धनात्तीरतीरमृच्छन्ती प्लवेत (ऐ० ब्रा० १६।)। **समवसृजेयु सहैव कुर्यु। केवलोक्तिरवसर्ग (षड्गुरु०)।**

—सो (षो अन्तकर्मणि)। अथ पतिता समवसाय धर्मांश्चरेयु (बौ० ध० २।१।२।१०)। **समवसाय सम्भूय**। अथाभिशस्ता समवसाय चरेयुवम्यम् (आप० ध० १।१०।२६।८)। **समवसाय=सह गृहाणि कृत्वा। अवसान गृह भवति।**

—हृ (हृञ् हरणे)। नानात्ययाना वृक्षाणा रसान्समवहारमकता रस गमयन्ति (छा० उ० ६।६।१)। **समवहारम्=समाहृत्य**। प्रज्ञासमवहारो ऽय कविभि सभृत मधु (भा० शा० १४२।३)। **समवहारो निष्ठा (नील०)।**

समवा (सम्+अव+आङ्)

—या (या प्रापणे)। यावद् यावदुदक समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति (श० ब्रा० १।८।१।६)। **समवयायात्=अधो यायात्।**

—सृज् (सृज विसर्गे)। अथ मातृभिर्वत्सान्समवासृजन्ति (श० ब्रा० १।५।४।३)। **सयुञ्जन्ति=मातृभिर्वत्साना ससर्गमभ्यनुजानन्ति।**

समा (सम्+आङ्)

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ)। सर्व समाप्नोषि ततोसि सर्व (गीता ११।४०)। **एकीभावेनाऽऽसमन्ताद् व्याप्नोषीत्यर्थ**। मम वाक्य नानृत लोके कश्चित्कुर्यात्, समाप्नुहि ( )। **शापमनुभवेत्यर्थ**। अप्रयच्छन् (कन्या) समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ (याज्ञ० १।६४)। **समाप्नोति=प्राप्नोति।**

—इ (इण् गतौ)। भग्ने सैन्ये य समेयात्स मित्रम् (भा० द्रोण० २।१६)। **समेयात्=साहचर्य कुर्वीत**। यथा काष्ठ च काष्ठ च समेयाता महोदधौ (भा० शा० १७४।१५, रा० २।१०५।२६, **अत्र महार्णवे इति पाठ**)। **सगच्छे-**

यातम्=सयुज्येयातामित्यर्थ । ताभ्यामिद विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितर मातर च (वा० स १६।४७) । समेयाद् विषम नागैर्जलाढ्य समहीधरम् (हितोप० ३।७३) । **समेयात्=अवगाहेत** । स्थानादपीन्द्र कुपित प्रकर्षेद्यम समेयाद् वरुण नियच्छेत् (रा० ३।४३।४२) । **यम समेयात्=यमायाल भवेत्** । पप्रच्छ कोऽय प्रथम समेयिवान् (भा० वि० ७।५)। **समेयिवान् मया समगच्छत** ।

—**कृ (डुकृञ् करणे)** । वायुरेना समाकरत्। (अथर्व० ६।१४१।१) । **सङ्कश आनयदित्याह** । स वा मनासि स व्रता समु चित्तान्याकरम् (वा० स० १२।५८) । **समाकरम्=समानयम्** । पशु न सोम रक्षसि समाकृणोषि जीवसे (ऋ० १०।२५।६) । **समाकृणोषि=समादधासि,प्रतिसस्करोषि, उपस्कुरुषे** । वि रोहितो अमृशद् विश्वरूप समाकुर्वाण प्ररुहो रुहश्च (अथव० १३।१।८) । तदेन समाकुर्वाण पुरुष कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीत् । (ऐ० ब्रा० ५।१४) । **समाकुर्वाण सङ्गृह्णानमेकीकुर्वाणम्** । **आत्मसात्कुर्वन्तमिति तु सायण** । सहृष्ट धनमुभय समाकृतम् (अथर्व० ४।३१।७) । **समाकृत समानीतम्** ।

—**कॄ (कॄ विक्षेपे)** । स च त विजने दृष्ट्वा पासुभि कर्दमेन च । श्लेष्मणा चैव राजान ष्ठीवनैश्च समाकिरत् (भा० आश्व० ६।३१) । **समाकिरत्=अन्वलिम्पत्** । सैनिकान्मम सूत च हयाश्च स समाकिरत् (शरै) (भा० वन० २०।२१) । **आच्छादयदित्यर्थ** । समाकीर्णा पिपीलकै (रा० १।६।२४)। **पिपीलकनिर्भरेत्यर्थ** ।

—**क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)** । सुरसमाजसमाक्रमणोचित (रघु० ६।८२) । **देवसभाधिष्ठानार्ह** । समाक्रामत्स त शैल स चचाल महान् गिरि (रा० ५।५।११) । **समाक्रामत्=आरोहत्** । गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च (रा० ४।१५।२५) । **गुरुभारोपपीडित इत्याह** । सममेव समाक्रान्त द्वय द्विरदगामिना । तेन सिहासन पित्र्यमखिल चारिमण्डलम् (रघु० ४।४) ।। **समाक्रान्तम्=अध्यासितम्** । **आस्कन्नम्** । **विजितम्** । सा तु त्वया समाक्रान्ता प्रतिज्ञा (रा० १।४४।५४) । **समाक्रान्ता=तीर्णा=पालिता** । ततस्तेन समाक्रम्य गृह नीत्वा दिनत्रयम् । सस्थाप्य तव लीलार्थमिहानीतो रघूद्वह (यो० वा० (६(२) । ११६।१६) ।। **समाक्रम्य=आसाद्य, त्वरितमुपगम्य** ।

—**क्रीड् (क्रीड् विहारे)** । इह देव सपत्नीक समाक्रीडत्यधोक्षज (भा० अनु० १४।६६) । **समन्ताद् विहरतीत्यर्थ** ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे)। वाससा तत्र राशिं समाक्षिपत् (भा० आदि० १।१५८)। **समाक्षिपत्=आक्षिप्य (हृत्वा) उपसमाधात्**। न चोष्ठौ न भुजौ जानू न च वाक्यं समाक्षिपेत्। सदा वातं च वाचं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः (भा० वि० ४।३५)॥ **समाक्षिपेत्=यदृच्छयाऽनुयुञ्जीत, अनुयोगादिना वान्तरा प्रतिबध्नीयात्**। सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् (भा० सभा २७।१०)। **समाक्षिपत्=अवाक्षिपत्=अवारोपयत्**। पञ्चमेन शिरः कायात्सारथेश्च समाक्षिपत् (भा० कर्ण० २८।५)। **समाक्षिपत्=अपाहरत्**। विभूषणानां च समाक्षिपन्प्रभाः (भा० द्रोण० ५०।४)। **समाक्षिपन्=सहरन्**। समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहुस्त्वमन्तक (भा० आदि० २३।२०)। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः (भा० वन० २६८।२४)। **समाक्षिप्ततनुः=हठात्प्रणुन्नकलेवरः**। समाक्षिप्य रथात्तस्मात् सारथिम् (रा० ३।५६।५०)। **समाक्षिप्य=अवपात्य**। शाखां चन्दनवृक्षस्य समाक्षिप्य (रा० ४।७।१४)। **समाक्षिप्य=अवस्कद्य=शातयित्वा**। द्रौपद्या वसनं बलात्। सभामध्ये समाक्षिप्य (भा० सभा० ६८।४०)। **अवरोप्येत्यर्थः**।

—ख्या (ख्या प्रकथने)। न हि सम्बन्धादृते समाख्यानम्। ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात्(मी० १।१।२७ सूत्रे शा० भा०)। **समाख्यानम्, समाख्या=नामधेयम्**। प्रकर्षेण वचनम् (प्रवचनम्) अन्यस्य साधारणं कठादिभिरनुष्ठितं स्यात् तथापि हि समाख्यातारो भवन्ति (मी० १।१।३०) सूत्रे शा० भा०)। **समाख्यातारः=नामनिर्देष्टारः**। तिस्रः कोट्यः समाख्याताः। **समाख्याताः=परिगणिताः**। पुरुषार्थं ज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् (सा० का० ६९)। **समाख्यातम्=प्रोक्तम्**। सक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवासम् (भा० वन० १६५।१३)। **समाख्याय=आख्याय=उक्त्वा**।

—गम् (गम्लृ गतौ)। राजभिस्तत्र वार्ष्णेय समागच्छद्यथावयः (भा० उ० ९१।८)। **समागच्छत्=समगस्त**। रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन (सुभाषितम्)। **समागच्छतु=सयोगमेतु सयुज्यताम्**। प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह (भा० अनु० १९।८१)। **मा सगच्छ, सविश, सभवेत्याह**। सा त्वं मया समागच्छ (भा० वन० ३०६।२८)। **उक्तोऽर्थः**। रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः (भा० वि० ३९।२)। **युयुत्सयाऽभिमुखाः सगता बभूवुरित्यर्थः**। ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः (भा० कर्ण० २१।९)। **उक्तोऽर्थः**। पाण्डवान्...समाजग्मुर्महावने (भा० वन० १२।१)। **समाजग्मुः=उपययुः**। क्व नु वयं तं नरं समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः (भा० आदि० २१७।१३)। **समागच्छेम=विन्देमहि, लभेमहि**। समागच्छन्त्ययत्नेन

सगम च परस्परम् (रा० ४।४४।७८)। **उक्तोऽर्थ**। ता कौमुदीमिव समागमयेन्दुबिम्बे (विक्रम०)। समागमय वैदेह्या रामम् (रा० ५।६।२६)। **सगम कारयेत्यर्थ**। तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागम (भा० वि० ८।६६)। **समागम=सग्राम**। तेषा समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षण (भा० वि० ३२।४)। **उक्तोऽर्थ**। अह तु मन्ये तव न क्षम रणे समागम कोशलराजसूनुना (रा० ३।३७।२५)। पुनरेव तयो राजन्घोर आसीत्समागम (भा० द्रोण० १३२।८)। दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत्समागम (भा० कर्ण० २१।८)। तच्च भीम महद् युद्ध कृपार्जुनसमागमे (भा० वि० ५६।५)। **समागम=समासत्ति**। रणे तेन विराटेन भविता व समागम (भा० उ० ५०।४०)। **उक्तोऽर्थ**। स रावण समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा (रा० ३।१५।३६)। **समागम्य=सगत्य**। स समागम्य शर्मिष्ठा यथाकाममवाप्य च (भा० आदि० ८२।२५)। **समागम्य=सभूय=मिथुनीभूय**। अनुमान्य तदा तारा सुग्रीवेण समागत (रा० १।१।६६)। **सङ्ग्रामयाञ्चक्र इत्यर्थ**। ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मान बलाधिकम् (भा० आदि० १५३।३५)। **उक्तोऽर्थ**। अपि कृत्यकृत तात रामेणात्र समागतम् (रा० २।११३।७)।

—गल् (गल स्रवणे)। प्राकम्पत स शैलराट्। मुमोच पुष्पवर्ष स समागलितपादप (भा० आदि० ११०६)। **सहसा पतितपादप इत्याह**।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। समागृभाय वसु भूरि पुष्टम् (अथर्व० १८।२।६०)। **समागृभाय=साक गृहाण**। आ तू न इन्द्र क्षुमन्त चित्र ग्राभ स गृभाय। महाहस्ती दक्षिणेन (ऋ० ८।८१।१)॥ **उक्तोऽर्थ**।

—घ्रा (घ्रा गन्धोपादाने)। गन्ध समाघ्राय (रा० ५।२३।३२)। **गन्धमुपादायेत्यर्थ**। कनीयस समाघ्राय शिरसु (भा० आदि० १२६।३०)। **समाघ्राय=उपाघ्राय, चुम्बित्वा**। ऋणै किल समाघ्रात पुरुषो जायते त्रिभि (बृ० श्लो० स० ५।२)। **समाघ्रात सस्पृष्ट**।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि)। यो हि यागमनुतिष्ठति त धार्मिक इति समाचक्षते (मी० १।१।२ सूत्रे शा० भा०)। **कथयन्ति वदन्ति उदाहरन्ति**। एव गते समाचक्ष्व स्वय निश्चित्य हेतुभि (भा०सभा० १४।७०)। **समाचक्ष्व=व्यक्तमुदीरय**। स त्व सीता समाचक्ष्व यत्र येनापि वा हृता (रा० ३।७५।३६)। ता समाचक्ष्व कल्याणी यदि स्याच्छैब्यमानुषी (द्रौपदी० ४, ५)।

— चर् (चर गतिभक्षणयो)। उच्छिष्टान्न निषेक च दूरादेव समाचरेत् (मनु०४।१५१)। **समाचरेत्=निक्षिपेत्**। एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौन समाचर (पञ्चत०)। **मौन समाचर=तूष्णीम्भावमातिष्ठ**। नोग्र दुर्योधनो वाच्य साम्नैवैन समाचरे (भा० उ० ८४।२)। **समाचरे=व्यवहरे, वर्तेथा. (अस्मिन्)**। तार-

येत्कुल सवमेकोऽपीह द्विजोत्तम । किमङ्ग पुनरेवैते तस्मात्पात्र समाचरेत् (भा० अनु० २२।४०)। **सत्कुर्यात् सेवेत, उपचरेदित्यर्थ ।** वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजा (भा० आदि० १३६।३३)। **समाचार =आचार =वृत्तम् ।** नाय युक्त समाचार पाण्डवेषु महात्मसु (भा० सभा० ३७।२) । **समाचार = व्यवहार । वृत्ति ।** गदायुद्धसमाचार बुध्यमान स वीर्यवान् (भा० वन० १६०। ६७)। **समाचार समय सवित् ।**

—चि (चिञ् चयने) । शैनेय पञ्चविंशत्या सायकाना समाचिनोत् (भा० द्रोण० १६२।१६)। **आवृणोदित्यर्थ ।**

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । महारथ समाज्ञातो महाराज महाधनु (भा० वन० १६।२२)। **समाज्ञात =प्रसिद्ध ।** महारथसमाज्ञातैर्हताना पुत्रनप्तृभि (भा० आश्व० ७४।१) । **महारथत्वेन सम्यगाज्ञातैरित्याह ।** शास्त्रज्ञसमाज्ञातो हि यद् ददाति यन्मानयति तत्सर्वमतिसन्धातुमित्यविश्वास (दशकु० पृ० २५६)। **उक्तोऽर्थ ।** गन्धहस्तिन समाज्ञातमौपवाह्य द्विरदवरमभिरुह्य (अवदा० जा० ६)। श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् (भा० शा० १६५।१४)। **समाज्ञाय=सम्यग्ज्ञात्वा ।** भूत्वा हि नृपति पूर्व **समाज्ञाप्य च** मेदिनीम् (भा० शल्य० ६५।१४)। **समाज्ञाप्य=प्रशिष्य ।**

—तन् (तनु विस्तारे) । सरसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् (राज० ४।२४७) । **समातन्वन्=जनयन्=साधयन् ।** समाततेन श्वसनेन कूजता (भा० कर्ण० ८८।२६)। **समाततेन=सन्ततेन ।**

—दा (डुदाञ् दाने) मत्स्यो मत्स्य समादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिम् (का० नी० सा० ८।६८) । **समादत्ते=गृह्णाति=अधिकुरुते=प्रसहते ।** तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान् समागतान् । अहमेक समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकात् (भा० उ० ५७।४६)। **उक्तोऽर्थ ।** फलानि चान्यानि समाददन्मे (भा० वन० ११२।१३)। **अददादित्यर्थ । अत्राडस्थाने । समा च नार्थ ।** यथा महान्तमध्वानमेष्यन्रथ वा नाव वा समाददीत (श० ब्रा० १४।६।११।१) । **समाददीत=सह नयेत् ।** शिशुरादत्त स रभ (ऋ० १।१४५।३) समादत्त= साक दधे। महानसाच्छृत मास समादायैहि (नल० २३।१८)। **समादाय= उद्धृत्य ।** स्कन्धे समादाय कुमारान्। (हरि० ३।४।३०)। **स्कन्धानारोप्येत्याह । स्कन्धे समाधायेति पाठान्तरम् ।**

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । अर्जुनस्य समादेशं यथोक्त सर्वमब्रवीत् (भा० उ० १६३।५२)। **समादेशम्=सन्देशम् ।**

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । तदेव श्रेय समाधत्ते यथा तथाप्युपनत-

सत्सङ्गम (अवदा० सुत० जा०)। **समाधत्ते=जनयति**। भय तदा रिपुषु समादधद् भृशम् (भा० द्रोण० २६।६५) **समादधत्=समादधात्**। पर हर्षं समादधत् (हरि० २।६३।५)। कोप समादधे (हरि० २।१६।२६)। **कोप धारयामास, क्रोधमाहारयामासेत्यर्थं**। सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान्। कुटुम्बतन्त्र विधिवत्...(भा० आश्व० ७२।२०)॥ **समाधास्यति=धारयिष्यति**। कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मन (रा० २।५४।३०)। **समाधत्ते=मनसा कर्तुमाशास्ते**। चिर सुधीरभ्यधिक समाधात् (भट्टि० १२।६)। **अचिचिन्तत्, चिन्तितवानित्याह**। अवधान समाधान प्रणिधान तथैव च (अमर)। उञ्छवृत्तिऋर्षि कश्चिद् यज्ञ यष्टु समादधे (भा० शा० २७२।३)। अथ मा गोमुखोऽवोचत्त्वस्तेन मुकुटेन व। ललाटमावृत तेन तत्समाधीयतामिति (बृ० श्लो० स० ८।१८)॥ **समाधीयताम्=व्यवस्थाप्यताम्**। उत्पन्नामापद यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् (हितोप० ४।७)। **उपायैर् व्यपोहति इत्याह**। पद मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मत्तदन्तिन (पञ्चत० १।३२७)। **समाधत्ते=निक्षिपते। न्यस्यति**। तदात्मसभव राज्ये मन्त्रिवृद्धा समादधु (रघु० १७।८)। **प्रतिष्ठापितवन्त इत्यर्थ**। तदह त्वत्कृते पुत्र समाधास्ये जयोत्सुकम् (रा० १।४६।१५)। **गतवैर भ्रातृस्नेहवन्त करिष्यामीत्याह** (कतक)। समाधत्त च त बाण धनुर्मध्ये महाबल (भा० कर्ण० २६।२७)। **शरसन्धानमकरोदित्यर्थ**। नैव वास समाधत्ते (हरि० २।१२६।२६)। **समाधत्ते=परिधत्ते**। धूपचन्दनतैलादि विक्रयोत्थ समादधे। द्रविण देववेश्मभ्य (राज० ५।१६७)॥ **समादधे=(आहृत्य) स्ववशे चकार**। आत्मानमसमाधाय समाधित्सति य परान् (भा० शा० २६७।२७)। त सामानु प्रावर्तत समितो नाव्याहितम् (ऋ० १०।१३५।४)। **नावि समाहितम्=नावमारोपितम्**। अन सुसमाहितम् (श० ब्रा० १४।७।१।४२)। **सम्यगारोपितवाह्यम् इत्यर्थं**। त्रयो लोका समाहिता (हरि० ३।३१।१८)। **समाहिता=एकीकृता**। अपश्यद् भूमिभागाश्च सर्वत सुसमाहितान् (रा० ५।१७।१)। **साधूकृतान् व्यवस्थापितान् इत्यर्थं**। एकार्थताया तु समाहिताया मिथ्या वदन्त त्वनृत हिनस्ति (भा० आदि ८२।१७)॥ **समाहितायाम्=निश्चितायाम**। नराश्च ये तत्र समाहिता पुरा (भा० वि० ८।१२)। **समाहिता=नियुक्ता**। पुराणे कथ्यते यत्र वेद श्रुतिसमाहित (हरि० १।४१।२७)। **श्रुतिसमाहित=प्रत्यक्षेणैव निहितो दृश्यते**। तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समाहिता (हरि० १।८।२८)। **समाहिता=समन्विता**। मृदुसूर्या सुनीहारा पटुशीता समाहिता (दिवसा) (रा० ३।१६।११)। **समाहिता शान्ता**। विस्पष्टार्थसमाहितै। रथै साङ्ग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गगतिभि क्वचित् (हरि० २।४२।

२) । **विस्पष्टार्थसमाहितै =अस्त्रशस्त्रविद्भि सुशिक्षितैरिति नील०** । **असङ्गगतिभि =अव्याहतगमनै** । भर्तृवाक्यसमाहिता (रा० ६।६६।२६)। **भर्तृवाक्येऽवहिता** । यत्रामृत च मृत्युश्च पुरुषेऽधि समाहिते (अथर्व०१०।७।१५)। **समाहिते=निहिते** । सचुकोच (पाण्डवाना महद्बलम्) महाराज चर्मवाग्नौ समाहितम् (भा० भीष्म० ६५।५७) । **उक्तोऽर्थं** । उपनिषद्भि समाहितात्मासि (श० ब्रा० १४।६।११।१)। **युक्तमना असीत्याह** । समाधायायुध शम्या गच्छामो नगर प्रति (भा० वि० ५।१६)। **समाधाय=सम्यङ् निधाय** । एव त्वयि समाधाय धर्मराज नरोत्तमम् (भा० द्रोण० १११।१५) । **समाधाय =निक्षिप्य,=न्यस्य=परिदाय** । जरा त्वयि समाधाय (हरि० १।३०।२३)। **अर्पयित्वा, सङ्क्रमय्येत्याह** । अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् (रा० २।११६।२४) । **स्ववियोगखिन्न समाश्वास्य** । मूर्ती मर्वा समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्तत (भा० कर्ण० ३४।१६) । **समाधाय=समाहृत्य** । समाधाय मति राम निशामय (रा०)। **मन ऐकाग्र्य सम्पाद्येत्यर्थ** । अभिधायेति वसुधा समाधाय पितामह (शि० भा० ६।५८) । **समाधाय=सान्त्वयित्वा** । नैव शक्या समाधातु सन्निपाते महाचमू (भा० भीष्म० ३।७८) । **समाधातुम्=एकत्र धारयितुम्** । अथ चित्त समाधातु न शक्नोषि मयि स्थिरम् (गीता १२।६)। **समाधातुम्=एकाग्रनीकर्तुम्** । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मान य समाधातुमीश्वर (भा० पु० ११।२३।२) । **समाधातुम्=नियन्तु व्यवस्थापयितु क्षोभात्परिहर्तुमित्याह** । यदत्रानन्तर कार्यं तत् समाधातुमर्हथ (रा० ४।२५।२) । **समाधातु सम्यक् कर्तुम्** । यथा भानुगत तेजो मणि शुद्ध समाधिना । आदत्ते·· · (भा० शा० २६८।१२)॥ **समाधिना नियमेनाव्यभिचारेणेति नील०** । **अग्न्यै-** काग्ने समाधानम् (लौ० गृ० ४५।१) । **समाधानमुपशमनम्** । दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधान कुर्वीत (गो० गृ० १।१।१४) । **अग्न्याधान समाचरेत्, अग्निमादधीत** । **अनर्थक सम्शब्द सम्यगर्थको वा** । परमेष्ठिमरणे पुत्रस्याग्निसमाधानम् । (लौ० गृ० ४५।२) । **उक्तोऽर्थ** ।

—**धाव् (धावु गतिशुद्ध्यो)** । ततो मृगा समाधावन् यत्र तिष्ठति केशव (हरि० ३।७८।१६) । **इत सममधावन्नित्यर्थ** ।

—**धू (धू विधूनने, धूञ् कम्पने)** । (राक्षसान्) मानवास्त्रसमाधूतान् अनिलेन यथा घनान् (रा० १।३२।१५) । **समाधूतान्=परास्तान्, विकीर्णान्** ।

—**ध्मा (ध्मा शब्दाग्निसयोगयो)** । (शङ्खा) समाध्माता (भा० सभा० ५३।१८)। कम्बूनथ समादध्मु (भट्टि १४।२)। **शङ्खान्पूरयामासुरित्यर्थ** । भेर्यश्चापि समाध्माता मृदङ्गा बहवो नृप (हरि० ३।१२०।१४)। **समाध्माता अभिहता** ।

—नी (णीञ् प्रापणे)। समानिन्ये च तत् सर्वं भाण्ड वैवाहिक नृप (भा० वन० २६५।१)। **सजग्राहेत्यर्थ**। धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् (भा० उ० ५।१५)। **समागमयामासु, एकी चक्रु**। बल चैव समानय (रा० २।८२।२१)। समानयस्व वैदेह्या रामम् (रा० ५।५६।३७)। **मेलय, सयोजयेत्यर्थ**। समानय च वैदेही राघवेण महात्मना (रा० ५।१।१६०)। **उक्तोऽर्थ**। समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् (रा० १।१३।२१)। **एकीकुरु, सगृहाणेत्याह**। पुरस्कृत्याद्य भवत समानेष्यामहे मखम् (भा० आश्व० १४।८)। **सभरिष्याम, आहरिष्यामहे**। दिव च भूमिं च समानयन्निव (भा० द्रोण० ५०।४)। **एकता नयन्निव**। समानयस्तुल्यगुण वधूवर चिरस्य वाच्य न गत प्रजापति (शा० ५।१५)। **समानयन्=सयोजयन्**। विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् (भा० शल्य० ३।२)। **विघटितेषु सैन्येषु भूयो भूय सङ्घटनमापादितेषु, सनिपातितेष्वित्याह**। हस्तौ समानीय (**बद्ध्वा**)। एवमेव क्रतून् सर्वान्समानीयाप्तदक्षिणान् (पञ्च० १।२६)। **समानीय=आहृत्य=सभृत्य**। शीतोष्णा अप समानीय (आश्व० गृ० १।१५।८)। **समानीय=समिश्र्य**। ततस्तु प्रकृती समानाय्य। **सनिपात्य, आकार्य, आगमय्य**।

—पत् (पत्लृ गतौ)। ताभि सह समापेतुर्ब्राह्मणा सशितव्रता (भा० आदि० ६४।६)। **समापेतु समाजग्मु**। तत्र मल्ला समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रश (भा० वि० १३।१५)। युधिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रश। विनदन्त समापेतु पुत्रस्य तव वाहिनीम् (भा० भीष्म० ४४।२७)। **अवचस्कन्दुरित्यर्थ**। ताभि समापेतुर्ब्राह्मणा ऋतावृतौ (भा० आदि० ६४।६)। **मिथुनी बभूवुरित्यर्थ**। पवन पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति (वरा० स० ३८।१)। **समापतति=अधो याति=अवपतति=निपतति**। अथ स राजा समन्तत समापततो वनीपकजनस्य (अवदा० जा० २)। **सन्निपतत=समागच्छत**।

—पद् (पद् गतौ)। द्वार तु वितताकार समापेदे पुनश्च स (भा० सभा० ४७।१३)। **समापेदे=प्राप**। तत्समापन्नौ पशावुद्घट्टयामास (अवदा० जा० २२)। **समापन्नौ समीपे स्थितौ**। ग्राह्यालम्बनोपरक्त चित्त ग्राह्यसमापन्न ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते (यो० सू० १।४१ भाष्ये)। तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्ति सा समापत्तिरित्युच्यते (यो० सू० १।४१ भाष्ये)। समापत्तिदृष्टेन जनेन सभाषापि यदि (माल० ४)। समापत्तिदृष्टेन केश्चिना दानवेन (विक्रम० १)। **समापत्ति=यदृच्छासङ्गति**। तयो समापत्तिषु कातराणि (विलोचनानि) (कु० ७।७५)। क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि (रघु०

७।२३)। **उक्तोऽर्थ** । स्वयम्भूत्वसमापत्तौ तथा दृश्यव्यवस्थितौ (यो० वा० ६(२)। ६६।४)। **समापत्ति =प्राप्ति** । चित्तात् सगसमापत्ति (यो० वा० ३।११६।३१)। **समापत्ति =उत्पत्ति** । आ समापत्ते (आप० ध० २।१०। २७।१६)। **समापत्ति समाप्ति** ।

—म्ना (म्ना अभ्यासे) । भूयासि तु समाम्नानात् । यत्तु प्राधान्यस्तुति तत् समामने (नि० ७।१२।१०)। **समामने=समामनामि=सगृह्णामि** । समाम्नाय समाम्नात स व्याख्यातव्य (नि० १)। **सङ्ग्रह प्रणीत इत्याह** । सर्गस्थानसमाम्नायै (भा० पु० ७।७।२४)। **सृष्टिस्थितिसहारैरित्याह** । **अपूर्व स्वकपोलकल्पितोर्थं । रूढि प्रत्यनादरोऽस्य कवे रूढ । स्वालक्षण्य च** प्रथितम् ।

—यत् (यती प्रयत्ने) । आसा प्राणा समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके (भा० वन० १२।१५)। कार्य चास्मिन्समायत्तमित्येव न ददाह स (रा० ७।३५।३०)। **समायत्तम्=आधृतम्** ।

—यम् (यम उपरमे) । सन्तरा मेखला समायच्छते (तै० स० ६।२।२)। **कषतीत्याह** ।

—या (या प्रापणे) । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा । महारथेषु च्छन्नेषु मासा दश समाययु (भा०वि० १४।१)। **समाययु =ध्यतीयु** । खिन्न समाययौ द्रष्टु कदा चिद् विन्ध्यवासिनीम् (कथा० २।२)। **समाययौ=आययौ आजगाम । समा नार्थ** । द्वौ पन्थानौ समायातौ (पञ्चत०)। **सम प्राप्तौ** । मम बलान्निद्रा समायाता (पञ्चत०)।

—युज् (युजिर् योगे) । यथा नाय समायुञ्ज्याद् धार्तराष्ट्रान्कथ चन (भा० वि० ५१।२१)। **धृतराष्ट्रात्मजै सङ्ग्राम गच्छेत्** । धूम्राक्षेण समायुक्त (रा० ६।१८।२०)। **समायुक्त =सङ्ग्रामयमाण** । येऽर्था स्त्रीषु **समायुक्ता** ( )। **समायुक्ता =अर्पिता न्यस्ता** । भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नर (भा० शल्य० २।४६)। **समायुक्त =सयुक्त =युक्त** । श्रुतिस्मृतिसमायुक्त विनीत सनिदर्शनम् (भा० शा० ८५।१०)। **उक्तोऽर्थ** । इष्टानिष्टसमायोगे वैर सौहार्दमेव च (भा० शा० २६४।२७)। दृष्टादृष्टसमायोगात् । देहात्मनो समायोगात् । प्राणापानसमायोगसमयम् (यो० वा० ५।८।६, ५।६७।१०, ६(१)। २६।११)। **क्व गतिर्मानुषाणा च धनुषोऽस्य प्रपूरणे** । आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा (रा० १।६७।१०)॥ **समायोगे= शरेण योजने** । अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट (हर्ष० पृ० ४४६)। न तद् धनुर्मन्दबलेन शक्य मौर्व्या समायोजयितु तथा हि (भा० आदि० १६३।२७)।

आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा (रा० १।६७।१०)। **समायोगे=शरेण योजने।** अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट (हर्ष० पृ० ४४६)। **न तद् धनु-र्मन्दबलेन शक्य मौर्व्या समायोजयितुम्** (भा० आदि० १६३।२७)।

—(रभ् (रभ राभस्ये)। ते नात्मन कर्म समारभन्ते (भा० वन० १२०। २)। **उपक्रमन्ते। समा नार्थं।** अह त्विम जलनिधि समारप्स्याम्युपायत (भा० वन० २८३।३०)। **आराधयिष्यामीति** नील०। **उपंस्यामीति शार्मण्य-कोष।**

—**लक्ष् (लक्ष दर्शने)**। नैषादि श्वा समालक्ष्य भषस्तस्थौ तदन्तिके (भा० आदि १३२।३६)। **समालक्ष्य=लक्षयित्वा। समाङ्भ्या नार्थं।**

—**लग् (लगे सङ्गे)**। केशाकेशि समालग्ना न शेकुश्चेष्टितु नरा (भा० शल्य० २३।५२)। **समालग्ना =समन्तात्सम्यग् लग्ना सक्ता।**

—**लभ् (डुलभष् प्राप्तौ)**। शीर्षण्यानि तत खानि मूर्धान च समालभेत् (वि० पु० ३।११।२१)। **समालभेत्=समालभेत=स्पृशेत्। समालम्भो विलेपनमिति तु कोषकारा.।** गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना (रा० २।२५।३७)। **समालभ्य=विलिप्य।** भर्तुराज्ञा समालभ्य तथा चक्रुश्च सर्वश (हरि० २।६३।३)। **समालभ्य=प्राप्य, अधिगम्य। समाङौ बुद्धिविपर्यासकृतौ सुपरिहरौ।** प्रतिगृह्य च काकुत्स्थ समालभ्य च पाणिना (रा० १।२७।२७)। **समालभ्य=स्पृष्ट्वा** (अस्त्राणि)। वधूमुखौषधीपुष्पसमालम्भनभूमय (यो० वा० ६(२)। ६।२६)। **समालम्भन मिश्रणम्।** कुङ्कुमेनोत्सवे भृत्यो समा-लब्धा इव स्रज (यो० वा० ३।४८।५६)। **समालब्धा =विलिप्ता।** चन्दनेन समालब्धा सह्रिरण्या पृथक् पृथक् (भविष्योत्तर० पु० ६५।३४)। **उक्तोऽर्थ।** मनुष्याणा समालम्भो न च दृष्ट कदाचन (भा० सभा० २२।११)। **समालम्भो वध।** अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशरात्रात् (गो० गृ० २।७।२३)। **असमाल-म्भनमस्पर्शः।** उत्तरामुत्तरा शाखा समालम्भ रोहेत् (श० ब्रा० ६।३।३।६)। **समालम्भम्=आलम्ब्य। णमुलन्तमेतत्।**

—**वप् (डुवप बीजसन्ताने)**। सभारान् पात्र्या वा चमसे समावपेयु (ऐ० ब्रा० ८।१७)। **सम क्षिपेयु, सयुयु, आसिञ्चेयु।** अथैतान्यजमानो-ऽञ्जलौ समोप्य (श० ब्रा० २।६।२।१६)। **समोप्य=सम न्यस्य।**

—**वह् (वह प्रापणे)**। अपदातीनृत्विज समावहन्ति (तै० ब्रा० ३।८। १।२)। **समावहन्ति=समानयन्ति।** ता बेह सवहावहै (ऐ० ब्रा० ८।२७)। **एकत्रावतिष्ठेवहि, अन्योन्येन सह वर्तेवहि** (शार्मण्यकोष)। **जीविकोपाय सम्पादयावहै इति तु सायण.।**

—विज् (ओविजी भयचलनयो) । समाविग्नास्तु ता. सर्वा पुनरेव नराधिप (हरि० १।२६।३५) । **समाविग्ना =उद्विग्ना ।**

—विश् (विश प्रवेशने) । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञाभि सह निपातसज्ञा समाविशति (पा० १।४।५६ सूत्रे काशिका) । **समावेश सहावस्थानम् ।** शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् (मनु० २।११९) । **नाक्रामेत्, नाध्यासीतेत्याह ।** ग्लानिश्चैन समाविशत् (भा० आदि० २२३।६७) । **समाविशत्=अभिव्याप्नोत् ।** समस्तमर्था हि नर समन्तात्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति । **समागच्छन्तीत्याह ।** लङ्का समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमाम् (भट्टि० ८।२७) । **समाविशत् =प्राविशत् । नार्थ समाङ्भ्याम् । अस्थाने च तौ ।** तास्तान् धर्मविधीस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् (रा० ७।१०२) । **तत्तदनुष्ठानपरा बभूवुरित्यर्थ ।** यस्मिन्कृत्य समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा (पञ्चत० १।८५) । **समावेश्य=न्यस्य=समर्प्य ।** व्याकरणेपि कर्तव्य हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसज्ञाना समावेश **(सहावस्थानम्)** । हिमवति दिव्यौषधय शीर्षे सर्प समाविष्ट (मुद्रा० १।२१) । **समाविष्ट.=स्थित ।**

—वृ (वृञ् वरणे) । तान् परिधानेन वाससा समावृणोत् (भा० वन० ६१।१४) । **समावृणोत्=आच्छादयत् सवीतवान् ।** स शब्द प्रदिश सर्वा दिश ख च समावृणोत् (भा० द्रोण० १८।३) । **समावृणोत्=व्याप्नोत्, प्राप्ति स्म ।** तत शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत् (भा० वन० १२२।१४) । **समावृणोत्=उपारुणत्=व्यहन् ।** रजसा सवृते लोके शरजालसमावृते (भा० द्रोण० ६८।५६) । **आङोऽधिकस्याधिकोऽर्थ । समन्तात् सुष्ठु वृते इत्यर्थ ।**

—वृज (वृजि वृजी वर्जने) । तेजसैव ब्रह्मणो भक्तो राष्ट्र परिगृह्णान्येकधा समावृङ्क्ते (तै० स० २।१।२।९) । **समावृङ्क्ते=आत्मान प्रत्याकर्षति, स्ववशे कुरुते ।**

—वृत् (वृतु वर्तने) । समाववर्ति विष्ठितो जिगीषु (ऋ० २।३८।६) । **प्रत्यावतते, पुन समवैतीति वा ।** अथ समाववृते कुसुमैनवै 'मधु (रघु० ९।२४) । **समाववृते=प्रत्याववृते ।** गुरुणा **च समनुज्ञात** समावर्तेत वै द्विज (भा० अनु० १४१।३७)। **समावर्तेत वेदव्रतसमाप्तिलक्षण स्नानमाचर्य गृह प्रति निवर्तेतेत्याह । चाभ्यनुज्ञात इति पाठान्तरम् ।** तथापि लोके कर्माणि समावर्तन्ति भारत (भा० शा० ३२।२१) । **समृध्यन्तीत्याह ।** एति समावर्तन्ते (पशव) (श० ब्रा० १।४।१।६) । **समावर्तन्ते=प्रत्यावर्तन्ते ।** स एव हि महती सेना समावर्तयदाहवे (भा० द्रोण० २४।४) । **समावर्तयत्=समानयत्, समगमयत् ।**

स ते गावस्तम आवतयन्ति (ऋ० ७।७६।२)। नानादेशसमावृत्ता क्षत्रिया यत्र सजय (भा० शल्य० २।४४)। **समावृत्ता =सगता =समेता ।** उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये (नि० ७।२३।१०)। **उत्तरायण गते सूर्ये इत्यर्थ ।** गुरुणाऽनुमत स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि (मनु० ३।४)। **समावृत्त =गृह प्रतिनिवृत्तो ब्रह्मचारी ।** सर्वलोक समावृत्त पिप्रीषु फलमुत्तमम् (भा० सभा० ३५।१०)। **सर्वैरुपायनप्रदैर्लोकै समावृत्तो वेष्टित ।** कस्मात्त्व कृतसमावर्तो बटुरिव त्वरसे (अवि० ४)। सोऽय लोकसमावर्तो मर्त्याना भरतर्षभ (भा० स्त्री० ७।६)। **समावर्त =आवर्त । अनर्थक सम्शब्द ।**

—वे (वेञ् तन्तुसन्ताने) । आदित्य इमाँल्लोकान्त्सूत्रे समावयते (श० ब्रा० ८।७।३।१०)। **समावयते=बध्नाति ।**

—व्यध् (व्यध ताडने)। महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे (भा० कर्ण० ८०।१७)। **समाविद्धा=प्रक्षिप्ता ।**

—श्रु (श्रु श्रवणे) । मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् (रा० २।१०७।३)। **समाश्रौषीत्=प्रतिज्ञातवान् ।**

—श्लिष् (श्लिष आलिङ्गने) । समाश्लिष्यदसम्भ्रान्त सूतपुत्र वृकोदर (भा० द्रोण० १३१।३८)। **आलिङ्गत्, पर्यष्वजत, उपागूहत् इत्यर्थ ।** समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलम् (पा० ३।१।४६ सूत्रभाष्ये)। **समाश्लेष प्रत्यासत्ति । समवैदित्यर्थ ।**

—श्वस् (श्वस प्राणने) । समाश्वस मुहूर्त तु शक्य वस्तुमिह त्वया (रा० ३।४७।२२)। **समाश्वस विश्रान्ति कुरु ।**

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे) । तत स भगवास्तस्य स्कन्धे बाहु समासजत् (भा० उ० १०५।२२)। **समासञ्जयत् । सजतिरिह सकर्मक प्रयुक्त । अनुपसर्गस्तु प्रायेणाकर्मक ।**

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । समासीदाम कालिन्दी तरञ्जननिरन्तराम् (बृ० श्लो० स० ८।२१)। **प्राप्नुमेत्यर्थ ।** क्षत्रियान्तकर राममेकमेक समासदम् (भा० उ० १७६।११)। **समुख सम्प्रापम् ।** रथेन राम महता खरस्तत समाससादेन्द्र इवोद्यताशनि (रा० ३।२६।३८)। **युयुत्सया समाजगामेत्याह ।** परस्पर समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात्कृतान् (भा० मौ० १।६)। **समासाद्य=सङ्घर्ष प्राप्य ।** पाण्डवा कौरवा सर्वे समासाद्य परस्पर (भा० स्त्री० ८।३८)। **प्रातिभटयेन सङ्गत्येत्यर्थ ।**

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । इन्द्रियाणा जये योग समातिष्ठेद् दिवानिशम् (मनु० ७।४४)। **समातिष्ठेत्=आतिष्ठेत्=कुर्यात् ।** व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वा

त्रैविद्यवृत्ति समातिष्ठेयु (लाट्या० श्रौ० ८।६।२९)। **उक्तोऽर्थ ।** स एव कुन्ददन्ताख्यो द्विज पार्श्वे समास्थित (यो० वा० ६ (२)। १८५।१७)। **समास्थित =स्थित ।**

—हन् (हन हिंसागत्यो)। एको दृषदुपले समाहन्ति (श० ब्रा० १।१।४। १३)। **इतरेतर ताडयति, सश्लिष्ञ्जयति।** शेषेणापि समाहता (भा०सभा०)। **समाहता सहति प्राप्ता ।** सा भूमिर्बहुभिर्यानै रथनेमि समाहता (रा० २। १०३।४०)। **समाहता=अभिहता। समाघात =सङ्ग्राम.। अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमर ।**

—हृ (**हृञ् हरणे**)। तृष्णासन्त्याग च समाहरेत् (यो० वा० ५।२४।५२)। **कुर्यादित्यर्थ ।** नासाद्यते ह्यनभ्यस्ता तस्मादेना समाहरेत् (यो० वा० ५।२४। २१)। **अभ्यासेन स्थिरी कुर्यादित्यर्थ.।** नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदै (भा० आदि० ७०।४३)। **नानावाक्यानामेकशाखागताना समिधो यजतीत्यादिप्रयाजाद्यङगविधिपराणा प्रयोगविधिना दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिना एकवाक्यत्व समाहार** (नील०)। **समाहार समुच्चय** (अमर)। **अनेकस्यैकत्राध्यावाप समाहार** (स्वामी)। यच्च पूर्वं समाहारे यच्च पूर्व परे परे (भा० शा० १०४।१५)। **समाहारे=(राज्ञा) समुदाये।** त वय वै समाहर्तुं क्रतु शक्ता कथ चन (रा० १।५८।४)। **समाहर्तुमाहर्तुम्** अनुष्ठातुम्। समाहरण हि यज्ञानुष्ठानार्थं सभारसमाचयन भवति मुख्यया वृत्त्या, गौण्या तु यज्ञानुष्ठानमाह। **तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्।** इह हि शास्त्रे दृष्टान्यष्टादश तीर्थानि राज्ञाम्। तद्यथा—मन्त्रिपुरोहित समाहर्तृ. (तन्त्रा० ३।उपक्रमे)। प्रशास्ता समाहर्ता सविधाता लेखक साक्षी च (कौ० अ०)। **समाहर्ता प्रजाभ्यो द्रव्यमुद्गृह्यैकीकृत्य राज्ञेऽर्पयिता।**

—ह्वे (**ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च**)। तस्मात्ते वतयिष्यामि तयोरेव (वाङ्मनसयो) समाह्वयम् (भा० आश्व० २१।१३)। **सम्यक् सुखमाह्वयन्ते विजिगीषवोऽस्मिन्निति समाह्वय सवाद.** (नील०)। अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभि क्रियमाणस्तु स विज्ञेय. **समाह्वय** (मनु० ९। २२३)॥ **प्राणिद्यूत समाह्वय** (अमर)।

समाव (सम्+आङ्+अव)

—इ (**इण् गतौ**)। तस्मिन्देवसमावाये (भा० अनु० ८३।११)। **समावाये =समवाये।** नानाशास्त्रसमावाये व्यतिषक्तरथद्विपे (भा० शल्य० ११।३)। **समावाये=सघट्टे।**

समुद् (सम्+उद्)

—अञ्च् (अञ्चु गतिपूजनयो)। समुदक्तोद्धृते समे (अमर)। समुदक्तमुदक कूपात्। **समुदक्तमुदक्तमुद्धृतम्।**

—इ (इण् गतौ)। राजर्षयश्च बहव सर्वे समुदिता गुणै (भा० आदि० १।३६)। **समुदिता =सहिता, सहिता।** मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वै समुदितो गुणै (भा० अनु० २७।८)। **समुदित समेत।** लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या (रा० १।३४।४३)। साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भाग सर्वै समुदितो गुणै (रा० १।१८।१३)। रूपश्रिया समुदिता गुणतश्च युक्ताम् (स्वप्न० ५।२)। **उक्तोऽर्थ।** समुदितबलवीर्यं रावण नाशयित्वा (प्रतिमा० ७।२)। **समुदित प्रचित प्रवृद्धम्।** आदित्य समुद्यन् (भा० वन० २०७।५७)। **समुद्यन्=उद्यन्।** एककार्यसमुद्यन्तौ कृष्णौ (भा० सभा० २०।२४)। **एककार्यं उत्तिष्ठमानावित्यर्थ।** महासमुदय चक्रे शरै सन्नतपर्वभि (भा० भीष्म० ११६।४५)। **समुदयो युद्धम्। भवेत्समुदय सङ्घे सयुगे च समुद्गमे** (मेदिनी)। **अमरस्तु युद्धपर्यायेषु समुदाय पठति**—समुदाय स्त्रिय सयत्समित्याजिसमिद्युध इति। स्थान समुदय गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च (मनु० ७।५६)। **समुदेत्यस्मादुत्पद्यतेऽत, धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थान समुदय** (कुल्लूक)।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने)। मन्दप्राणो ह्यय पक्षी कथ चिद्यदि जीवति। स्वरहीनश्च दीनश्च विस्फुर समुदीक्षते (रा० ३।७३।३)॥ **समुदीक्षते=चक्षुरुन्मीलयति।** विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत (भा० उ० १७३।७)। **मा सहायमपैक्षत, मयि व्यस्रम्भत, मत्कृता मार्गदेशना प्रत्यैक्षतेत्याह।** तदल्पशेष समुदीक्ष्य कार्यम्। (रा० ५।३७।२७)। **समुदीक्ष्य=आलोच्य।**

—ईर् (ईर गतौ कम्पने च, ईर क्षेपे)। ततस्तस्मिन्द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे। (भा० आदि० ३२।१)। **समुदीर्णे देवानीके सङ्ग्रामायोद्गते।** सर्वत समुदीर्णस्य तव (रा० ६।६५।८)। **समुदीर्णस्य क्षुभितस्य।** समुदीर्णदोषा (सुश्रुत० २।१६०।२१)। **प्रकुपिता प्रवृद्धा दोषा इत्यर्थ।** पासवोपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिता (भा०)। **समुदीरिता =उद्धता।**

—ईष् (ईष गतिहिंसादर्शनेषु)। दध्न सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्व समुदीषति तत्सर्पिभवति (छा० उ० ६।६।१)। **समुदीषति=उद्गच्छति।** ऊर्ध्वाधोगतिसभेद समुदीष प्रचक्षते (भा० कण० ४१।२६)। **निगदव्याख्यातम्।**

—कृष् (कृष विलेखने)। समुत्कृष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे (भा० उ० २३।५)।

समुत्कृष्टे समुत्थिते (३६।१३)।

—कॄ (कॄ विक्षेपे) मणौ वज्रसमुत्कीर्णे (रघु० १।४)। **समुत्कीर्णमाविद्धम्।**

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। समुत्क्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ (रा० ३।३६।१३)। **समुत्क्रान्त =पलायित।**

—क्रुश् (क्रुश आह्वाने रोदने च)। ततो व्यूढेष्वनीकेषु समुत्क्रुष्टेषु मारिष (भा० द्रोण० ८८।१)। **उच्चैराक्रोशत्सु, उच्चैर्नदत्सु।**

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे)। तत केशान् समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् (भा० वि० ६।१)। **ऊर्ध्वं समीय। वेल्लिताग्रान्=कुञ्चिताग्रान्।** आविद्ध कुटिल भुग्न वेल्लित वक्रमित्यपि इत्यमर। बन्धान्सर्वान्समुत्क्षिप्य (रा० ५।५६।१४०)। बन्धनात् समुत्क्षिप्य (पञ्चत० ३८।२१)। **विमुच्येत्यर्थ।** लङ्कामपि समुत्क्षिप्य सीता तामहमानये (रा० ५।३।६६)। **उत्क्षिप्य=उन्मूल्य=उद्धत्य=उद्वृह्य।**

—खन् (खनु अवदारणे)। समुत्खाय कुल नृपाणाम् (प्रबोध० ५।१२)। **सुतरा समुत्साद्येत्यर्थ।**

—ग्रन्थ् (ग्रन्थ सन्दर्भे)। समुद्ग्रथ्य सितेन वाससा स्वमूर्धजान् (भा० कर्ण० ६०।४१)। **समुद्ग्रथ्य=बद्ध्वा।**

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। अथ कृष्णाजिन च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति (श० ब्रा० ६।४।३।६)। **समुद्गृह्णाति=समुन्नयति=उच्चिनोति।** समुद्गृह्य (हविर्धाने) प्रवर्तयेयुर्यथा नोत्सर्जेताम् (श० ब्रा० ३।५।३।१७)। **उक्तोऽर्थ।**

—चर् (चर गतिभक्षणयो)। समुच्चरच्चारुपतत्त्रिशिञ्जम् (भट्टि०)। **समुच्चरन्ती समुद्गच्छन्ती शिञ्जा यत्र तद्।**

—जृम्भ् (जृभि गात्रविनामे)। व्याल बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धु समुज्जृम्भते (भर्तृ० नी० ५)। **समुज्जृम्भते=उद्युङ्क्ते=उत्सहते।**

—त्रस (त्रसी उद्वेगे)। एतद्ध वै गृहपते प्रोषुष आगताद् गृहा समुत्त्रस्ता इव भवन्ति (श० ब्रा० २।४।१।१४)। **समुत्त्रस्ता=उद्विग्ना, साशङ्का। गृहा=गृहस्था।**

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। प्राय एव [illegible] लक्षणानि तु मे शृणु (भा० शा० १०१।६)। **समुद्दिष्टा प्रख्याता।** एष सर्व समुद्दिष्ट कर्मणा व फलोदय (व० बृ० स० १२।८२।५१)। **समुद्दिष्ट =कथित।** आज्य तेज समुद्दिष्टम् (व० बृ० स० ४७।५२)। **समुद्दिष्टम्=व्यपदिष्टम्=सञ्ज्ञितम्।** न रिपून्वै

लक्ष्य कृत्वा । धृतराष्ट्र समुद्दिश्य ददौ स सुवर्णं रजतम् (भा० ३६।१७) । **समुद्दिश्य स्मृतं निमित्तीकृत्य अर्हां वा प्रयोजनीकृत्य ।**

—**द्रु** (द्रु गतौ) । समुद्रात्सर्वे देवा समुद्द्रवन्ति (श० ब्रा० १४।२।२।२) । **वेगेन सम निष्क्रामन्ति, सम्भूय पलायन्त इत्याह ।** समुद्र कस्मात् । समुद्द्रवन्त्यस्मादाप (नि० २।१०) । **बाष्परूपेणोद्गच्छन्तीत्याह ।**

—**धू** (धूञ् कम्पने) । समुद्धूतो यथा भूमिश्चलोऽचल (रा० ६।३६।३८)। **उत्कम्पित इत्यर्थ ।**

— **नद्** (णद अव्यक्ते शब्दे) ययौ सुराणा पूतनोग्रतेजा समुन्नदन्ती युधि सिंहनादान् (हरि० ३।५३।६२) । **उच्चै सम नदन्तीत्याह ।**

—**नम्** (णम प्रह्वत्वे शब्दे च) । समुन्नेमु पयोधरा (भट्टि० ७।१) । **उत्तस्थुरित्यर्थ ।** श्रवणौ ते विराजेते प्रमाणेन समुन्नतौ (रा० ३।५२।३०) । त्वच समुन्नम्य शनै समन्ताद् विवधमानो जठर करोति (सुश्रुत० १।२७५) ।

—**नह्** (णह बन्धने) । अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो य स पण्डित उच्यते (भा० उ० ३३।४०) ॥ **समुन्नद्धो गर्वित ।** समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ (अमर) । समुन्नद्धं सुसन्नद्धं सैनिकं स्वै समीयुषाम् (शि० भा० १६।१६) । **उक्तोऽर्थ ।** वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्त कुर्वन्ति विद्रधिम् (सुश्रुत० २।६।१३) । **समुन्नद्धम्=सर्वत उन्नतम् ।** इति सर्व समुन्नद्ध न निर्वाति कथचन (भा० शल्य० ५।२१) ।

—**नी** (णीञ् प्रापणे) । परमेष्ठी त्वपा मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् । कथमेना समुन्नेष्ये इति दध्यौ धिया चिरम् (भा० पु० ३।१३।१६) ॥ **उत्थापयिष्य इत्यर्थं ।** तस्य सशमनायाशु तत्कुलीन समुन्नयेत् (का० नी० सा० ८।६६) । **समुन्नयेत्=उत्कर्षं गमयेत् ।** ऋणमस्मिन्समुन्नयत्यमृतत्व च गच्छति (मनु० ६।१०७ इत्यत्र कुल्लूकोद्धृता श्रुति) । **समुन्नयति=शोधयति ।** व्यसनेभ्य समुन्नेता राजा य स त्रिवर्गभाक (का० नी० सा० १५।३) । **समुन्नेता=समुद्धर्ता ।** इत्याद्यन्यत्समुन्नेय स्वय भावितबुद्धिभि (सा० द० ३।१७३) । **समुन्नेयम्=उन्नेयम्=ऊहनीयम् ।**

—**पत्** (पत्लृ गतौ) । अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्य समुत्पतेत् । अह किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् (भा० वि० ४।४५) । **समुत्पतेत्=समुत्थित स्यात् ।** समुत्पतन्ति वल्मीकाद्यथा क्रुद्धा महोरगा (भा० द्रोण० ११७।६) । **समुत्पतन्ति=निष्क्रामन्ति ।** य समुत्पतित क्रोध निगृह्णाति हय यथा । स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते (भा० आदि० ७६।२) । **समुत्पतित समुत्पन्नम् । रश्मिषु लम्बते=प्रग्रहान् धारयति ।**

—भू (भू सत्तायाम्)। आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति। (पञ्चत० २।१७५) स्पष्टोऽर्थः। सन्नस्य कार्यस्य समुद्भवार्थम् (तन्त्रा० १।३।५६)। नष्टस्यार्थस्य प्रतिसमाधानायेत्यर्थः।

—यम् (यम उपरमे)। अष्टौ वै वीरा राष्ट्रं समुद्यच्छन्ति (ता० ब्रा० १९।१।४)। उत्थापयन्ति, उन्नमयन्ति। विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ (भा० भीष्म० १११।२६)। आस्कन्तुमुद्यतौ।

—या (या प्रापणे)। न हि समरे शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः (भा० कर्ण० ३१।६६)। समागन्तुम्, प्रतिमुखमागन्तुम् इत्यर्थः। यच्च न सहितान् सर्वान् विराटनगरे तदा। एक एव समुद्यातः (भा० भीष्म० ९८।१६)। समुद्यातः= आयोद्धुमुदस्थात्।

—लुप् (लुप्लृ छेदने)। ते देवा असुरान् प्रतिदृश्य समुल्लुप्य (श० ब्रा० ६।५।१।२१)। समुल्लुप्य=अन्तर्धाय। समुल्लुप्य यज्ञमन्यत् कर्तुं दध्रिरे (श० ब्रा० ६।५।१।१९)।

—वृत् (वृतु वर्तने)। समुद्वर्तमानस्येव सलिलनिधेः ध्वनिमश्रौषुः (अवदा० सुपरा० जा०)। समुद्वर्तमानस्य उद्गच्छतः। उत्क्रामत्तरङ्गस्येत्यर्थः।

—वृह् (वृहू उद्यमने)। (खड्ग) कोशात्समुद्ववर्हाशु बिलाद् दीप्तमिवोरगम् (भा० सौ० ६।१५)। समुद्ववर्ह=आचकर्ष।

—श्रि (श्रिञ् सेवायाम्)। महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये (भा०)। समुच्छ्रये=युद्धे। युद्धे समुच्छ्रयः पुमानिति मेदिनी। एष भूतसमुच्छ्रयः (भा० आश्व० ५१।१०)।

—सृ (सृ गतौ)। प्रायश्चायतने काले भृत्यास्तिततउवृत्तयः। दर्शयन्ति समुत्सार्य सारं दोषतुषग्रहम् (राज० ८।११४२)॥ समुत्सार्य=समुत्क्षिप्य।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिद् उपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः (चरक० सू० १०।४)। समुत्तिष्ठमानाश्चेष्टमानाः, उल्लाघमानाः। अनुष्ठिताः =चिकित्सिताः। दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययं दाप्यः...(याज्ञ० २।२२२)। समुत्थानं व्रणविरोपणम्। देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान्। समुत्थाप्य=सुप्तोत्थितवज्जीवयित्वा। लघुसमुत्थानं सैन्यचक्रम् (दशकु०)। क्षिप्रगामीत्यर्थः।

—हृ (हृञ् हरणे)। वान्तान्ने समुद्धरणम् (अमरः)।

समुदा (सम्+उद्+आङ्)

—**इ (इण् गतौ)**। तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेत समाहित संस्कर्तारमीप्सेत् (आप० ध० १।१।१२)। **समुदेतम्=सम्पन्नम्**। अन्य वाऽसमुदेतम् (आप० ध० २।२।५।७)। **असमुदेतो विद्यादिभी रहित**।

—**चर् (चर गतिभक्षणयो)**। न हि रागकाले क्रोध समुदाचरति (यो० सू० भाष्ये २।४)। **समुदाचरति=आविर्भवति**। ते यद् ब्रूयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैव समुदाचर (भा० अनु० ८४।३८)। **समुदाचर=समाचर=आचर**। अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् (रा० ३।१२।२६)। **समुदाचरन्=आचरन्**। बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् (भा० शा० ३३।४४)। **उक्तोऽर्थ**। समुदाचारहीनाया न ते साधु भविष्यति (भा० आदि० ७८।८)। **समुदाचार शोभन आचार**। आर्ये सखीजनसमुदाचारेणातिक्रान्त समुदाचार। (स्वप्न० ६)। **सम्यगुदित आचार समुदाचार**। आश्रमपदविभवेनानुष्ठितो देवसमुदाचार (प्रतिमा० ५)। **देवसमुदाचार=देवपूजा**। तस्मै चक्रिरे समुदाचार पद्मकोषनिभै करै (बुद्ध० ४।२)। **समुदाचार आदर**। समुदाचारलक्षण सर्वमनुव्याख्यास्याम (भा० शा० १९१।१०)। **समुदाचारा सामयिका धर्मा**। प्रजाना समुदाचार बहुकर्मकृत वदन् (भा० वि० २।३०)। **समीचीनमुत्कृष्टतरमाचारम् इत्यथ**।

—**नी (णीञ् प्रापणे)**। महानय कृष्णकृत क्षत्रस्य समुदानय (भा० उ० १४१।२८)। **समुदानय=समुदायीकरणम्**। दुष्करशतसमुदानीतोऽयमस्मदर्थ तेन भगवता सद्धर्म (अवदा० जा० २)। **समुदानीत=उन्नीयोपस्थापित**।

—**हृ (हृञ् हरणे)**। सिद्धैर्वा वसिष्ठाख्यैस्तैरह समुदाहृत (यो० वा० ६ (२)। ९५।९)। दीक्षा च समुदाहर (रा० १।६२।२२)। **कुर्वित्यर्थ**।

समुप (सम्+उप)

—**अर्ज् (अर्ज अर्जने प्रतियत्ने च)**। त तु वैवाहिक दृष्ट्वा कन्येय समुपार्जितम् (भा० उ० १७६।५०)। **समुपार्जितम्—संस्कृतम्। तम् (विचित्रवीर्यम्)**।

—**आस् (आस उपवेशने)**। यस्य प्रतीतिमाधातु लक्षणा समुपास्यते (का० प्र० २।१४)। **समुपास्यते=आश्रीयते**।

—**ईक्ष् (ईक्ष दर्शने)**। शत्रुपक्ष समृध्यन्त यो मोहात्समुपेक्षते (भा० सभा० ५५।१६)। **अनर्थकः सम्शब्द। उपेक्षत इत्येतावतैवोक्तो विवक्षितोर्थः**।

—उष् (उष दाहे)। तमग्निभि समुपोषेत् (श० ब्रा० १२।५।१।१३)। समुपोषेत्=दहेत्। नार्थ समुपाभ्याम्। श्रोषेदित्यनेनैव विवक्षितार्थगते ।

—ऊह् (ऊह वितर्के)। ध्वनय समुपोहन्ते वृत्तिभेदे तु वैकृता (वा० प० १।७७)। समुपोहन्ते कारणानि भवन्तीति (प० ल० म० स्फोट० नागेश)।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। यथाय समुपक्रान्त (रा० २।७८।१४)। समुपक्रान्त =प्रारब्ध ।

—जन् (जनी प्रादुर्भावे)। मम दु खमिद पुत्र भूय समुपजायते (रा० २।७५।६१)। समुपजायते=उपजायते=जायते।

—ज्ञा (ज्ञा श्रवबोधने)। सवासात्परुष किंचिदज्ञानादपि यत् कृतम्। तन्मे समुपजानीत (रा० २।३६।३८)। क्षान्तमित्यनुजानीतेत्याह।

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। तत् किमर्थं विदर्भाणा पन्था समुपदिश्यते (भा० वन० ६१।३२)। उपदिश्यत इत्येवाथ । नाथ समा। अनेन कृतकृत्योस्मि यन्मा स पुरुषेश्वर । मृत्यु समुपदेक्ष्यति (रा० ३।४५।१८)। मृत्यवे परादास्यतीत्यर्थ । समुपयो सतोरपि शुद्धे धात्वर्थेऽतिसर्जने प्रयोग ।

—नी (णीञ् प्रापणे)। ऋषीश्च समुपानयत् (भा० आदि० १०७।१५)। इत श्रानयदित्यर्थ । अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेताम् (मृच्छ०)। सहानीयेतामित्यर्थ.। (अश्वान्)। जवनानाशुगाश्चैव करार्थं समुपानयत् (भा० सभा० २७।२८)।

—रुध् (रुधिर् आवरणे)। शौद्र हि कुर्वत कम धर्म समुपरुध्यते (भा० अनु० ३५।७)। समुपरुध्यते=विघ्नितो भवति।

—वह् (वह प्रापणे)। सङ्ग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयङ्करे (रा० २।७५।३६)। समुपोढे=उपस्थिते, सन्निहिते सति। सग्रामे समुपोढे राजान सनाहयेत् (आश्व० गृ० ३।१६।१)। यथेन्दावानन्द व्रजति समुपोढे कुमुदिनी (उत्तर० ५।२६)। समुपोढे=उदिते।

—विश् (विश प्रवेशने)। तथेति ह समुपविविशु (छा० उ० १।८।२)। आसाञ्चक्रिरे, आसेदु ।

—वृत् (वृतु वर्तने)। कामवृत्तोन्वय लोक कृत्स्न समुपवर्तते (रा० २।१०६।६)। समुपवर्तते=सजायते, उपजायते।

—वृह् (वृह वृहि वृद्धौ)। इतिहासपुराणाभ्या वेद समुपवृंहयेत् (भा० आदि० १।२६७)।

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु)। जुगुप्समानो धावन्स त यज्ञ समुपासदत् (भा० आश्व० ९२।५१)। प्राप्तवानित्यर्थ ।

—ह्वे (ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च) भक्षयित्वा समुपहूता स्म (श० ब्रा० ४।३।१।१)। सम निमन्त्रिता स्म इत्यर्थ ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। खनन्त समुपक्रान्ता दिश सोमवती तदा (रा० १।४१।२१)। समुपक्रान्ता =उपेता =प्राप्ता ।

समुपाङ् (सम्+उप+आङ्)

—गम् (गम्लृ गतौ)। निदाघकाल समुपागत प्रिये (ऋतु० १।१)। स ब्रह्मशापो नियतमद्य मा समुपागत (रा० २।५३)। समुपागत =आगत प्राप्त ।

—घ्रा (घ्रा गन्धोपादाने)। त मूर्ध्नि समुपाघ्राय (रा० २।७२।४)। समुपाघ्राय=कुसित्वा (कोसित्वा)=चुम्बित्वा। समुपाघ्राय मूर्धानम् (भा० वि० ७१।३०)। उक्तोऽर्थ ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो)। तथाप्यप्रियमस्माक पुत्रस्ते समुपाचरत् (भा० स्त्री० १५।८)। समुपाचरत्=आचरत्=अकरोत्।

—दा (डुदाञ् दाने)। ज्वलन समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना। ह्वावयामास (कौसल्या) (रा० २।२५।२५)। समुपादाय=समर्प्य। य पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशासि वै। न्यूनता नयति (मार्क० पु० २१।६५)। तेजासि समुपादत्ते (भा० वन० १६३।३६)। समुपादत्ते=हरति=आच्छिनत्ति। इत्युक्ता समुपाजह्रु धनशेषमशेषत। रामाज्ञया धनाध्यक्षा समुपादाय सर्वश (रा० गोरेसिओ० स० २।३२।३५)। समुपादाय=समाहृत्य। माला च समुपादाय (भा० आदि० १८५ आदि० ३०)। समुपादाय=भृत्वा, धृत्वा।

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। अन्त कोप समुपादिशन्ति (का० नी० सा० १६।२०)। समुपादिशन्ति=उपदिशन्ति।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। एतानि काले समुपाहितानि कुर्वन्त्यवश्य खलु सिद्धिविघ्नम् (का० नी० सा० १६।२७)। समुपाहितानि=विहितानि।

—नी (णीञ् प्रापणे)। सप्त विप्रास्ततो भोज्ये युगपत् समुपानयत् (भा० अनु० ६१।१३)। समानयदित्यर्थ। श्रोत्रियाश्च विदेशस्थान्सत्कृत्य समुपानय (रा० गोरेसिओ स० १।११।७)। उक्तोऽर्थ। धारयामास च प्राणानृषीश्च समुपानयत् (भा० आदि० १०७ १५)। ऋषीन् वेद सन्वाधीनांश्चकार, न विस्मृतवानित्यर्थ।

—युज् (युजिर् योगे)। ऋषिभि समुपायुक्त तीरम् (भा० ३।१००९६)। आकीर्णमित्यर्थ।

—रभ् (रभ राभस्ये)। विग्रह समुपारब्धो नहि शाम्यत्यविग्रहात् (भा० उ० ८८।६)।

—विश् (विश प्रवेशने)। स भुक्तवान्. .तदन्नममृतोपमम्। प्रीतश्च परितुष्टश्च ता रात्रि समुपाविशत्। तां रात्रिं सुष्वाप, स्वपन्नगमयदित्यर्थं।

—वृत् (वृतु वर्तने)। समुपावर्त्यमानेषु. .विचित्रेषु यानविशेषेषु (अवदा० जा० २)। समुपावर्त्यमानेषु=उपनीयमानेषु।

—हृ (हृञ् हरणे)। पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् (रा० १।३६।२)। आहरत्, अनुष्ठितवानित्यर्थ.। शून्ये न खलु सुश्रोणि मयेद समुपाहृतम् (रा० २।१३।२१)। समुपाहृतम्=व्याहृतम्। अत्रार्थे समुपाङा प्रयोगोऽन्यत्र दुर्लभ।

सनि=सन्नि (सम्+नि)

—अस् (असु क्षेपे)। सन्यस्य सर्वकर्माणि सन्यसेदनृणो द्विज (मनु० ६।९५-९६)। प्रव्रजेदित्याह। भरत शिरसा कृत्वा सन्यास पादुके तत (रा० २।११५।१५)। सन्यासम्=सद्वस्तुन्यासम्। (तिलक)। ऋचीके भार्गवे प्रादाद् विष्णु सन्यासमुत्तमम् (रा० १।७५।२२)। सन्न्यासशब्देन न्यास उच्यते। सम्शब्दोऽनर्थक। सन्यस्य सागरानूपे चचार विपुल तप (हरि० १।१२।२०)। न्यासरूपेण स्थापयित्वेत्यर्थ। बृस्यस्तेषा तु सन्यस्ता (भा० शा० १७१।१३)। सन्यस्ता सनिवेशिता स्थापिता। व्रीडादतु देवीमुदीक्ष्य मन्ये सन्यस्तदेह स्वयमेव काम (कु० ७।६७)। सन्यस्त=त्यक्त।

—काश् (काशृ दीप्तौ)। न सन्निकाशयेद् धर्मं विविक्ते चारजाश्चरेत् (भा० आश्व० ४६।२५)। प्रकाशयेदित्यर्थ।

—कृष् (कृष विलेखने)। सन्निकृष्टे च निकृष्टे कष्ट रज्यन्ति कुस्त्रिय (कथा० ६४।१२४)। सन्निकृष्ट=समवस्थ=समानास्पद। सन्निकृष्टानिमान् सर्वान् अनुमन्त्र्य द्विजर्षभान् (रा० २।२।०)। सन्निकृष्टान् समीपवर्तिन.। सन्निकृष्टश्च नो वीर जय शत्रो पराजय (रा० ३।३०।८)। सन्निहित इत्यर्थ। यस्य नार्तो जनपद सन्निकर्षगत सदा (भा० शा० ११५।१९)। श्वसता च शृणोम्येव गोपुत्राणा प्रतोद्यताम्। वहता सुमहाभार सन्निकर्षस्वनम् (भा० अनु० ११७।११-१२)। संनिकर्ष=कर्षणम् (अनस.)।

—कॄ (कॄ विक्षेपे)। विरहशयने सनिकीर्णैकपार्श्वाम् (मेघ० ८७)। सनिकीर्णं निषण्णम्।

—गम् (गम्लृ गतौ)। यै सनिगच्छति सर्वांस्तानतिरोचते (श० ब्रा०

१४।५।१।६)। सगच्छते इत्याह। निशब्दस्य चारितार्थ्याय नितरा सङ्गच्छत इति व्याख्येयम्।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। त्रैलोक्य सनिगृह्यास्मास्त्वा च (भा० वन० २२६।१६)। व० बृ० स० ५२।२)। सन्निगृह्य=आत्मसात्कृत्य, न्यग्भाव्य, अधिकृत्य। तेजस्तत् सनिजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि (भा० शा० २५७।१३)। सन्निजग्राह=सजहार।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे)। पक्षलम्भो ममाय व प्रत्यक्ष सन्निदर्शित (रा० ४।६३।१५)।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। दृष्टि विमानव्यवधानमुक्ता पुन सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते (रघु० १३।४४)। सन्निधत्ते आसञ्जयति। तेन (आदित्य) सर्वान्प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते (प्रश्न० उ० १।६)। दूरादाहृत्य समिध सन्निदध्याद् विहायसि (मनु० २।१८६)। निक्षिपेदित्यथ। सनिदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधानि (भा० आदि० २।२०७)। निचिक्षिपुरित्यथ। यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामान् एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवैष प्राण। इतरान्प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते (प्रश्न० उ० ३।४)। सन्निधत्ते=प्रेरयति=प्रवर्तयति। ऋषीन् गन्धर्वा उपनिषेदु, ते ह स्म सनिदधतीद वाऽत्यरीरिचन्निदमूनमक्रन्निति (श० ब्रा० ११।२।३।७)। सन्निदधति=समीक्षन्ते। सङ्ग्रामो वा एष सन्निधीयते य प्रयाजैयजेत (श०ब्रा० १।५।३।७)। सन्निधास्ये च ते स्मृत (कथा० ५।५३)। सनिधास्ये=उपस्थास्ये। स चाह सह सख्या धनमित्रेण तत्र सन्यधिषि (दशकु०)। उपास्थिषीत्यर्थ। तनू वरुणस्य गृहे सनिदधावहै (ऐ० ब्रा० १।२४)। सनिधान नीचैराधानम्)। नोच्चै सनिहितो हसेत् (भा० वि० ४।८८)। सन्निधौ वर्तमान इत्यर्थ। नव नेत्राद्वैत कुवलयदृश सन्निदधति (विद्ध० ४।१४)। सन्निधापयन्ति=उपस्थापयन्ति। इह धाञ् सकर्मक। वाङ्मूर्तिर्मे देवता सन्निधत्ताम् (बालरा० १।१४ सन्निहिता भवतु, सन्निधि कुरुतादित्यर्थ। देवा वै सग्राम सन्निधास्यन्त (श० ब्रा० १।२५।१८)। सन्नह्यमाना, सज्जा भवन्त। काय सनिहितापाय (हितोप०)। सनिहित=सन्निकृष्ट। ततो वित्त विविध सन्निधाय यथोत्साह कारयित्वा च कोशम् (भा० आश्व १०।३५)। सन्निधाय=सगृह्य=समाहृत्य। पुत्रापेक्षी वञ्च्यते सन्निधाता (पञ्च० १।२२)। सनिधाता=सग्रहीता। इह हि शास्त्रे दृष्टान्यष्टादश तीर्थानि राज्ञाम्। तद्यथा—मन्त्रिपुरोहितसन्निधातृ०. (तन्त्रा० ३ उपक्रमे)। तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठित सन्निधाता निचयाननुतिष्ठेत् (कौ० अ० २।५।२३)। सन्निधाता समाहर्ता। सन्निधातृश्च

मोषस्य हन्यात्. .(मनु० ६।२७८) । सन्निधातॄन्=अवस्थापकान् । **मोषश्चौरधनम्** ।

—**नी (णीञ् प्रापणे)** । सर्पिमधुनी दध्युदके च सन्निनीय (शाङ्खा० गृ० १।२४, १।२४, शा० श्रौ० ४।१६।१०) । **सन्निनीय=समिश्रय** ।

—**पत् (पत्लृ गतौ)** । बाणा सनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च (भा० भीष्म ५२।६)। **सम पेतुरित्याह** । तत सन्यपतन् सर्वे गन्धर्वा सह (भा० वन० २४१।२१) । **सन्यपतन्=प्रातिभट्येन समागच्छन्** । योग्यत्वे सत्यृतावश्य सनिपतेत्, असनिपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुन्धान प्रत्यवेयात (आप० ध० २।१। १।१७ इत्यत्र हरदत्त) । **सनिपतेत्=सविशेत्, मिथुनी भवेत्** । छत्र ध्वज च समरे शराभ्या सन्यपातयत् (भा० द्रोण० १६७।२७)। सन्यपातयत्=**अवापातयत्, प्राभ्र शयत्** । तौ सनिपातयेत (वा० गृ० १६।१) । **मिथुनी कुर्यादित्याह** । **वेदमौर्वीविपञ्चीनां** ध्वनय प्रतिमन्दिरम् । यत्र सनिपतन्तोपि न बाधन्ते परस्परम् (बृ० श्लो० स० १।३) ॥ **सनिपतन्त समागच्छन्त सङ्गच्छमाना । साकमुत्तिष्ठन्ति इत्यर्थ** । धूमज्योति सलिलमरुता सन्निपात क्व मेघ (मेघ० ५) । **सन्निपात समुदाय** । एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जति (कु० १। ३) । **उक्तोऽर्थ** । प्राणाना सन्निपाताच्च सनिपात प्रजायते (भा० शा० १८२।१५) । **सन्निपातात्=सङ्गमात्** । व्यपगतसुखदु खसनिपात (यो० वा० ५।७४।६१) । **स निपात =ससर्ग.=स श्लेष** । प्रतीमो हि वयमक्षसनिपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषविभाग समुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम्(शा० दी० १।४) । **सनिपात =सयोग** । सनिपाते परस्य (गौ० ध० १।६।४) । **युगपत्समवाये, एकत्र मेलने इत्याह** । दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च सन्निपाते (भा० श्रौ० ६।१६।१) । **सन्निपाते युगपत् प्राप्तौ** । यदृच्छासनिपाते उपसङ्गृह्य तूष्णी व्यतिव्रजेत् (आप० ध० १।१८।८) । **यदृच्छासनिपाते=समापत्तौ=अतर्किते समागमे** । सचिन्त्य तु पार्थेन सनिपातो न न क्षम । **सग्रामो न युक्त इत्याह** । सुमहान्सनिपातोऽभूद् धनञ्जयबृहन्तयो (भा० सभा० २७।८) । **उक्तोऽर्थ** । स सनिपातस्तुमुलस्तस्य तेषा च भारत (भा० द्रोण० १५३।१४)। महता सनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह (भा० सभा० २८।२) । सनिपातो न मन्तव्य शक्ये सति कथचन (भा० शा० १०२।२२) । **न मन्तव्य =नैष्टव्य** । देवि ! उरभ्रसनिपात पश्याम (माल० १)। न शक्या समाधातु सन्निपाते महाचमू (भा० भीष्म० ३।७८)। **सन्निपात सङ्घर्ष** । मदीयेनाथ नागेन वेगेनापत्य दूरत । सन्निपातो महान्दत्तो दन्तयोर्वनदन्तिन (बृ० श्लो० स०) । **सन्निपात =प्रहार** । ऋतौ च सनिपातो दारेणानुव्रतम् (आप० ध० २।१।१।१७) । **सनिपात =सभव, व्यवाय, मिथुनीभाव, मैथुनम्** । यावत् सम्पात चैव सह

शय्या (आप० ध० २।१।१।२१)। सवर्णायामन्यपूर्वाया सकृत् सं निपाते पाद पततीत्युपदिशन्ति (आप० ध० २।२७।११)। उक्तोऽर्थ । न सन्निपतित धर्म्यमुपभोग यदृच्छया। प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् (भा०शा० १७६।२४)॥ सनिपतितमुपनतम्, स्वगोचर गतम् । राक्षसस्त्रिशिरा नाम सनिपत्येदमब्रवीत् (रा० ३।२७।१)। सनिपत्य त्वरया तत्समीप गत्वा। सनिपत्य प्रकृतिभिर्मातृगुप्तोऽभ्यषिच्यत (राज० ३।२३१)। समेत्येत्यथ । सनिपत्योपकारक = सद्य साक्षाद्द्वाऽनुग्राहक साधको वा। स्मण्वता तु तक्षाण सनिपात्य प्रचोदिता (बृ० श्लो० स० ५।१६६)। सनिपात्य=एकीकृत्य समानाय्य। अथ स राजा पौरजानपदान् सनिपात्य (अवदा० यज्ञजा०)। उक्तोऽथ। तस्य विद्यागुरून्योनिसम्बन्धाश्च सनिपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्म्माणि कुर्यु (गौ० ध० ३।२।२)। सनिपात्य=एकत्र समवेतान्कृत्वा। स सनिपात्यावरजान् (रघु० १४।३६)। उक्तोऽर्थ । त्वत्कृते हि मया वीर राजान सनिपातिता (भा० वन० ५६।३)। सनिपातिता =समानायिता। मन्त्रान्तै कर्मादि सान्निपात्योऽभिधानात् (का० श्रौ० १।३।५)। सन्निपात्य । छान्दसो दीर्घ। सम्बन्धनीय इत्यर्थ । मन्त्रमुच्चार्य तत्समाप्तिकाल एव यागादिक्रियानुष्ठेयेत्याह। इत्येतस्मिन्सनिपातिनो गुणा एकैकशोप्यन्यत्र दुलभा (दशकु०)। स निपातिन =समवायिन =समुदायिन ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने)। ससारे सनिबद्धाना निगडच्छेदकतरी (ब्रह्मवै० पु०)। भरते सनिबद्धा स्म सौनिके पशवो यथा (रा० २।४८।२५)। सनिबद्धा सन्दिता, सन्दानिता, शृङ्खलिता ।

—युज् (युजिर् योगे)। ततो मा विषये ह्यद्य व्यसने सनियोक्ष्यति (मार्क० पु० ६६।२०)। निपातयिष्यतीत्याह। सनियोगशिष्टानामेकतरापाये तदितरस्याप्यपाय (परिभाषा)। स नियोग =एकक्रियान्वय ।

—रुध् (रुधिर् आवरणे)। यद्यपि न सन्निरुध्यते दुख तथापि तदभिभव शक्य कर्तुम् (साङ्ख्य त० का० १ व्याख्यायाम्)। सन्निरुध्यते=उच्छिद्यते। श्रुतिश्च सन्निरुध्यते पुरा तवेह (भा० शा० ३२१।३६)। कामक्रोधस्य लोभस्य सन्निरुद्धस्य मेधया (हरि० ३।१८।५)।

—वप् (डुवप बीजसन्ताने)। न तु धमसन्निवाप स्यात् (आप० १।२८।२०)। एकस्मिन्धर्मे सहान्वय सन्निवाप । अथैनौ सनिवपति (श० ब्रा० ७।१।१।६८)। सममग्निना स युनक्ति। नानाग्नीना सनिवाप वजयेत् (आप० ध० २।५।१२।१०)। स निवाप =समावेशनम्।

—विश् (विश प्रवेशने)। यादृशै सनिविशते यादृशाश्चोपसेवते (भा० (भा० उ० ३६।१३)। स निविशते=सहास्ते, स गच्छते। उदात्तानुदात्तसनि-

वेशात्स्वरित (अपि० शि० ८।२२)। **सनिवेश = मेलनम्।** अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनाना हृदि सनिविष्ट (कठ० उ० ६।१७)। **सनिविष्ट = स्थित ।** स्वसनिवेशादव्यतिलडघिनि (रघु० ६।१९)। **सनिवेश स्थानम्। सनिवेशो निकर्षणम्** (अमर)। देश काल तथा स्थान सनिवेश तथैव च (याज्ञ०)। इत्यत्र **विश्वरूपाचार्येण स्थान पत्तनादिक तत्रैव दिग्विभाग परिच्छिन्नानि कियन्त्यपि गृहाणि सम्यङ् निविष्टानि सनिवेश इत्युक्तम्।** विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त शारीर सनिवेश्य च (मनु० ११।२०२)। **शारीर मूत्र पुरीष वा। सनिवेश्य = समुत्सृज्य।**

—**वृत् (वृतु वर्तने)**। समान सनिवतयेत् (हरि० १।८०।५८)। **अशित-पीतादिक समी कुर्यात्। यथास्थान प्रापयेदित्यर्थ। अन्ये सम्बन्धिनो विप्र** मृत्युना सनिवर्तिता (मार्क० पु० ७६।३३)। **प्रतिप्रेषिता इत्याह।** सनिवर्त्यानु-जान्सर्वान् (भा० वि० १।७)। **सनिवर्त्य = एकत्रानीय सगमय्य। अत्र वर्ततिर्गत्यर्थ। न च पुनरावर्तत इति प्रयोगदर्शनात्।**

—**सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु)**। द्वौ सनिषद्य य मन्त्रयेते (अथर्व० ४।१६।२)। **सनिषद्य = उपोपविश्य।**

सम्परा (सम्+परा)

—**इ (इण् गतौ)**। युद्धायत्यो **सम्पराय** (अमर)। न साम्पराय प्रति भाति बालम् (कठ० उ०)। **साम्पराय। छान्दसो दीर्घ। सम्पराय परलोक।** स्वैरेष्वपि न तेनाह स्मरामि वितथ वच। उक्तपूर्व कुतो राजन् साम्पराये स वक्ष्यति (भा० आदि० ४८।२१)। **साम्पराय = सम्पराय = सङ्कटम्। सम्परायो मृत्यु प्रयोजनमस्येति साम्परायिक युद्धम्।** मृधमास्कन्दन सङ्ख्य समीक साम्परायिकम् (अमर)।

सम्परि (सम्+परि)

—**अस् (असु क्षेपे)**। सन्तरा मेखला पर्यस्तामेवैनामेतत् सती पर्यास्यन्त (श० ब्रा० ३।४।३।२)। **सम्पर्यास्यन्तत राम = दृढतरामबध्नन्नित्यर्थ।**

—**आप् (आप्लृ व्याप्तौ)**। सम्पर्याप्य मूलानि च प्रान्तानि च (कौ० सू० ९०)। **सम्पर्याप्य = सहादाय।**

—**इ (इण् गतौ)**। दक्षिण मण्डल चोभौ त्वरया सम्परीयतु (रा० ६।७६।३२)। **परिचक्रमतुरित्यर्थ।** स एव स भुवनानि पर्यैत् (अथर्व० १९।५३।४)। **सम्पर्यैत् = अवाहरत् = अन्तरकरोत्।** श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य (कठ० उ० २।२)। **सम्यक् परिगम्य मनसालोच्येत्यर्थ.।**

—क्रम् (**क्रमु पादविक्षेपे**)। बहूनि सम्परिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि **च** (भा० आदि० १।१२)। **सम्परिक्रम्य=पर्यट्य**।

—ग्रह् (**ग्रह उपादाने**)। स पादुके ते भरत स्वलङ्कृते महोज्ज्वले सम्परिगृह्य धर्मवित् (रा० २।११२।२९)। **सम्परिगृह्य=अवसाय्य=परिसमापय्य**। एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यं (कठ० उ० १।२।१३)। **साध्ववबुध्य**। यात्रा सम्परिगृह्य (भा० शा० ६६।६८)। **सम्परिगृह्य=स्वीकृत्य**।

—भू (**भू सत्तायाम्**)। एवमेवेन्द्रियग्राम शनैः सपरिभावयेत् (भा० शां० १९५।१९)। **मूर्त्याद्याकार नयेदिति** नील०।

—वृत् (**वृतु वर्तने**)। श्रान्तान्हयान्सम्परिवर्त्य शीघ्रम् (रा० २।४५।३३)। **श्रमापनुत्तये** कृतविलुण्ठनान् **कृत्वेत्यर्थ**।

—श्रि (**श्रिञ् सेवायाम्**)। यजुषा वा एते सम्परिश्रियेते (ऐ० ब्रा० ५।३)। **सम्परिश्रियेते=सम्परिश्रीयेते=छाद्येते**। स यदैव हविर्धाने सपरिश्रिते मन्येत (ऐ० ब्रा०)। **सपरिश्रिते=सच्छदिष्के**।

—हृ (**हृञ् हरणे**)। अभाषमाणोऽनुनय मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूय (भा० वि० ६६।२५)। **सम्परिहृत्य=परिहृत्य=परिवृत्य**।

सम्प्र+(सम्+प्र)

—आप् (**आप्लृ व्याप्तौ**)। सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके (मनु० ३।९९)। **सम्प्राप्ताय=अभ्यागताय**।

—इ (**इण् गतौ**)। यदद सम्प्रयतीरहावनदता हते (अथर्व० ३।१३।१)। **सम्प्रयती =सभूय इतस्तत प्रयान्त्य**।

—इष् (**इष गतौ**)। अथापि जानन्त सम्प्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि (नि० १।१५।८)। **सम्प्रेष्यति=प्रेष्यति=आदिशति=आज्ञापयति**। यियासतस्तत कृष्ण पार्थस्याश्वान्मनोजवान्। सम्प्रैषीद्धेमसछन्नान्······ (भा० द्रोण० २८।१)। **सम्प्रैषीत्=प्राजीत्=समयसीत्**। अथात सम्प्रेष्यति (श० ब्रा० ६।२।३।१)। **सम्प्रेष्यति=आदिशति=आज्ञापयति**। न खल्वेषा मतिर्मह्य यत्त्वा सम्प्रेषयाम्यहम् (रा० ५।४३।१२)। **सम्प्रेषयामि। नियोजयामि**। तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतु (शा० ४।२२)। **विसृज्येत्यर्थ**। **अथ** सम्प्रेषितास्थान सचिवानब्रवीन्नृप (बृ० श्लो० स० ५।१)। **सम्प्रेषितास्थान =विसृष्टसबा.**।

—ईर् (**ईर गतौ, ईर क्षेपे**)। यानेवैषा तस्मिन्सग्रामेऽघ्नस्तान् पितृयज्ञेन समैरयन्त (श० ब्रा० २।६।१।१)। **समैरयन्त समजीवयन्**। समिन्द्रेरय

गामनड्वाह य आवहृदन (ऋ० १०।५६।१०) । समीरय=आसुव=प्रयच्छ । कूपोपकण्ठे विश्रान्तो ब्राह्मणस्तया सम्प्रेर्य कूपान्त पातित (पञ्चत०) । सम्प्रेर्य=प्रणुद्य ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । त्रिरेवाग्नीन् सम्प्रोक्षति (गो० ब्रा० पूर्व० १।१४) । अभिषिञ्चतीत्यर्थ ।

—कृष् (कृष विलेखने) । सम्प्रकर्षन् विकर्षंश्च सेनाग्र समलोडयत् (भा० द्रोण० १२७।३१) सम्यक् प्रकर्षेण विलिखन् इति सम्प्रकर्षन्नित्यनेनाह ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । शरीरप्रतिसहारमात्मन सम्प्रचक्रमे (भा० आदि०२४।१) । प्रारेभ इत्याह । व्यूहितु सम्प्रचक्रमे (भा० वि० ५२।२१)। उक्तोऽर्थ ।

—क्षुभ् (क्षुभ सचलने) । तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्सैन्य सम्प्रचुक्षुभे (रा० ६।७८।२४) । =विव्यथे, विजह्वाल ।

—क्षै (क्षै क्षये) । अवक्षाणानि सम्प्रक्षाप्य (भा० श्रौ०) । धूमायमानानङ्गारान् निर्वाप्य । समूढमिव त्रैलोक्य सप्रक्षुभितमानसम् (रा १।६५।१४) । सम्प्रक्षुभित=विह्वलम् ।

—गाह् (गाहू विलोडने) । यथार्णव महाघोरमप्लव सम्प्रगाहते (भा० आश्व० ५०।२६) । प्रविशतीत्यर्थ ।

—गॄ (गॄ शब्दे) । यदेवैना सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते तेन समा (ऐ० ब्रा० ६।१३) । सम्प्रगीर्य=सज्ञा कृत्वा, व्यपदिश्य ।

—गै (गै शब्दे) । या गाथा सम्प्रगायन्ति (भा० कर्ण० ४०।२१) । सम्प्रगायन्ति=गायन्त कथयन्ति । इकारान्त चैवोपाय सम्प्रगायन्ति कुत्सा (लाट्या० श्रौ० ७।१८।१६) । उक्तोऽर्थ ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अथ जुहू चोपभृत च सम्प्रगृह्णाति (श० ब्रा० १।८।३।२३) । सम्प्रगृह्णाति=गृह्णाति । नाथ सम्प्राभ्याम् । स ह वा अग्नये सम्प्रगृह्णाति (श० ब्रा० १।६।२।२) । सम धत्ते । अभीषून्सम्प्रजग्राह स्वय कुरुपतिस्तदा (भा० सभा० २।१७) । जग्राहेत्येवाथ । उपानह सम्प्रगृह्य (श्वा) (व० बृ० स० ८८।३) । राज्ञो वचनम्…सम्प्रगृह्य (भा० १२६।४) । सादर स्वीकृत्य ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि) । दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा सम्प्रचक्ष्यते (सुश्रुत० १।३७।१३) । व्याख्यायत इत्याह ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने)। नेह विद्वान् इत्यनेन सम्प्रज्ञातवान् विवक्षित किन्तर्हि श्रुतानुमितविवेक (यो० भा०)।

—दा (डुदाञ् दाने, दाण् दाने)। लुब्ध हन्यात्सप्रदानेन नित्यम् (भा० शां० १२०।४७)। सम्प्रदानेन=उपग्राह्यं, उपदाभि। अहन्यहनि चाप्येव याचता सम्प्रदीयते (भा० वन० ९५।२१)। सम्प्रदीयते=वितीर्यते, प्रविश्यते। तस्मै वसव प्रात सवन सम्प्रयच्छन्ति (छा० उ० २।२४।६)। सम्प्रयच्छन्ति प्रददति। कुमार मातापितरौ त्रि सम्प्रयच्छेते (कौ०सू० ५४)। सम्प्रयच्छेते= अन्योन्यस्मै प्रदत्तः। दाण प्रयोगे प्रशब्द सम्प्रौ वा प्रायेण सम व्यवह्रियेते। हिरण्य सम्प्रदाय षोडशिना स्तुवते (ताण्ड्य० १२।१३)। सम्प्रदायम्=प्रदाय। सम्प्रदायमिति णमुलन्तम्। सम्प्रदायैव तेषा (कर्म०) (भा० उ० २७।२५)। प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च सद्गुरून्। सम्प्रदायानुसारेण गीताभाष्य समारभे॥ सम्प्रदाय =गुरुशिष्यानुक्रमेण प्राप्त शास्त्रोपदेश। असम्प्रदत्ता (कन्या)=पित्रा विवाहेऽदत्ता, अनूढेति यावत्। दीयता सम्प्रदानम् (रा० ४।११।३४)। प्रीतिदानम् इत्याह। आत्मन सम्प्रदानेन मर्त्यो मत्युमुपाश्नुते (भा० शा० २४६।८)। सम्प्रदानेन=विषयेभ्य समर्पणेन। स तदानी महा-बुद्धिर्महमूद मदोद्धतम्। तद्दुर्गद्वितयीदानसम्प्रदानममन्यत (शि० भा० १५।४६)॥ सम्प्रदान सम्प्रदीयतेऽस्मा इति प्रतिग्रहीतोच्यते। मरुद्भ्य सम्प्रदित्साचकार (नि० १।५।१३)। दातुमियेष।

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा (भा० वन० १३४।१६)। कीर्तिता।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे)। अचिरात्तस्य धूमाग्र चिताया सम्प्रदृश्यते (रा० २।६१।१८)। अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽय सम्प्रदर्शित (हरि० २।१२।३६)। स्वमात्मान मृतवत् सम्प्रदर्श्य (हितोप०)

—द्रु (द्रु गतौ)। सम्प्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवु (भा० वन० ४।२१)। प्राधावदित्यर्थः।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्यो)। सैन्याना त्वरता सम्प्रधावताम् (भा० ५।५१४८)। विप्रकृष्ट धावतामित्यर्थ।

—धृ (धृञ् धारणे)। एभिरेव दत्ताधिकारै सार्धं सम्प्रधारयतु भवान् (तन्त्रा० ३। उपक्रमे)। मन्त्रयताम्, विमृशतु, चिन्तयतु इत्याह। सम्प्रधारणा तु समर्थनम् (अमर)। समर्थन चिन्तनम्। युक्तायुक्तपरीक्षा। इदमिह सम्प्रधार्यमित्यनेकत्र व्याकरणमहाभाष्ये। दोषाणा गुणाना च सम्प्रधार्य बला-बलम् (रा० ३।३५।२)। अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम्। सम्प्रधा-

यांब्रवीद् धाता न समौ नासमाविति (मनु० १०।७३) ॥ द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय सम्प्रधार्य महारथा (शैलमारुरुहु) (भा० वन० १६१।३)। सम्प्रधार्य समर्प्य।

—नश् (णश अदर्शने)। घोरत्व सम्प्रणश्यति (भा० वन० २०७।८०)। सम्प्रणश्यति=विनश्यति=नश्यति।

—नी (णीञ् प्रापणे)। यशो रक्षस्व विदुर सम्प्रणीतम् (भा० सभा० ६४।६)। सम्प्रणीतम्=चितम्=सञ्चितम्। (दण्ड) यथार्हत सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु (मनु० ७।१६)। सम्प्रणयेत्=सम्यक् प्रणयेत्=प्रवर्तयेत्=धारयेत्। त्रीणि श्लोकसहस्राणि मुनिना सम्प्रणीतानि (भा० आदि० २। २९०)। सम्प्रणीतानि=रचितानि।

—नु—नू (णु णू स्तवने)। स दाता यत्र यत्रैति सर्वत सम्प्रणूयते (भा० अनु० १२२।१३)। सम्प्रणूयते ऽभिष्टूयते।

—पद् (पद गतौ)। स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा सम्प्रपदैर्नयेत्। सम्प्रपदै=अटनै सचरणै परिक्रमणै।

—मुष् (मुष स्तेये)। अनुभूतविषयासम्प्रमोष स्मति (यो० सू० १।११)। सम्प्रमोष=मोष=अपहार.।

—या (या प्रापणे)। तदनीक विराटस्य शुशुभे सम्प्रयातम् (भा० वि० ३१।३५)। सम्प्रस्थितमित्यर्थ। येनासौ सम्प्रयास्यति (सू० सि० ६।१६)। चलिष्यति, सक्रमिष्यति,। नखरै सम्प्रयात (भा० शा० २४३।९)। नखै सहायै प्रवृत्त इत्यर्थ।

—याच् [टुयाचृ याच्ञायाम्]। त गत्वा सहिता सर्वे वर वै सम्प्रयाचत (भा० वन० १००।८)। याच्ञायां साहित्य तु 'सहिता' इत्यनेनैवोक्तम्, तेन सार्थं समा।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयो)। इति नवनीतेन पाणी प्रलिप्य सर्वान्केशान्सम्प्रयौति (वा० गृ० १६।७)। सम्प्रयौति=सम्पिण्डयति=सहतान् करोति।

—युज् (युजिर् योगे)। स्त्रिय सम्प्रयोक्ष्यामहे (नि० १।४।४०, उपो० (बुर्ग)। चेति समुच्चयार्थ उभाभ्या सम्प्रयुज्यते (नि० १।४)। वाङ्मात्रमेव पश्यामि माधुर्यं सम्प्रयुज्यते (हरि० २।६६।५०)। सा सम्प्रायुज्यत मन्त्रिणा (राज० ३।४९७)। सहाशेत, समभवदित्यर्थ। सम्प्रयुक्त किलैवाय दिष्टैर्भवति पूरुष (भा० द्रोण० २४।२)। सम्प्रयुक्त=युक्त। सम्बद्ध। ऐरावणमधिष्ठातु प्रवर सम्प्रयुक्तवान् (क्वचित्सन्नियुक्तवानिति पाठ) (हरि० २।६६।५४)।

प्रेरितवानित्यर्थः । श्येना यथैवामिषसम्प्रयुक्ताः (भा० वन० २६६।२६)। **उक्तोऽर्थः** । भारते (आश्व० १६।२०) य आत्मनात्मानं सम्प्रयुक्तं प्रपश्यति इत्यत्र **सम्प्रयुक्त इति क्वचिदर्थे सातिशयं दत्तावधान इत्यर्थमाचष्टे** । स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः (यो० सू०)। **सम्प्रयोगः=सम्पर्कः । साक्षात्कार इत्यर्थः** । उष्णत्वमग्न्यातपसम्प्रयोगात् (रघु० ५।५४)। **सम्प्रयोगः संयोगः** । हरिसम्प्रयुक्तं महेन्द्रवाहम् (भा० वन० १६५।१)। **हरिणा युक्तमित्याह** । **नाथ सम्प्राप्स्याम्** । रथं सम्प्रयुक्तम् (रा० २।४६।३३) । **सम्यगानीय दर्शितमित्यर्थः** । मृगयासम्प्रयुक्तः (का० नी० सा० १८।६२)। **मृगयासक्त इत्यर्थः** । तिङभिहितो भावः कर्त्रा सम्प्रयुज्यते, कृदभिहितः पुनर्न सम्प्रयुज्यते (पा० ३।१।६७ सूत्रे भाष्ये)। **नियमेन युज्यत इत्यर्थ इत्युद्द्योतः** । ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते (याज्ञ० ३।१२६) । **सम्प्रयुज्यते=युज्यते** । द्राक्षाभया माक्षिकसम्प्रयुक्ताम् (सुश्रुत० १।२४६।६) । **सम्प्रयुक्ताम्=संमिश्रिताम्** । लब्धा मही ब्राह्मणसम्प्रयोगात् । **शोभनः प्रयोगः सम्प्रयोगः** ।

—युध् (**युध सम्प्रहारे**) । बाहुभ्यां सम्प्रयुध्यस्व यदि त्वं योद्धुमागतः (रा० ६।६५।३१)। **युद्धमारभस्वेत्यर्थः** । यौ तौ कर्णश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ महाबलौ (भा० द्रोण० १३१।३)। **सम्प्राहरेतामित्याह** । सम्प्रयुद्धो धनुष्कोट्या । कौन्तेयः परवीरहा (भा० वन ३६।५०)। **सम्प्रयुद्धः=योद्धुमारब्धः** ।

—ली (**लीङ् श्लेषणे**) । अव्यक्ते पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये सम्प्रलीयते (भा० शा० ३३६।३१) । **सम्प्रलीयते अभिसंविशति, अप्येति** । एवं धर्मान्राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध (भा० शा० ६३।२५) । **सम्प्रलीनान्=अन्तर्गतान्=निमग्नान्**

—वद् (**वद व्यक्तायां वाचि**) । वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः (पा० १।३।४८ सूत्रे भाष्ये)। **सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः** । (तत्रैव काशिकायाम्) । **सहोच्चारयन्ति शब्दान् इत्यर्थः** ।

—वृत् (**वृतु वर्तने**) । न वृषाः सम्प्रवर्तेरन् (भा० शा० ६८।२१) । **न रेतः सिञ्चेरन्नित्याह** । **सायन्तने सवनकर्मणि सप्रवृत्ते** (शा० ३।२५)। **सप्रवृत्ते=प्रवृत्ते=प्रक्रान्ते** । तोरमाणेन दीनाराः स्वाहताः सम्प्रवर्तिताः (राज० ३।१०३) । **प्रचारिताः** ।

—वृध् (**वृधु वृद्धौ**) । श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्सम्प्रवर्धते (भा० उ० ३५।५१) । **वर्धत इत्याह** ।

—सञ्ज् (**षञ्ज सङ्गे**) । द्रुतप्रत्यर्पितपदं सम्प्रसज्य पुरः स्थितम् (शि० भा० २१।२२) । **इव न्यस्येत्यर्थः** ।

—**सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु)** । श्रद्धा चेतस सम्प्रसाद (यो० सू० १।२० भा०) । तपसा सम्प्रसाद । (उत्तर०) । **फलमिति तात्पर्यार्थ** ।

—**सृ (सृ गतौ)** । ता उभौ चतुर पद सम्प्रसारयाव (वा० स० २३। २०) । रेफ सम्प्रसार्यमाण ऋकारो भवति (नि० २।२।५) इत्यत्र दुर्ग) ।

—**स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)** । स पदेऽक्षरे सम्प्रतिष्ठते (प्र० उ० ४।६) । **सम्प्रतितिष्ठतीत्यर्थ** । गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयो । अदूर-सम्प्रस्थितयो किंस्विच्छ्रेय पितामह (भा० शा० २६८।२) ॥ **सम्प्रस्थितयो. प्रवृत्तयो** । **अदूरसप्रस्थितयो =अदूरविप्रकृष्टयो** । नादेन तद्वन तस्य सम्प्र-स्थितमिवाभवत् (भा० वन० ११।११) । **सम्प्रस्थितम्=चलितम्=क्षुभितम्** । को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् । कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्र-स्थित जगत् (भा० शा २२७।६२) । **सम्प्रस्थित चलम्** ।

=**हृ (हृञ् हरणे)** । असिभ्या सम्प्रजह्राते परस्परमरिन्दमौ (भा० द्रोण० १४२।३७) । **मिथ आजघ्नतु** । सम्प्रहरन्ते राजान (पा० १।३।१५३ इत्यत्र का०) । **परस्पर युध्यन्त इत्याह** । सम्प्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न सशय (रा० ३।२४।६) । **सम्प्रहारो युद्धम्** । स सम्प्रहारस्तुमुलस्तेषा च मम भारत (भा० वन० १६६।२२) । **युद्धमित्यर्थ** ।

सम्प्रति (सम्+प्रति)

—**इ (इण् गतौ)** । किं तत्कथ वेत्युपलब्धसज्ञा विकल्पयन्तोपि न सम्प्रतीयु (भट्टि० ११।१०) । **सम्प्रतीयु =निश्चिनुयु =व्यवस्येयु** ।

—**पद् (पद गतौ)** । नष्ट धन स्वामी क्षिप्र सम्प्रतिपद्यते (रा० ३।७३। १६) । **सम्प्रतिपद्यते=प्रतिलभते** । सर्वे त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्य-वागिति (भा० उ० ७३।३२) । **सम्प्रतिपत्स्यन्ते=ऐकमत्येन ज्ञास्यन्ति** । यो वै व्रत यथोद्दिष्ट तथा सम्प्रतिपद्यते । अखण्ड सम्यगारभ्य तस्य लोका सनातना (भा० १३।३६२६) ॥ **समापयतीत्यर्थ** । भगवन् साधु मेऽद्यान्यत्स्थान सम्प्रति-पादय (भा० वन० १८७।१४) । **प्रापयेत्यर्थ** । न मा पर सम्प्रतिपत्तुमर्हसि (कु० ५।३९) । **सम्प्रतिपत्तुम्=ज्ञातुम्, मन्तुम्** । तस्मै सम्प्रतिपन्नाय यथाव-त्परिपृच्छते । शिष्याय (भा० आश्व० ३५।१३) **सम्प्रतिपन्नाय=विधि-वदुपेताय** । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति सम्प्रतिपन्न (मनु० ८।५० इत्यत्र कुल्लूक) । **सम्प्रतिपन्नः=अभ्युपगत.** । समवायेन वणिजा लाभार्थं कर्म कुर्वताम् (याज्ञ० २।२५९) । **सर्वे वयमिद कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवरूपा सम्प्रतिपत्ति. समवायः** (मिताक्षरा) । **सम्प्रतिपत्तिः सवित्** । यदस्यामपत्य जायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिक कुर्यादिति कन्यादानकाले

जामात्रा सह **सम्प्रतिपत्तिरूपेण** विधानेन दुहितर पुत्रिका कुर्यात् इति (मनु० ६।१२७) इत्यत्र कुल्लूक । शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति (भा० उ० ३६।३०) । **शेषस्य तत्कालोचितस्यार्थस्य विचार॰ सम्प्रतिपत्ति** । सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्य शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिन प्रतिजानते । (योग० १।२७) । **सम्प्रतिपत्तिर्बोध** ।

—मुच् (**मुच्लृ मोक्षणे**) । वरुणपाशै सम्प्रतिमुक्त (भा० पु० ५।२४।२३) । **सम्प्रतिमुक्त =बद्ध । समा नार्थ । अन्यत्र केवल प्रति श्रूयते न समा सहचरित** । यथा श्रीरामायणे प्रयोग —नाराचमाला रामस्य ललाटे ·· ·· प्रत्यमुञ्चत (६।६६।३४) । **अबध्नादित्यर्थ** ।

—श्रु (**श्रु श्रवणे**)॰। तत सा सम्प्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी (रा० २।१०७।५) । **सम्प्रतिश्राव्य=प्रतिज्ञा कारयित्वा** ।

सम्प्रवि (सम्+प्र+वि)

—हृ (**हृञ् हरणे**) । ततो दिश सप्रविहृत्य पार्थं । (भा०वन० २६६।१) । **सप्रविहृत्य=विहृत्य । अथवोपसर्गद्वितयेनातिरिक्तेनातिरिक्तोर्थ प्रकर्षो गम्यते** ।

सम्प्राङ् (सम्+प्र+आङ्)

—क्रुश् (**क्रुश आह्वाने रोदने च**) । सम्प्राक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे (भा० द्रोण० २।२१) । **आङश्चारितार्थ्येऽपि सम्प्रयोरेकतरस्य वैयर्थ्यं विस्पष्टम्** ।

सम्प्रोद् (सम्+प्र+उद्)

—म्ना (**म्ना अभ्यासे**) । हविश्शेषान् सप्लोम्नाय पिण्डान्कृत्वा (आप० श्रौ० ८।४।१६। ६) । **सम्प्लोम्नाय=सम्प्रमृद्य । रलयोरविशेष । नलोपश्छान्दस** ।

सवि (सम्+वि)

—ईक्ष् (**ईक्ष दर्शने । संवीक्षण** विचयनम् (अमर) । **विचयन मार्गण गवेषणमन्वेषण** भवति ।

—ज्ञा (**ज्ञा अवबोधने**) । वर्तस्व पुरुषव्याघ्र सविजानामि तेऽनघ (भा० शा० ६५।३५) । सविजानामि **=सुष्ठु जानामि** । सविज्ञातानि तानि (नि० १।१२।४) । सविज्ञानपदमिह शास्त्रे **रूढिशब्दस्य सञ्ज्ञेति दुर्ग** । सविज्ञातपदानि **तु** प्रधानस्तुतिभाग्देवताग्न्यादीनि (नि० ७।१ दुर्गवृत्ति) । न पदार्थ**सविज्ञानार्थानि** मन्वादिवाक्यानि व्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत् (मनु० २।१० इत्यत्र मेधातिथि) ।

—**धा (धाञ् धारणपोषणयो)**। भवद्भिर्यदनुष्ठेय तच्छीघ्र सविधीयताम् (भा० वन० १०५।२)। **सविधीयताम्=निश्चीयताम्, व्यवसीयताम्**। वृत्ति न सविधत्स्व वै (सुश्रुत० २।३६४।१७)। **निश्चिन्वित्याह। कल्पयेति तात्पर्यार्थ**। तस्य पूजार्थमद्यैव सविधत्स्व परन्तप (भा० उ० ८५।६)। **उपचारसामग्रीं योजयेत्याह**। सविधास्यति कार्याणि सर्वथा (रा० ४।२५।५)। **सर्वात्मना कार्येष्ववधास्यतीत्याह**। श्रुत्वा त्वत्त शुभे वाक्य सविधास्याम्यह तथा (भा० उ० १६०।१७)। **सविधास्यामि=आचरिष्यामि**। यथैन नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रव। तथा सर्वं सविदध्यात् (मनु० ७।१८०)॥ **सविदध्यात्=युञ्जीत, योगान् उपायान् आतिष्ठेत्**। सन्धिविग्रहयानासनसश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन सविधास्ये (पञ्चत०)। **कार्यं साधयिष्ये**। येषामाम च पक्व च सविधत्ते (भा० सभा० ५२।४२)। पुत्र दामोदरोत्सङ्गे देवी सन्यदधात्स्वयम् (भा० सभा० ४३।१७)। **न्यदधादित्यर्थ**। सविधाय हरिर्नटम्। नटवेषेण भैमाना प्रेषयामास (हरि० २।६२।५८)। **सविधाय=व्यादिश्य**। सविधाय पुरे रक्षाम् (भा० ३।१२०८६)। **उक्तोऽर्थ**। सुसविधाय स्वबल सदृश विक्रमस्य (रा० ५।७०।६)। **सुसविधाय=सुप्रयुज्य**। इतो दु खतर किन्नु यदह मातर तत। सविधातु न शक्नोमि (भा० उ० ७२।१३) **तस्या लोकयात्रा निर्वतयितुम्, आवश्यकेनान्नाद्येन योजयितुम्। सम्यक् पोषयितुमिति तात्पर्यार्थ**। असविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानत (भा० शा० १३०।४)। **असम्यग्रक्षित राष्ट्र येन सोऽसविहितराष्ट्र, तस्य**। रावण स विधा चक्रे लङ्काया शास्त्रनिर्मिताम् (भा० वन० ३८४।२)। उद्भासित मङ्गलसविधाभि सम्बन्धिन सद्म समाससाद (रघु० ७।१६)। **सविधाभि=रचनाभि**। उपाचरत् कृत्रिमसविधाभि (रघु० १४।१७)। **सविधाभि=भोग्यपदार्थै**। यावद् गेह गत्वा जानामि किं नु खलु सविधा विहिता नवेति (चारु० १)। **सविधा=अन्नपाक**। कल्पवित्कल्पयामास **वन्यामेवास्य सविधाम्** (रघु० १।६४)। **सविधाम्=कुशादिशयनसामग्रीम्**। सविधान च विहित रथाश्च किल सज्जिता (भा० द्रोण० ७५।२५)। सविधानमथाज्ञाप्य द्वारकाया महाबल (हरि० २।१२१।१४१)। **सविधान पुररक्षणम्**।

—**भज् (भज् सेवायाम्)**। न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। य तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्धया सविभजन्ति तम् (भा० उ० ३५।४०)॥ **सविभजन्ति=सयुञ्जन्ति**। शमेऽभिरेमे विरराम पापाद् भेजे दम सविबभाज साधून् (बुद्ध० २।३३)। **साधुभ्यो ददावित्याह**। सम्बन्धायोग्यमपि त कृतज्ञत्ववशवद। स विभेजे स भुजग कन्यया च धनेन च (राज० १।२४३)॥ **सविभेजे=सिषेवे। कन्यादानेन धनदानेन च। इव द्वय ददावित्यर्थ**। अतिरिक्तै स विभजेद् भोगैर-

न्यानकिञ्चनान् (भा० शा २५९।२३)। विभज्य संयोजयेदित्याह। स्निग्ध-जनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति (शा० ४)। संविभक्तम्=विभज्य साधारणीकृतम्। भवन्तमाश्रिता कृष्ण संविभक्ताश्च सर्वश (हरि० २।१२१।२१)। संविभक्ता =समीचीनविशिष्टभक्तिमन्त। अत्रार्थेऽस्य विरल प्रयोग। मित भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्य। संविभज्य=स्वभोग्यस्यार्थजातस्यैकदेश प्रदाय। संविभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः (भा० पु० १०।७०।१३)। विभागपूर्वक संयोज्य। स्रगादीनि विप्रेभ्यो दत्त्वेत्यर्थ। स्वामी रिक्थक्रय-संविभागपरिग्रहाधिगमेषु (गौ० ध० २।१।३९)। संविभाग =भ्रात्रादीनां साधारणस्य परस्परविभाग। तपस संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते (भा० उ० ११४।१८)। संविभाग =अंश। एकदेश। सभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति (का० शुक०)। संविभाग =उपहार दानम्, प्रतिग्रह। वत्सल संविभक्तारमुपजीवन्ति त नरा (भा० शा० ७५।३७)। संविभक्तारम्= दातारम्। संविभक्ता च दाता च भोगवान् सुखवान्नर (भा० वन० २५९।२४)। संविभक्ता=अन्नादेर्विभागकर्ता। सुखवानित्यस्य स्थाने सुखीति पाणिनीया इच्छन्ति।

—वस् (वस आच्छादने)। नाश्रेयान्वै प्रावारान् संविवस्ते (भा० उ० २९।८)। संविवस्ते=वस्ते, संवी अनर्थकौ।

संव्यव (सम्+वि+अव)

—हृ (हृञ् हरणे)। तेन जात ततो जातमितीय रचना गिराम्। शास्त्र-संव्यवहारार्थं न राम परमार्थत (यो० वा० ४।४०।१७)॥ शास्त्रसंव्यवहार शास्त्रव्यवहार। संव्यवहारात् शौच मैत्रता दृढभक्ति च परीक्षेत (कौ० अ० १।९)। संव्यवहार =इतरै सह व्यवहार, परेषु वृत्ति। याप्यो गर्ह्य सर्वैरसंव्यवहार्य इति (गौ० ध० २।४।२३सूत्रे मिताक्षरायाम्)। मिथो व्यवहारे वर्जनीय इत्यर्थ।

संव्या (सम्+वि+आङ्)

—हृ (हृञ् हरणे)। याचि-व्याहृ संव्याहृ-व्रज-वद वसां प्रतिषिद्धानाम् इति ग्रह्यादिषु (३।१।१३४) गणसूत्रम्। असंव्याहारी परैर्न संव्याहरति सभाषते इत्येवशील।

अनु

—अञ्च् (अञ्चु गतिपूजनयो)। अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपाल येषा पूर्वापरा अन्वञ्च प्रमीयेरन् गृहदाहो वा (आप० श्रौ० ९।१।३९१)। अन्वञ्च =

सन्तता । त्वामन्वञ्चो वय स्मसि (ऐ० ब्रा०) । त्वदनुगामिनो वयमित्याह ।

—अर्च् (अर्च पूजायाम्) । अनु यदी मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रम् (ऋ० ५।२९।२) । अनुशब्दोऽर्चने किं वैशिष्ट्यमाधत्त इति न ज्ञायते । अर्चायामनुक्रम ब्रूयादुत ?

—अर्ज (अर्ज अर्जने, अर्ज प्रतियत्ने) । इद वै यूपमुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जति (श० ब्रा० ३।७।२।४) । नान्वर्जति=न त्यजति ।

—अव् (अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु)। अनु त्रितस्य युध्यत शुष्ममावन्नुत क्रतुम् (ऋ० ८।७।२४) । अन्वावन्=आहर्षयन्, समुत्साहमैधयन् ।

—अस् (अस भुवि) । यदि पत्नी नानुष्यात् (आप० श्रौ० ६।३।१२।५) । नान्वासीना स्यात्, अन्तिकस्था न स्यात् । यदि यजमानो नानुष्यात् (भा० श्रौ० ६।११।३) । उक्तोऽर्थ । अपि शवर्या अनुस्मसीति (ऐ० ब्रा० ४।५) । अनुस्मसि=सज्जा स्म । परिदध्म, उपहराम इति वा । अनुष्याम रोदसी देवपुत्रे (ऋ० १।१८५।४) । अनुष्याम=अनुभवेम, आप्नुयाम ।

—अस् (असु क्षेपे) । (मेखला) मुञ्जवल्शेनान्वस्ता भवति (श० ब्रा० ३।२।१।१३) । अन्वस्ता=प्रोता ।

—आस् (आस उपवेशने) । अन्वास्यमाना मुनिभि सान्त्व्यमानाश्च भारत (भा० वन० ५।४) । अन्वास्यमाना =उपास्यमाना., उपस्थीयमाना । समीपे वर्तमानैर्मुनिभि परिगता । अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् (रघु० १।५६) । समीपे वर्तमानयाऽरुन्धत्या सेवितम् । सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् (रा०) । सायसन्ध्यासम्बन्धि देवतादिध्यान कृत्वेत्यर्थ । अन्वास्यमानश्चिरजीवदोषै (प्रतिमा० ३।१५) । अन्वास्यमान सेव्यमान , युक्त इत्यर्थ ।

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ) । तद्विस्त्रस्त नान्वाप्नोत्पूर्वं सवनम् (ऐ० ब्रा० ३।२७) । नान्वाप्नोत् अनुगन्तु नाशक्नोत् । तद्धीतरम नान्वाप्नोत् पूर्वे सवने (=प्रातर्मध्यन्दिन) सवने । इति च तत्रैव ।

—इ (इण् गतौ) । गन्धर्वा एन (ब्रह्मचारिणम्) अन्वायन् (अथर्व० ११।७।२) । अनुगच्छन्तीत्यर्थ । विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गु (ऋ० १०।१२।३)। अनुययु =अनुजग्मु । अन्वेष्टुमनुसस्रु रित्यर्थ । मा वालिपथमन्वगा (रा० ४।३०।८१) । मान्वगा =माऽनुगा =मानुसार्षी , मा तत्र पद निधा इत्यर्थ । देवा देवानामनु हि व्रताऽगु (ऋ० ३।७।७) । अन्वगु =अन्वकार्षु: । मा मन्युवशमन्वगा (भा० वन० १०।२८) । मान्वगा =माऽनुगा =मा गम । मैत पन्थामनुगा भीम एष (अथर्व० ८।१।१०) । अस्त वा अस्त यन्त सर्वे देवा अनुयन्ति (श० ब्रा० ११।६।२।४) । उक्तोऽर्थ । त व्रजन्त······अन्वीयुर-

नुसारिण (रा० १।३३।१८) मम देवासो अनुकेतमायन् (ऋ० ४।२५।२)। **अन्वायन्=अन्वरुन्धन्**। यश्चित्तमन्वेति परस्य राजन् (भा० सभा० ६३।४)। **उक्तोर्थ**। तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय (ऋ० ४।४।११) **अनुक्रमेण प्राप। यद् दाय इत्यध्यगच्छम् इत्यर्थ**। धातुरादेशमन्वेति (महाभा०)। **धातोरादेशेनान्वय सम्बन्धो भवति**। त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने (भट्टि० ५।६६)। **अन्वय=अनुग**। कतरकुलान्वयो भवतालङ्क्रियते (अवि० ४)। **अन्वय=सम्बन्ध**। तपसाऽन्वितो वेषस्त्व राममहिषी ध्रुवम् (रा० ५।३३।१३)। **अन्वित युक्त। योग्य, सदृश**। त्वन्मार्गमन्विते तस्मिन्राघवे (रा० ३।४०।३१)। **अन्विते=अनुगते**। तथापि तस्या लावण्य रेखया किंचिदन्वितम् (शा० ६।१४)। **किञ्चित्=मात्रया। अन्वित सगतम्। रेखया=चित्रेण**। सम्पदिस्तु न गृह्यतेऽनन्वितार्थत्वात् (पा० ३।१।४० इत्यत्र वृत्तौ)। **अनन्वितार्थत्वात्=असामर्थ्यात्**। अन्वित्या दिवा दिव जिन्व (वा० स० १५।६)। **अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम्**।

—**इष् (इष गतौ)**। अन्विष्यामि भर्तारमह प्रेतवश गतम् (भा० आदि० १२५।२४)। **अनुगमिष्यामि। प्रमीत पतिमनुप्रमेष्य इत्यर्थ**। भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रत (भा० आश्रम० ३६।२४)। **अनुसरिष्यामीति प्रथमकल्पितोऽर्थ। सेविष्य इति तात्पर्यार्थ**। न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् (कु० ५।४५)। **अन्विष्यति=मार्गति, मार्गयति, विचिनोति, गवेषयति**। कालमन्वेषयन्तौ (पञ्चत०)। **सदृशमवसर प्रतीक्षमाणौ**। अन्विष्यन्तस्तत सीता सर्वे ते .... (रा० ४।४७।१)। **विचिन्वन्त इत्यर्थ**। याम् (वृत्तिम्) अन्वेषयतां नृणा यान्ति सर्वे समाप्ति गुणा (भर्तृ० ३।६८)। **विचिन्वतामित्यर्थ**। न तु नीति सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितु परै (भा० वि० २८।६)। **विचित्योपलब्धुमित्यर्थ**। दुर्बलाश्चैव सतत नान्वेष्टव्या बलीयसा (भा० आश्रम० ६।१७)। **नोच्छेत्तव्या इति** नील०। सारङ्गान्वेषण वने (भा० शा० १७८।७)। **अन्वेषणमनुगमनम्, तच्चरितानुकरणम्। सारङ्गो भ्रमर**।

—**इष् (इष इच्छायाम्)**। यामन्वैच्छद् हविषा विश्वकर्मा (अथर्व० १२।१।६०)। **अन्वैच्छत्=विचेतुमैच्छत्=व्यचिनोत्**। हन्त तमात्मानमन्विच्छाम (छा० उ० ८।७।२)। **अन्विच्छाम=अनुसन्दध्म**। आ मृत्यो श्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् (मनु० ४।१३७)। **श्रियमन्विच्छेत्=श्रिय प्राप्तय उद्युञ्जीत**। तदेवासनमन्विच्छेद् यत्र नाभिपतेत् पर (भा० वि० ४।१३)। **अन्विच्छेत्=इच्छेत्**। अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथ शरण्य (उत्तर० २।२३)। तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषण नृप। प्रयातो नश्यति क्षिप्र तन्न कार्यं विपश्चिता (हरि० १।३।२६)।

—ई (इङ् गतौ)। 'विद्याविद्भिश्च दारकै । अन्वीतमेव ददृशु (राज० ३। १११) । अन्वीत परिवृतम् ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । अन्वैक्षन्त मनसा चक्षुषा च (अथर्व० २।३४।३) । अन्वैक्षन्त=अवादधत । अवैक्षन्त । अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्ण भ्रान्त-चेतसम् । राजान मातर चैव ददर्शानुगतो पथि (रा० २।४०।३९) ।। अन्वीक्षमाण पृष्ठतोऽवलोकयमान । श्रवणादनु पश्चाद् ईक्षाऽन्वीक्षा (न्याये) । अन्वीक्षणमनु श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् (रा० ७।३।४) । अन्वीक्षणम्=शुभाशुभवीक्षणम् ।

—ऋ (ऋ गतौ) । अन्वारत् कुम्भकर्ण मरुत्सुत (भट्टि० १५।५७) । अन्वारत्=अन्वगच्छत् ।

—एष् (एषृ गतौ) व्यक्तमन्वेषते भूयो यद् वृत्त तस्य धीमत. (रा० १।३।१) । अन्वेषते=अन्विच्छति । कतकधृत पाठ । धर्मेणान्वेषते गतिम् (रा० १।३।२) । काव्यस्यान्वेषत इति क्वाचित्क पाठ ।

—कथ् (कथ वाक्यप्रबन्धे) । अन्वादिष्टोन्वाचित कथितानुकथितो वा (पा० ६।२।१९० सूत्रवृत्तौ) । अनुकथित=पश्चात्कथित । यस्य प्रामुख्येन कथन कीर्तन न । आदेश कथनमन्वादेशोऽनुकथनम् ।

—कम् (कमु कान्तौ) । स देवान्नान्वकामयतैतुम् (ऐ० ब्रा० २।७) । अन्वकामयत=अकामयत । नार्थोऽनुना ।

—कम्प् (कपि चलने) । सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पसे (भा० आश्व० २।१०) । मा दयस इत्यर्थ । सोऽन्वकम्पत वै नित्य प्रजा पुत्रानिवौरसान् (भा० शा० २९।५१) । उक्तोऽर्थ । अनुकम्पे प्रयोगे विभक्तिद्वय दृश्यते द्वितीया च सप्तमी च । कथ ब्राह्मणी मामनुकम्पते (मृच्छ० ३) । किमुज्जिहानजीविता वराकी नानुकम्पसे (मालती १०) । व्यसने नानुकम्पन्ते सर्वभूतानि भूमिपम् (रा० ३।३७।१५) । शफरी प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् (कु० ४।३९) । अन्वकम्पयत्=अन्वकम्पत । स्वार्थे णिच् । सर्वभूतानुकम्पक (हरि० १।२४।१३) । सर्वभूतेषु सानुक्रोश इत्याह । वक्ता हितानामनुरक्त आर्य शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्य. (भा० उ० ३७।२५) । अनुकम्प्य=अनुग्राह्य ।

—काङ्क्ष् (काक्षि काङ्क्षायाम्) । अत प्रिय चेदनुकाङ्क्षसे त्व सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु (भा० सभा० ६४।१५) । अनुर्विशेषकृन्न ।

—काश् (काशृ दीप्तौ) । प्रकाशेनान्तरमनुकाशेन बाह्य (प्रीणामि)

(मै० स० ३।१५।२) । अमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्र सारथिरिव भूत्वोदजयत् (ऐ० ब्रा० २।२४) । **अनूकाशेन=दृष्टान्तेन** ।

—कुष् (कुष निष्कर्षे) । तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति । (पा० ३।१२५ वृत्तौ) **अनुकुष्णाति=अनुकर्षति** ।

—कूज् (कूज अव्यक्ते शब्दे) । पश्य लक्ष्मण सवाद मम मन्मथवर्धनम् । पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामनुकूजताम् (रा० ३।७९।२४) ॥ **अनुकूजताम्=परस्पर कूजताम्** ।

—कृ (डुकृञ् करणे) । शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् (भट्टि० २।८) । **अनुप्राप । अनुकृतवानित्यर्थ** । भीमस्यानुकरिष्यामि बाहु शस्त्र भविष्यति (मृच्छ० ६।१७) । **भीमवद् वर्तिष्ये** । सर्वाभिरन्याभि कलाभिरनुचकार त वैशम्पायन (का०) । या कृता (सभा) नानुकुर्वन्ति मानवा (भा० सभा० १।११) । **नानुकुर्वन्ति तादृशीं निर्मातु न पारयन्ति** । बन्ध ततोऽनुकुर्वीत (सुश्रुते) । **बन्धमासजेत्** । तदनुकृतवती सा यत्र वाचो निवृत्ता (अमरु० ५०) । **अनुकृतवती=पश्चात् (कालान्तरे) कृतवती** । अनुकारिणि पूर्वेषा युक्तरूपमिद तव (शा० २।१७) । **अनुकारिणि तत्सदृशव्यवहारिणि** । प्रियाया किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टि विलोभयामि (शा० ६) । **उक्तोऽर्थ** । सुलभानुकार खलु जगति वेधसो निर्माणसनिवेश (मालती० ६) । **अनुकार सादृश्यम्** । ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम् (माल० ५) । न वय प्रभवामस्त्वामनुकर्तुं महेश्वरि । **अनुकर्तुम्=निष्कर्तुम्, प्रत्युपकर्तुम्** । अघशसदु शसाभ्या करेणानुकरेण च (अथर्व० १२।२।२) । **कर सहाय । अनुकर सहायस्य सहाय** ।

—कृत् (कृती छेदने) । क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान् वधिष्यन्ति नराधिप । आगर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिता (भा० अनु ५६।३) ॥ **अनुकृन्तन्त=शकलानि कुर्वन्त** ।

—कृष् (कृष विलेखने) । तदास्य शबला राजा विश्वामित्रोऽन्वकर्षत (रा० १।५४।१) । **स्वस्य पश्चादकर्षत् इत्युक्त भवति** । अन्यथा चकारेण तृतीयानुकृष्येत (पा० २।३।७२ सूत्रवृत्तौ) । **तृतीयाऽग्रिमसूत्रे नीयेतेत्यर्थ** । गृहस्थधर्मान् प्रयुञ्जान इमानि व्रतान्यनुकर्षेत् (गौ० ध० १।९।१) । **आत्मानमनुप्रापयेदित्यर्थ** । दन्तच्छद प्रियतमेन निपीतसार दन्ताग्रभिन्नमनुकृष्य निरीक्षते च (ऋतु० ४।१३) । **अनुकृष्य=वितत्य** । **अपकृष्येति पाठान्तरम् । स एवार्थ** । नायमनुकर्षणार्थश्चकार (२।२।४ सूत्रे भाष्यम्) । **अनुकर्षणम्=अग्रे नयनम् । अनुकर्षणम्** मन्त्रैर्देवतानामावाहनमपि भवति । चक्र युग च तूणीर ह्यनुकर्ष च सायकै (भा० द्रो० ३८।६) । **अनुकृष्यते स्वसम्बद्धेन**

चक्रेणेत्यनुकर्षो रथतलम् । युद्धविमर्दे यस्य कस्यचिद् रथावयवस्य नष्टस्य प्रतिसमाधानार्थं यद् रथस्याधो दारु बध्यते तत् । अनुकर्षो रथाधःस्थदारुणीति मेदिनीति नील० (भा० उ० १५५।३) । अनुकर्षं च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् (भा० सभा० १३।१३) । दारिद्र्याद्राजकीयद्रव्यस्यातीतवर्षस्य धारणमनुकर्ष इति नील० ।

—कॄ (कॄ विक्षेपे) । यास्ते धाना अनुकिरामि (अथर्व० १८।३।६९) । अनुक्रमेण किरामि विक्षिपामि । वणिग्भिश्चान्वकीर्यन्त नगराणि (भा० आदि० १०९।४) । व्याप्तान्यभूवन्नित्यर्थ । मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णं (मार्गम्) (रघु ९।५९) । अनुकीर्णम्=व्याप्तम् । अनुकीर्णानि रक्षोभि (भा० वन० ९३।१३) । व्याप्तानि । अनुकीर्णं महारण्य ब्राह्मणै सम्पद्यत (भा० वन० २६।१) । उक्तोऽर्थ । नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रश (रा० ३।३५।११) । पूर्वोक्त एवार्थ ।

—कॄत् (कॄत सशब्दने) । वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् (भा० आदि० ११०।१६) । नान्वकीर्तयत्=नोदाहरत् । तेषां कथां नाकरोत् । दिशामभिजय ब्रह्मन् विस्तरेणानुकीर्तय (भा० सभा० २६।१) । अनुकीर्तय=उपवर्णय । असदाचरिते मार्गे कथ स्यादनुकीर्तनम् (भा० वन० १३३।१०) । अनुकीर्तनम्=प्रख्यापनम्=घोषणम् । जानन् द्विजोऽमुना दग्ध इति दोषानुकीर्तनात् (कथा० ४।१२१) । उक्तोऽर्थ । अलोभाच्छिद्यते सद्यो वेपमानोऽनुकीर्त्यते (हरि० ३।१६।४८) । अनुकीर्त्यते=वाच्यो निन्द्यो भवति ।

—क्लृप् (कृपू सामर्थ्ये) । आहुतीरेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनुकल्पते (तै० स० ३।४।८।३) । अनुसरतीत्याह । देवविश खलु वै कल्पमान मनुष्यविशमनुकल्पते (तै० स० ६।१।५।३) । तथा सता शाटघायनिन षडहविभक्तीरनुकल्पयन्ति (लाटघा० श्रौ० ४।५) । कल्पयन्ति विदधतीत्यर्थ । प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते (मनु ११।३०)। अनुकल्पेन प्रतिनिधिना । अभावे हि श्रुतस्यानुकल्प प्रतिनिधि (मी० ६।३।३५ सूत्रे शाबर०) ।

—क्रन्द् (क्रदि आह्वाने रोदने च) । य क्षोणीरनु चक्रदे (ऋ० ८।३।१०) । प्रतिशब्दमकरोत् । वीरुन्नीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यमी कुक्कुटा (मालती० ९।७) । क्रन्दनस्य पश्चात्क्रन्दन्तीत्यर्थ ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । अनु प्रत्नास आयव पद नवीयो अक्रमु (ऋ० २५।२५) । अन्वक्रमु =अनुजग्मु । श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति(भा० पु० ३।२५।२५) । अनुक्रमिष्यति=अनुवर्तिष्यते । यच्चानुक्रान्त यच्चानुक्रस्यते (पा० १।१।७२ सूत्रे भाष्यम्) । यद्गणपाठमनुसृत्य क्रमेण चिन्तित यच्चैवं

चिन्तयिष्यत इत्याह । स संहिता भागवती कृत्वाऽनुक्रम्य च (भा० पु० १।७।८)। अनुक्रम्य=अनुक्रमण्या सयोज्य । अनुक्रम्य=पुनरावर्त्येति तु श्रीधर. । तथा चानुक्रान्तम् (ऋ० १।१०५ इत्यत्र भाष्ये सायण)। अनुक्रमण्या पठितमित्याह। नाराचाभिहत शीघ्रमात्मत्राणपरो मृग । गिरिपादपसबाधा सोन्वक्रामद् महाटवीम (मार्क० २१।७) ।। अन्वक्रामत्=प्रातिष्ठत। अनुक्रामन्तश्च विकारान् व्याख्यास्याम (सुश्रुते)। येन क्रमेण विकारा उद्दिष्टास्त क्रममनतिहायेत्यर्थ । महर्षिभिरनुक्रान्त धर्मपन्थानमास्थित (रा० ५।४७।६) । अनुक्रान्तमनुसृतमिति तीर्थ । तीर्थयात्रामनुक्रामन् (भा०) । क्रमेण तानि तानि तीर्थानि यात् इत्यर्थ । व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् (रा०) । अनुक्रान्ता=प्राप्ता । प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा (रघु० ६।७०) । अनुक्रमज्ञा=वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा। आश्रमानुक्रम पूर्वं स्मर्यते न व्यतिक्रम (कि० ११।७६) । आश्रमाणा पौर्वापर्येणाश्रयणमनुक्रम । मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रम (भा० उ० ३४।४०) । अनुक्रमो व्यायामशिक्षादि (नील०) । न तर्हीदानीमवगल्भाद्यनुक्रमण कर्तव्यम् (पा० ३।१।११ सू० भा०) । अनुक्रमणम् =क्रमिक पाठसनिवेश. । परिगणनमिति तात्पर्यार्थ । अनुक्रमणी ऋगादिप्रतिपाद्यसूची। उभे सन्ध्ये जपन्किञ्चित् सद्यो मुच्येत किल्बिषात् । अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना राञ्या च सञ्चितम् (भा० आदि० १।१।२६३) ।।

—क्रीड् (क्रीड् विहारे) । अनुक्रीडन्ते कुमारा सम्बाधेस्मिन्गृहाङ्गने। अनुक्रमेण क्रीडन्तीत्यर्थं । साध्वनुक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम् (भट्टि० ८।१०) । अनुक्रीडमानानि विहरन्ति।

—क्रुश् (क्रुश आह्वाने रोदने च) । उत स्मैन वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० ४।३८।५) । अनुक्रोशन्ति=आक्रन्दन्ति । किमनुक्रोश्य वैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ (भा० आश्व० ५।२३) । तावदिमान् बालवृक्षानुदकप्रदानेन अनुक्रोशयिष्यामि (प्रतिमा० ५) । दयिष्ये । अयि निरनु क्रोशस्य पुत्रो मा चापलम् (कुन्द०) । निरनुक्रोशो निर्दय ।

—क्षर् (क्षर सञ्चलने) । (सिन्धव) अनुक्षरन्ति काकुदम् (ऋ० ८।५८। १२) । स्यन्दन्ते इत्यर्थ । मधोर्धारामनुक्षर (ऋ० ६।१७।८) । अनुक्षर=सतत स्रावयेत्यर्थ ।

—क्षि (क्षि निवासगत्यो', क्षि क्षये) । यत्ते अन्न भुवस्पते आक्षियति पृथिवीमनु (अथर्व १०।५।४५) । विद्यत इत्यर्थ । आपृच्छ्य क्रतुमाक्षेति पुष्यति (ऋ० १।६४।१३) । आक्षेति आप्नोति । अनुक्षीयमाणविज्ञान० (भा० पु० ५।१४।२१) । शनै शनै क्षय गच्छदित्यर्थ' ।

—ख्या (ख्या प्रकथने) । अनु पूर्वाणि चख्यथु र्युगानि (ऋ० ७।७०।४) ।

दूराद् ददृशुरित्यर्थः । अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् (वा० स० ११।१७) । यदुत्तमामदिति यजति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै (ऐ० ब्रा० १।८) । **अनुख्याति =सम्यगुपलम्भः** (षड्गुरु०) । **अनुक्रमेण प्रकाशनम्** (भट्ट०) ।

—**गम्** (**गम्लृ गतौ**) । अनु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् (ऋ० ४।३३।६) । **अनुजग्मुः =पश्चात् प्रापुरित्यर्थः** । परायती मातरमन्वचष्ट न नानुगान्यनु नू गमानि (ऋ० ४।१८।३) । **अनुगमानि=अनुगच्छानि** । माधुर्यद्रवशैत्यादिजलधर्मास्तरङ्गके । अनुगम्याथ तन्निष्ठे फेने ह्यनुगता यथा ॥ साक्षिस्था सच्चिदानन्दा सम्बद्धा व्यावहारिके । तद्द्वारेणानुगच्छन्ति तथैव प्रातिभासिके (बालबो०) ॥ **अनुगच्छन्ति=आविशन्ति** । आस्फालित यत्प्रमदाकराग्रै मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् (अम्भः) (रघु० १६।१३) । **ध्वनिमन्वगच्छत् = ध्वनिना सदृशमभूत्** । पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते (रा० ३।३१।३६) । **अनुगम्यते=अनुस्रियते, अनुपद्यते** । कानन वापि शैल वा य रामोऽनुगमिष्यति (रा०) । **अनुक्रमेण प्राप्स्यति** । कृत्स्ना पृथिवीमनुगच्छत (रा०) । **सीतान्वेषणार्थाय कृत्स्ना भुव पर्यटत** । पशु न नष्ट पदैरनुग्मन् (ऋ० १०।४६।२)। **अन्वविन्दन्, पदैश्चिह्नैर्मार्गित्वाऽऽसादयन्नित्यर्थः** । (पथिभि) एतैरनुगच्छेम यज्ञम् (अथर्व० ११।१।३६) । **उक्तोऽर्थः** । नद्रासन ततश्चित्रमृषिरन्वगमन्नवम् (भा० अनु० १०।३) **नद्रासन प्रति प्रासरद् इत्यर्थः** । अनभिज्ञो गुणाना यो न भृत्यैरनुगम्यते (पञ्चत० १।७३) । **यद्वशवदा भृत्या न भवन्तीत्यर्थः** । यदा वा अग्निरनुगच्छति वायु तर्ह्यनूद्वाति (श० ब्रा० १०।३।३।८) । अथात आहवनीयोऽनुगच्छेत् (श० ब्रा० ११।५।३।८) । **उक्तोऽर्थः** । दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति (रा० २।१२।८६) । **अनुमरिष्यतीत्यर्थः** । लक्ष्ये लक्षणमनुगमयति । **व्याप्तिं दर्शयतीत्यर्थः** । शिवमिवानुगत गजचर्मणा (कि० ५।४) । **अनुगत पश्चाल्लम्बिना परिधानेनाच्छादितम्** । दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम् (का०) । **अनुगत क्रमेणागत** । परितुष्टोऽस्मि यत्पितरमनुगतो वत्स (माल० ५) । **पितरमनुहरतीत्यर्थः** । सूत्रेणानुगत भवति (वे० सू० शा० भा०) । **सूत्रानुकूल भवतीत्यर्थः** । प्रस्तावानुगत पृष्ट (पञ्चत० ५) । **प्रस्तावसदृशम् इत्यर्थः** । कालेनानुगतो ह्यसि (रा० ७।६८।६) । **अनुगत =आसादित** । वर्षवरकलमूकानुगतेन परिजनेन (का०) । **अनुगतेन=व्याप्तेन** । मद्यानुगतभोजनम् । (मनु० ११।७०) । **अनुगत मिश्रित सहानीतमिति वा** । तैलक्षीरानुगतम् (सुश्रुत० २।४३।११) । **क्षीरेण सहितमित्यर्थः** । अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगम (सुश्रुत० २।४४५।३) । **अनेकरोगसम्बद्ध** । अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय (रघु० १२।१०२) । **अनुगतम् =अनुद्रुतम्** । दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानु-

गतेन च (मृच्छ० ४।५) । अनुगतेन=व्याप्तेन । अग्नावनुगते (कौ० सू० ७२)। शान्त इत्यर्थ ।गार्हपत्येऽनुगते (का० श्रौ० १६।१७।३)। उक्तोऽर्थ । तत्कायमनुगम्यान्तर्यथावदुपलभ्य च (रा० ३।३५।२) । अनुगम्य=उद्दिश्य । अर्थैकेऽनुगमय्यान्य म थन्ति (श० ब्रा० १२।४।३।६)। न चापि कादम्बरी लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् (का०)। सादृश्यमुपैतु क्षमेत्याह। रूढिरेषा यथाकथचिदनुगन्तव्या (पा० ३।२।५६ सूत्रवृ०) । अनुगन्तव्या=बोद्धव्या । तद्यु वाभ्या क्षत्रधर्मोऽनुगन्तव्य (हितोप०)। अनुसर्तव्य । आचरितव्य ।तुजादिरपि स्वरूपतोऽनुगन्तव्यो न तु क्व चित्पठ्यते (पा० ६।१।७ सूत्रे क्वचिद् वृत्तौ पाठ)। अनुगन्तव्यो ज्ञेय । श्रुत्यनुगमाच्च (शा० भा०) । अनुगमात्=आनुकूल्यात्, सवादात्। रसाद्यनुगम (सा० द०)। रसाद्यनुभव । आगमानुगम कृत्वा (भा० शा० ८५।२५)। पित्रागमनस्य पर्यनुयोग कृत्वा यावन्त काल पिता नायाति तावन्त पुत्र बध्नीयाद् इति नील०) । अनुगमन मरणेन मृतस्यानुगमनम् । अत्रार्थे स्मृतिषु बहुल प्रयोग ।

—गर्ज् (गर्ज शब्दे) । सोऽनुगर्जन् धनुष्पाणि (भा० ७।१७१४)। अनुगर्जन्=आक्रोशन्। अनुगर्जितसन्दिग्धा ·· मुरजस्वना (कु० ६।४०)। अनुगर्जितम्=प्रतिशब्द ।

—गुप् (गुपू रक्षणे) अवोचन्मा धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तम् (भा० वन० ५।१२) । अनुगुप्त रह, नि शलाकम्। भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वश (भा० वन० ९२।५)। अनु सर्वतो भावे। अनुगुप्त =परिरक्षित ।

—गॄ (गॄ शब्दे)। पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति (ऋ० १।१४७।२, वा० स० १२।४२)। अनु गृणाति=स्तौति। स्तुतिपूर्वमनु मन्यत इति वा। प्रोत्साहनेर्थे होत्रेऽनुगृणातीति (पा० १।४।४१ सूत्रे वृत्तावुदाहरणम्)। शसितु प्रोत्साहनमनुगर प्रतिगरश्चोच्यत इति भट्टि० ८।७७ इत्यत्र मल्लि । इत्थमेव काशिका।

—गै (गै शब्दे)। क्रीडन्तमनुगायन्तम् (भा० पु० ६।१।६०)। अनु-गायन्तम्=गायन्तम्।अनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् (गीत० १।३९)। अनु गायति=पश्चाद् गायति। (उग्रसेन) अनुगीयमानो गन्धर्वै (भा० आदि० २११।८)। अनुशब्द सामीप्ये वर्तते। उपगीयमान इति पाठान्तरम्। गन्धर्वै साक्षादुपगीयमान इत्यर्थ । श्रूयता पृथिवीपाल यथैषोर्थोऽनुगीयते (भा० शा० ११४।२)। अनुगीयते प्रकीर्त्यते। अनुजगुरथ दिव्य दुन्दुभिध्वानमाशा (कि० ३।६०)। अनुजगु =अनुरसित चक्रु । अत्राय क्षेमदर्शीय इतिहासोऽनुगीयते (भा० शा० १०७।२)। अनुगीयते=वर्ण्यते=वत्यते ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। इय वै प्रजा पराभवन्तीरनुगृह्णाति (तै० स० १।७।२।३)। **अनुगृह्णाति=रक्षति। तत्र शरण्या भवति।** सम्राड्तावोऽनु मा गृभाय (ऋ० २।२८।६)। **अनुगृभाय=अनुगृहाण। सुकृतिन भाग्यवन्त मा कुर्वित्याह।** अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनो (ऋ० ७।१०३।४)। **एकोऽन्यस्यानुकूल वदतीत्यर्थ।** दण्डेनोपनत शत्रुमनुगृह्णाति यो नर। स मृत्युमुपगृह्णीयात् (भा० आदि० १४०।८३)। **अनुगृह्णाति शत्रुम्=शत्रुपक्षपाती भवति, शत्रु परिपाति।** अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् (भा० सभा० ५।७१)। **अनुगृह्णासि=उपकरोषि, साह्यमाचरसि, सहायो भवसि।** आसनम् अनुगृह्णातु भवती (शा० ३)। **अध्यसनेनासनमनुगृह्यताम्, परम्परयाऽहमेवानुग्राह्य इत्युक्त भवति।** शिलातलैकदेशमनुगृह्णातु वयस्य (शा० ३)। अय विष्टरोऽनुगृह्यताम् (वि० ५)। **उक्तोऽर्थ।** त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिर शरै (भा० भीष्म० १२०।४५)। **अवालम्बत, अवास्तभ्नात्, उपास्तभ्नात्।** क्षिप्र गोपान् समासाद्य गृह्णन्तु विपुल धनम्। वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् (भा० वि० ३०।२३-२४)। **गोपान् गोग्रहीतृननुसृत्य गृह्णीम।** आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणा (विद्ध० २)। **आकृत्यनुरूपा भवन्तीत्याह।** अनुगृहीतोऽहमनया मघवत सभावनया (शा० ७)। **उपकृतोस्मीत्याह।** अग्निर्नित्यानुगृहीत स्यात् (आश्व० गृ० १।६)। **अनुगृहीत=परिरक्षित=समित्समिद्ध।** क्षात्रधर्मश्चानुगृहीतो भवति (उत्तर० ५)। **अनुगृहीतोऽनुसृत.। आचरित।** ज्योतिगणा प्रकृतिपुरुषसयोगानुगृहीता (भा० पु० ५।२३।३)। **अनुगृहीता समर्थिता। यदद्राक्ष तदेवाह स्पृशामीत्यादि प्रत्यभिज्ञानुगृहीतेन' 'प्रत्यनुमानेन (का० प्र० १।३५ इत्यत्र टीकाकृद्वचनम्)। उक्तोऽर्थ।** न वयमनुग्राह्या प्रायो देवतानाम् (का०)। **अनुग्रहभाजन नेत्याह।** ये मान मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा (शाङ्० श्रौ० १५।२७)। **अनुगृह्णन्त=रक्षन्त।** आदित्यो ह वै बाह्य प्राण उदयत्येष ह्येव चाक्षुष प्राणमनुगृह्णान (प्रश्नोप० ३।८)। **अनुगृह्णान=उपकुर्वाण।** तिष्ठन् सव्येन पाणिनाऽनुगृह्याचार्य्यमाचामयेत् (आप० ध० ३।५।६)। **अनुगृह्य (करकादि) अधस्ताद् गृहीत्वा, बुध्ने समादायेत्यर्थ।** भुक्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्तते। हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अनुग्रहणकारणात् (भा० आदि० १३२।२४)। **अनुग्रहणमभ्यास।**

—घट्ट् (घट्ट चलने)। तृणाग्र तूलेनानुघट्टयति (सि० कौ० ३।१।२५)।

—घुष् (घुषिर् अविशब्दने, घुषिर् शब्दे)। परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त (ऋ० १।१६२।१८)। **उच्चै शब्द कृत्वेत्यर्थ.।**

—चक्ष (चक्षिङ व्यक्तायां वाचि) । परायती मातरमन्वचष्ट (ऋ० ४।१८।३) । अन्वचष्ट=अदर्शत् । म्रियमाणा मातरं प्रति दृशं प्रेरयदित्यर्थः । आदित्यो वा अनुख्याता (गो० ब्रा० उ० ४।६) । अनुख्याता=अनुद्रष्टा ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । इदमुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति (श० ब्रा० ३।८।२।१५) । अनुचरति=सञ्चरति । या मायाभिरन्वचरन्मनीषिणः (अथर्व० १२।१।८) । अन्वैच्छन्नित्यर्थः । अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेपि तारा (प्रतिमा० १।२५) । अनुचरति=अनुगच्छति । तमनुव्रता भवतीति तात्पर्यार्थः । तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति (भा० शां० ५४।२८) । अनुचरिष्यति=व्याप्स्यति । शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति (रा० २।८५।१३) । उक्तोऽर्थः । तत सर्वांस्तदा लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह (भा० शां० २७१।५३) । अनुचचार=विचचार=बभ्राम=पर्यटत् । तमाश्रमं सोऽनुचचार धीरः (बुद्ध० ७।१०) । अनुचचार=अनुक्रमेण प्राप । स्वस्ति पन्थामनुचरेम (ऋ० ५।५१।१५) । अनुचरेम=सततं गच्छेम । अनु सातत्ये । आपो अद्यान्वचारिषम् (ऋ० १०।९।९) । अपोऽन्वचारिषम् (आप० श्रौ० ८।२।८।१८) । सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं तपस्विनी (भा० वि० २१।१५) । यमलोकमुद्दिश्य प्रतस्थे एकाकिनीत्याह । पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् (भा० वि० २१।१२) । अत्यर्थं वैद्यवेशेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति (चरक० सूत्र० २९।६) । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् (रा० १।५९।१९) । अनुचरन्तु=परिक्रामन्तु=परिभ्रमन्तु (कतक) । दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत (रा० २।३६।२५) । अनुचरन्=विचरन् । पित्रोः पादाननुचरन् (का०) । अनुचरन्=सेवमानः । अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः (रा० ३।४९।१६) । व्यालाः सरीसृपाः, तैरनुचरिते आक्रान्ते व्याप्ते । अयमेवाश्रमो राम · ·· ऋषिसङ्घानुचरितः (रा० ३।७।१७) । अनुचरित=व्याप्त=आकीर्ण । स प्रोक्षणीभ्यां काम्पीलशाखया निवेशनमनुचर्य (कौ० सू० ८३।१७) । विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च (भा० वन० १५८।३९) । उक्तोऽर्थः । यस्यैकापि गृहे नास्ति धेनुर्वत्सानुचारिणी (अत्रि० श्लो० २२०) । तेनानुचरेण धेनोः (रघु० २।४) । अनुचरेण=अनुगेन ।

—चिन्त् (चिति स्मृत्याम्) । धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः (शा० २।१०) । अनुचिन्त्य=मनसि कृत्वा । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् (गीता०) । उक्तोऽर्थः ।

—छद् (छद अपवारणे) । तस्य वा एतस्य वाससः । अग्नेः पर्यासो भवति वायोरनुछादः (श० ब्रा० ३।१।२।१८) । अनुछाद=वानम् । परिधानस्य

शाटकादेरेकदेशो य कटिमारभ्यापादमवस्रस्यते पुरस्तात्सोऽनुच्छाद इत्याभिधानिका ।

—**जन् (जनी प्रादुर्भावे)** । पुत्रिकाया कृताया तु यदि पुत्रोऽनुजायते (मनु० ९।१३४) । **अनुजायते=पश्चाज्जायते** । अनुजातो हि मा सर्वैर्गुणै श्रेष्ठो ममात्मज (रा० २।२।११)। एकस्त्वमनुजातोसि पितर बलवत्तरम् (रा० ६।७६।७२) । **पितरमनुजात =पितृसदृशो जातोसीत्याह । अनुरुपसर्ग , न कर्मप्रवचनीय** इति व्याकरणचन्द्रोदये प्रथमे खण्डे साधितम् । असौ कुमारस्तमजोऽनुजात (रघु० ६।७८) । **तमनुजात =तस्माज्जात । तज्जातोपि तदनुजात , जन्यजनकयोरानन्तर्यात्** । पुमासमनुरुध्य जाता पुमनुजा । अनो कर्मणि (पा० ३।२।१००) इत्यत्र वृत्ति । दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च सस्थिते । अशुद्धा बान्धवा सर्वे सूतके च तथोच्यते (मनु० ५।५८) ॥ **अनुजाते =जातदन्तानन्तरे । अजातदन्तोऽनुजातो भवतीति केचित्** । एकाधिक हरेज्ज्येष्ठ पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुज (मनु० ९।११७) ।

—**जागृ (जागृ निद्राक्षये)** । अन्वजागस्ततो रामम् (रा० २।५०।३६) । **रामसमीपेऽजाग इत्यर्थ** ।

—**जीव् (जीव प्राणधारणे)** । ये च त्वामनुजीवन्ति नाह तेषा न ते मम (रा० २।) । **त्वामनुजीवन्ति त्वामाश्रित्य जीवन्ति** । स तु तस्या पाणिग्राहकमनुजीविष्यति (दशकु०) । **तदायत्तवृत्तिर्भविष्यतीत्याह** । या ता श्रियमसूयाम पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे । अद्य तामनुजीवामो भीष्मद्रोणवधेन ह (भा० द्रोण० ११।४७) ॥ **असूयाराहित्येन पश्याम इत्यापटे कोषकार । वद्य इति तु नील०** । इति व्यवस्था भूताना पुरस्तान्मनुना कृता । सर्वे तथाऽनुजीवेयु ·····(भा० शा० ८८।१६-१७) । **अनुजीवेयु =जीवेयु । व्यवस्थाया आनुकूल्येन जीवेयुरित्यर्थो न, तदर्थस्य तथाशब्देनोक्तत्वात्** । आचार्यो गुरवो वृद्धा वृथा वा पर्युपासिता । सार यद्राजशास्त्राणामनुजीव्य न गृह्यते (रा० ६।२९।९) ॥ **अनुजीव्यम्=यदनुवृत्त्य जीवनीयम्** । प्रेमदत्तवदनानिल पिबन्नन्वजीवदमरालकेश्वरौ (रघु० १९।१५) । **अन्वजीवत=अनुकृत्याजीवत् । अत्यजीवदिति पाठान्तरम्** । तस्मात्समानोदर्या स्वसाऽन्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति (ऐ० ब्रा० ३।३७) । **अनुजीविनी=अनुसृत्य भुञ्जाना** ।

—**ज्ञा (ज्ञा अवबोधने)** । अनुजानीहि मा गमनाय । गम्यता पुनर्दर्शनाय । **मम गमनमनुमन्यस्वेत्यर्थ** । यत्किञ्चानुजानात्योमित्येवाह (छा० उ० १।१।८)। यदि मा नानुजानासि (रा० २।) । विश्वेदेवा अनु तद् वामजानन् (अथर्व० १४।१।१५) । मन्त्रिणो वसिष्ठवाक्यमनुजानन्ति (रा० २।६८।८) इत्यत्र

योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचान ••(शा० ब्रा०) । **अनुज्ञात = परिचित** । शिष्याणामखिल कृत्स्नमनुज्ञात ससङ्ग्रहम् (भा० शा० ३१८।२४) । **अनुज्ञातम् = शिक्षितम्** । स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे (भा०) । **अनुज्ञाप्य = अनुमान्य, तदनुमतिं लब्ध्वा** । त चक्रधरमनुज्ञाप्य स्वगृह गत (पञ्चम० ४) । अनुजिज्ञासतेवाथ लङ्कादर्शनमिन्दुना । • पूर्वस्या दिश्युदैयत (भट्टि० ८।३५) ।। **अनुज्ञातुमिच्छतेत्याह** ।

—तन् (**तनु विस्तारे**) । या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसा (अथर्व० ६।८।१४) । **अनुतन्वन्ति = सन्तायन्ते** । केनापो अन्वतनुत (अथर्व० १०।२।१६) । **अन्वतनुत अनुतता सन्तता व्याप्ता अकुरुतेत्याह** । ततोऽसि तन्तुरस्य नु मा तनुहि (का० श्रौ० ३।८।२५) । **माऽनुतनुहि = मां सन्तन्वित्याह** । धममेवानुतन्वती (भा० ३।१२६८१) । **अनन्तरायं धर्ममनुतिष्ठन्तीत्यर्थः** ।

—तप् (तप सन्तापे) । कुम्भीमनुतप्ताम् (सुश्रुत० २।१८१।१४) । **अनुतप्ताम् = सन्तप्ताम्** । अनुतप्ये भृश तात तव घोरेण कर्मणा (भा० वन० १३७२०) । **अनुतप्ये = शोचामि, दुःख्यामि, दूये** । यस्त्वा •वन प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मति (भा० ३।६६२) । **नान्वतप्यत = अनुताप पश्चात्ताप नान्वभूत्, नान्वशोत** । तेनानिमित्तेन तथा न पार्थस्तयोयथा रिक्ततयाऽनुतेपे (कि० १७।४०) । **उक्तोऽर्थः** । यानग्नयोन्वतप्यन्त धिष्ण्या (अथर्व० २।३५।१) । **अन्वतप्यन्त = अस्पृहयन्त** । मा पुत्रमनुतप्यथा (भा० ७) । **मा काङ्क्षीरित्यर्थः** । विरह किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् (रघु० ८।८९) । **अनुतापयेत् = क्लिश्नीयात्** ।

—तर्क् (**तर्क भाषार्थं**) । देवमेषान्वतर्कयत् (भा० ३।१७२२) । **अचिन्तयदित्यर्थः** ।

—तृद् (**तृदिर् हिंसानादरयोः**) । ऋतस्य धारा अनुतृन्धि पूर्वी (ऋ० ५।१२।२) । **अपोर्णुहीत्यर्थः** । अन्वपा खान्यतृन्तम् (ऋ० ७।८२।३) । **उक्तोऽर्थः** ।

—तृप् (**तृप प्रीणने, प्रीणन तृप्ति**) । ब्राह्मणेभ्योऽनुतृप्यन्ते पितरो देवतास्तथा (भा० अनु० २९।१०) । **अनुतृप्यन्ते = अनुतृप्नन्ति = पश्चात् तृप्यन्ति** ।

—तृष् (**जितृषा पिपासायाम्**) । **अनुतर्ष = चषक = पानपात्रम्** ।

—तॄ (**तॄ प्लवनतरणयो**) । तत तन्तुमन्वेके तरन्ति (अथर्व० ६।१२२।२) । **अनुतरन्ति = अन्त यावदनुगच्छन्तीत्याह** । ते बाध्यमाना समरे भार-

द्वाजेन पार्थिवा । मेदिन्यामन्वतीर्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमा (भा० ७) ॥ **अन्वतीर्यन्त=शरीरायामलक्षिता भूमिमवर्धयन्नित्यर्थ ।**

—**दा (डुदाञ् दाने)**। तुभ्य देवा अनु विश्वे अददु सोमपेयम् (ऋ० ५।२९।५) । **अन्वददु =प्रादिशन्, भागधेयमकल्पयन्।** तदद्याप्सरसावनुदत्तामृण न (अथर्व० ६।११८।१) । **आनुकूल्येन प्रयच्छतामिति सायण ।** यथास्मान्न बाधते तथा **ऋणान्मुञ्चतामिति तात्पर्यम् । ते अप्सरसौ प्रत्यनृणा स्यामेत्युक्त भवति ।** यदक्षवृत्तमनुदत्त न एतत् । य शर्धते नानुददाति शृध्याम् (अथर्व० २०।३४।१) । **शृध्यामुत्साहनीय कर्म नानुददाति नानुजानाति ।** सूरश्चिन्नदस्मा अनुदादपस्याम् (ऋ० ७।४५।२) । **अनुदात्=अन्वदात्=अतिरिक्ता ददात्वित्यर्थ ।** अग्रतो लक्षये यान्त पुरुष पावकप्रभम् ॥ तेन भग्नानरीन्सर्वान्मिद्भग्नान्मन्यते जन । तेन भग्नानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुददाम्यहम् (भा० द्रोण० २०२।६) ॥ **पृष्ठतोऽनुददामि=पृष्ठतो यामि । अनुव्रजामीति पाठान्तरम् ।** न दूढ्ये अनुददाति वामम् (ऋ० १।१६०।५) । **अनुददाति=ददाति ।**

—**दिश् (दिश अतिसर्जने)** । यज्ञ देवेभ्योऽनुदिशति (तै० स० १।५।४।३)। **अनुदिशति=निर्दिशति ।** गौरमारण्यमनु ते दिशामि (वा० स० १३।४८) । **अनुदिशामि=ददामि ।** वायवे त्वा इति नष्टामनुदिशति (आप० श्रौ० १०।६।१८।८) । **मन्त्रसमवेत देवतार्थतया सङ्कल्पनमनुदेश ।** अन्यदन्यमनुदिशत्यन्नम् (आश्व० गृ० ४।८) । **अनुददाति=पश्चाद् ददाति ।** रामश्चाप्यनुदिश्यताम् (रा० ६।८६।३१) । तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते (वा० स० १।५८)। **अनुदिश्य=उद्दिश्य ।** नानुदेश्य भुञ्जीत (आप० ध० १।१।२।२२) । **अनुदेश्यम् श्राद्धार्थं देवतार्थं वोद्दिष्टम् ।** यथासख्यमनुदेश समानाम् (पा० १।३।१०) । **अनुदिश्यत इत्यनुदेश । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थ ।**

—**दुष् (दुष वैकृत्ये)** । **अनुदुष्येयुरपरे** पश्यन्तस्तव पौरुषम् (भा० उ० १३४।५) । **अनुदुष्येयु =विकार भजेरन् । भग्नोत्साहा जायेरन्, आत्मलाघवमनुभवेयुरित्यर्थ :।**

—**दृभ् (दृभी ग्रन्थे)** । द्व्यङ्गुल समिधोऽतिहृत्यानुदृभन्निवाभिजुहोति (शा० ब्रा० २।२) । **अनुदृभन्=गुच्छकान् शृङ्खला वा निर्मिमाण ।**

—**दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे)** । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे (गीता० १।३१) । **नानुपश्यामि=आयत्या न पश्यामि । रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्यौ** वनान्तरेणानुददर्श लोक (भा० वि० ५४।३०) । **अनुददर्श=स्वल्प ददर्श, क्व चिदवलुलोके ।** न ससारोत्पन्न चरितमनुपश्यामि कुशलम् (भर्तृ०

३।३)। **अनुर्व्याप्तौ। अनुपश्यामि=कात्स्न्येंन पश्यामि।** आददान महेष्वास सन्दधान च सायकम्। विसृजन्त च कौन्तेय नानुपश्याम वै तदा (भा० द्रोण० १४६।४६-४७)। **नानुपश्याम=नान्वपश्याम। अनुक्रमेण नादर्शाम।** सेनापति पुत्रमग्निमित्र परिष्वज्यानुदर्शयति (माल० ५)। **अनुदर्शयति=वेदयति।** (मही) स्फीता राष्ट्रावृता रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् (रा० २।४९।१२)। **अनुक्रमेणादर्शयदित्यर्थ।** सौभ्रात्रमनुदर्शयन्। **(सुमित्रानन्दवर्धन)** (रा० १।१।२५)। **अनुदर्शयन्=विवृण्वन्, आविर्भावयन्।** पूर्वेषा पन्थानमनुदृश्य धीरा (ऋ० १०।१३०।७)। **अनुदृश्य=अन्वीक्ष्य। अनुशब्द पथोऽतिक्रान्ततामाह।** इद महर्षेर्वचन महात्मनो यथावदुक्त मनसाऽनुदृश्य च (भा० शा २४०।३६)। **अनुदृश्य=पर्यालोच्य।** अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहित (रा० २।१००।११)। **अनुद्रष्टा=उपकारक।** जन्ममृत्युजराव्याभिदु खदोषानुदर्शनम् (गीता १३।८)। **अनुदर्शनम्=साकल्येन दर्शनम्।**

—दॄ (दॄ विदारणे)। आपस्तस्तम्भिरे चास्य (नृपस्य) समुद्रमभियास्यत। सरितश्चान्वदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् (भा० शा० २९।१४२)॥ **अन्वदीर्यन्त=स्वयमेव बिभिदिरे आसा धारा, येन ता सुप्रतरा बभूवु।** (सेना) ता दीर्णामनुदीर्यन्ते योधा शूरतरा अपि (भा० भीष्म० ३।७६)। **अनुदीर्यन्ते=विकीर्यन्ते।**

—द्रु (द्रु गतौ)। अन्वद्रवन्त त पश्चाद् राजान (भा० उ० १५०।२)। **अन्वधावन्नित्यर्थ।** ताभि स बलवान्नाद क्रोशन्तीभिरनुद्रुत। येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृह समनादयत् (रा० २।६५।२६)॥ **अनुद्रुत=अनुसृत=आवर्तित।** अश्वेति विद्रुतमनुद्रवताऽश्वमन्यम् (शिशु०५।५९)। **अनुद्रवता=अनुसरता=अनुधावता।** पञ्चहोतार मनसाऽनुद्रुत्य (भा० श्रौ० ८।१।१)। **मनसाऽनुद्रुत्य मनसा जपित्वा।** पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भेऽधमेक्षणे (गो० गृ० १।३।१२) सूत्रटीकाया मुकुन्दशर्मकृताया स्मृतिवचनम्। **तत्रानुद्रवणमुच्चरणम्** इति मुकुन्द०।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। अथान्यान् (तण्डुलान्) हुतास्वाश्वत्थीषु (समित्सु) अनुदधीरन् (लाट्या० श्रौ० ४।९।१४)। **अनुशब्द पश्चादर्थे।** अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय (ऋ० ६।३६।२)। **अनुदधिरे=समीरयामासु।**

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो)। अन्वेक धावसि पूयमान (ऋ० ९।९७।५५)। **अनुधावसि=अनुस्यन्दसे।** कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनुधावति (रा० २।१००।१३)। **निर्भिन्न सन् सर्वासु दिक्षु न प्रसरति, सर्वस्य**

विदितो न भवतीत्यर्थ । रक्षास्यमित्राननुधावत (अथर्व० ११।१०।१)। **शत्रूननुसरतोत्सारणायेत्याह** । ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति (उत्तर० १।१०)। **ऋषिभिराद्यैरुदिता वाचमनुरुध्यार्थास्त्वरित सत्ता लभन्ते इत्युक्त भवति। अनुसरति शैघ्र्येणेत्यक्षरार्थ** । वत्सलत्वाद्यथा धेनु स्वपुत्रमनुधावति (रा० २।२५।८) । **पुत्रम् प्रति त्वरत इत्यर्थ** । मामिह वने ग्रस्यमाना ग्रहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि (भा० वन० ६३।२३)। **परित्राणार्थं किं नाभित्वरस इत्याह** ।

—धी (धीङ् आधारे) । वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते (रा० ३।१६।३३)। **अनुविधीयते=अनुकरोति** ।

—ध्मा (ध्मा शब्दाग्निसयोगयो)। ये द्रप्सा इव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभि (ऋ० ८।७।१६)। **अनुधमन्ति अभिवर्षन्तीत्यनर्थान्तरम्** ।

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्)। नानुध्यायाद् बहून् छब्दान् वाचो विग्लापन हि तत् (श० ब्रा० १४।७।२।२३)। **नानुध्यायात्=नानुध्यायेत्=नानुचिन्तयेत्**। मामनुध्याय भावेन (भा० आदि० ८५।२६)। **मा हृदयेन सतत चिन्तयेत्याह**। (पशव) एतमालभ्यमानमनुध्यायन्ति (काठस० ३०।६)। **कृपयन्ते, दयन्ते, अनुशोचन्तीति वार्थ** । अप वा अस्यैष धिष्ण्यो हीयते सोऽनुध्यायति (तै० स० ३।१।३।६) । **अनुध्यायति=कुप्यति, कोपस्तमाविशति** । प्रजानिषेक मयि वर्तमान सूनोरनुध्यायत चेतसेति (रघु० १४।७०)। **शिवमस्त्विति चिन्तयतेत्यर्थ**.। अनुदध्युरनुध्येयम् (रघु० १७।३६)। **अनुध्यानमनुग्रह इत्युत्पलमाला** । या न प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसम्भवा (कु० ६।२१)। **अनुरत्र विशेषकृन्न**। सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव शिवानुध्यानपरा भव (उत्तर० १)। **इहापि तथैव**। नहि कायमनुध्याति नारी पुत्रवती सती (भा० आदि० २३३।३१) । **अनुध्याति=अनुध्यायति=मनसि करोति**। अननुध्यायिन लोक जयति (ऐ० ब्रा० ३।४७)। **अनुध्यायी=चिन्तितार्थप्रदायी, तस्य निषेध , अननुध्यायी**। प्रेतो यन्तु व्याध्य प्रानुध्या प्रो अशस्तय (अथर्व० ७।११४।२)। **अनुध्या =अनुध्यानानि । इहानु शब्दो वैपरीत्ये प्रातिकूल्ये सामर्थ्याद् वर्तते । अनुध्यानमनिष्टचिन्तनम्**। वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति (रा० २।६७।२२)। **अनुध्याय=विचिन्त्य** ।

—नद् (णद अव्यक्ते शब्दे)। तथा च तेषा रुदता महात्मना दिश च ख चानुननाद नि स्वन (रा० गोरेसिओ स० २।१११।५३)। **अनुननाद=व्याप। शब्दनक्रियाया नि स्वनेनैवोक्तत्वादनुना व्याप्तिरुच्यते**। पृथिवी चान्तरिक्ष च सागराश्चानुनादयन् (भा० उ० १५१।७१)। **अनुनादयन्=प्रतिध्वनयन्** ।

गुरुतरकलनूपुरानुनादम् (शिशु० ७।१८) । अनुनाद प्रतिशब्द प्रतिश्रुत् ।

—नम् (णम प्रह्वत्वे शब्दे च)। अनु स्वधाव्ने क्षितयो नमन्त (ऋ० ५।३२।१०) । स्वधावानमिन्द्र प्रति प्रह्वीभूता. ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । मान्यान् मानय विद्विषोप्यनुनय (भर्तृ० २।७७) । विद्विट्स्वपि प्रीयस्व, तत्रापि प्रीतिमान् भवेत्याह । अनुनेष्याम्यहं विद्या स्वयं तुभ्य व्रते कृते (भा० आदि० १७०।४६) । अनुनेष्यामि=पश्चात् प्रापयिष्यामि । वितरीष्यामीत्यर्थ. । अनुनयति समर्थ खड्गदीर्घं करोयम् (चारु० १।१४) । अनुनयति=प्रसादयति । भवतोऽनुनयाम्येव पुरू राज्येऽभिषिच्यताम् (भा० १। ३५२८) । अनुनयामि=सम्प्रार्थये । प्रसीदन्तु भवन्त पुरु राज्येभिषिञ्चन्त्विति । न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति त नृपम् (रा० १।८।२०) । अनु द्वा जहिता नयोऽन्ध श्रोण च वृत्रहन् (ऋ० ४।३०।१९) । अन्वनय = अन्वगच्छ=सहचरोऽभू । त रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् (ऋ० १।९१।१) । रजिष्ठन्=ऋजिष्ठम् । ऋजुतमेन पथा नयसीत्यर्थ । गङ्गां चानुनयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मन (रा० १।४३।३७) । अनुनयन्ति=प्रापयन्ति । गङ्गा चापि नयन्तीति पाठान्तरम् । अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतु न शक्यते (हरि० १।२०। ६६) । अनुनीयमान=प्रसाद्यमान । विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबला स तत्वरे (रघु० १९।३८) । उक्तोऽर्थः । अनुनीता त्वमस्माभिश्चिर सान्त्वेन मैथिलि । न च न कुरुषे वाक्यम् (रा०५।२५।३५) । अनुनीता=आनुकूल्याय प्रेरिता । पादास्त एव शशिन सुखयन्ति गात्र सरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद् यदासीत् । त्वत्सङ्गमेन तत्तदिवानुनीतम् (विक्रम० ३।२०) । तत प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीत स्वयम्भुवा । (भा० पु० ६।६।१) । अनुनीत =आनुकूल्य नीत । स चानुनीत प्रणतेन पश्चात् (रघु० ५।५४) । अनुनीत.=शमित, समाहित । अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च । न व्यवस्यन्ति पाण्डूना प्रदातु पैतृक वसु (भा० वि० ३।११) ॥ अनुनीता =सामवचनै प्रयुक्ता । कथ नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् (रघु० २।५४) । अनुनय क्रोधापनय । प्रकृतिवक्र स कस्यानुनय ग्रहीष्यति (शा० ४) । अनुनय क्षमाप्रार्थना । विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्य । (विक्रम० ३।५) । अनुनयै॰ प्रसादनयत्नै, सामप्रयोगै. । भद्र प्रिय न किन्तु त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितोऽयमस्मदनुनय (मुद्रा० २) । अनुनय =प्रणय॰, याच्ञा । तुल्यदु खोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोऽनुनय वच (रा० ४।२७।३३) । अनुनयमानुकूल्यसम्पादकम्, अनुनेतृवचनम् । कर्तव्यंच् । अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्व पितृभिर्मम (भा० आश्व० ८२।७) । अनुनय शिक्षा । अनुशब्दो वेरर्थे । अनु-

नयो विनय इत्यनर्थान्तरम् । इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनय शृणु (भा० वन० १८३।७) । **अनुनय सिद्धान्त** इति नीलकण्ठ । भजते कुपितो प्युदारधीरनुनीतिं नतिमात्रकेण स । **अनुनीतिं भजते प्रसादाभिमुखो भवतीत्यर्थं** । अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्नान्वपद्यत (भा०द्रोण ८५।२५) । **अनुनेयानि वचनानि=अनुकूलयितु प्रवृत्तानि वचांसि** । अह तु तान् शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् (भा० उ० ३।१४) । **अनुनीय=अनुकूलान्सम्पाद्य । वशे कृत्वेत्यर्थ** ।

—नु (णु स्तुतौ) । शतंनमन्वनोनवु (ऋ०१।८०।९) । **अन्वनोनवु = अनुक्रमेण पुन पुनरस्तुवन्** । त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् सखाय इन्द्र कारव (ऋ० ८।९२।३३)। **अनुनोनुवत =अनुक्रमेण पुन पुन स्तुवन्त । अनुपूर्वान्नौते यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम् । चरान् इति लेटि । परिचरन्त्वित्यर्थं** ।

—नृत् (**नृती गात्रविक्षेपे**) । पश्य लक्ष्मण नृत्यन्त मयूरमनुनृत्यन्ति । मयूरी (रा० ३।७९।१५) । **अनुनर्तन पश्चान्नर्तनम्** । तथैनमन्वनृत्य त देवकन्या. (भा० शल्य० ४४।१९) । **एनमन्वनृत्यन्त=अस्य पुरोऽनृत्यन्** ।

—**पच्** (**डुपचष् पाके**) । अन्त समुद्रेऽनुपचन् स्वधातून् (भा० पु० ८।५। ३५) । **अनुपचन्=अनुक्रमेण (मन्दमन्दम्) पचन्** । शुभानामशुभाना च नेह नाशोस्ति **कर्मणाम्** । प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्र क्षेत्र तथा तथा (भा० आश्व० १८।१) ॥ **अनुपच्यन्ते=अनुक्रमेण फलानि प्रसुवते । शनैर्विपच्यन्त इत्यर्थं** ।

—पठ् (**पठ व्यक्तायां वाचि**) । कृतानुपाठा स्वापत्यै प्राह्णे लोकानहासयन् (राज० ८।१०१) । **अनुपाठ स्वाध्याय** । आत्मनाऽनुपठेत् (सुश्रुत० १।१३।४) । **अनुपठेत्=पाठमावर्तयेत्** । यत्तत्र गुरुणा प्रोक्त शुश्रुवेऽनुपपाठ च (भा० पु० ७।५।३) । **गुरुमनुकुर्वन्पश्चात्पपाठेत्यर्थं** ।

—पत् (**पत्लृ गतौ**) । न यत्र प्रत्याशामनुपतति नो वा विरहयति (चेत) । (मालती० ८।९) । **अनुपतति=अनुबध्नाति** । अनुपतति रजनी पूर्वसन्ध्या (शिशु० ११।४०) । **अनुयातीत्यर्थं** । रजश्चाश्वाद्धून पतति नानुपतति (प्रतिमा० ३।२) । **नानुपतति=पृष्ठतो न पतति** । घममन्वपतद् द्रुतम् (कथा० ७।८६) । **अन्वपतत्=अन्वसरत्=अन्वतिष्ठत्** । खमेवानुपतन् (भा० पु० ३।११।५) । **खमुत्पतन्निति विवक्षति** । मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टि (शा० १।७) । **अनुपतति=अनुसारं कुर्वति (स्यन्दने)** । कथमनुपतत एव प्रयत्नप्रेक्षणीय सवृत्त (शा० १) । **अनुपतत =(मम)** । मदनुपातिनामेष पन्था (दशकु०) । **ममास्कन्तॄणाम्, मदाक्रमणकारिणाम्** इत्याह । प्राग्वीराननुपत्य (मालती० ८।९) । **अनुपत्य=आक्रम्य**

—पद् (पद गतौ)। त तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत (भा० आदि० १७६।१५)। वल्मीकभूत शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी (भा० विराट० २१।१०) ।**अनुसृत वतीत्याह।** वसुधामन्वपद्येता वातनुन्नाविव द्रुमौ (भा० द्रोण० ६३।२४)। **भूमिमगच्छताम्, भूमौ न्यपतताम्।** अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिन । **अन्वपद्यन्त=अन्वगच्छन्।** हत्वा श्रुतायुध वीर धरणीमन्वपद्यत (भा० द्रोण० ६२।५५)। **अन्वपद्यत=अपतत्, न्यपतत्, अवापतत्।** अहमक्षानन्वपद्य जिहीर्षन्राज्य सराष्ट्र धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् (भा० वन० ३४।३)। **अक्षानन्वपद्यम्=अक्षेषु प्रावर्ते।** अन्वपद्यत तद्वाक्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमत (भा० महाप्र० १।४)। **अन्वपद्यत=अन्वरुध्यत=अन्वमन्यत।** अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोज-वृष्ण्यन्धकास्तदा (भा० आदि० २२०।३२)। **अनुमोदितवन्त इत्यर्थ।** ते मा शरणमापन्ना नान्वपद्यन्त पाण्डवा (भा० वन० १२।७१)। **नान्वपद्यन्त=नान्वगृह्णन्।** पुत्रौ दृष्ट्वा सुसभ्रान्ता नान्वपद्यत किंचन (भा० आदि० १३६।२९)। **नान्वपद्यत= न प्रत्यपद्यत, नाचरत्।** उतथ्यस्य यवीयास्तु ममता-मन्वपद्यत (भा० आदि० १०४।१०)। **तत्रान्वरज्यत, तामकामयत।** हिमवान् वा महाशैल समुद्रो वा महोदधि । महत्त्वान्नान्वपद्येता नभसो नान्तर तथा (भा० शा० १२६।१३)॥ **अन्वपद्येताम्=अभ्रशेताम्। पदिरिह पतने वर्तते।** जितमित्येव तानक्षान् पुनरेवान्वपद्यत (भा० सभा० ६५।४५)। **अन्वपद्यत=आसेवत, उपाचरत्, व्यवाहरत्।**

—पा (पा पाने)। उष्णोदक वा मद्य वा शृत वाऽनुपिबेत् पय (का०स० कल्प० लशुन० श्लो० ५१)। **अनुपिबेत्=औषधसेवनादनन्तर पिबेत्।** एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्वपिबत् (ऐ० ब्रा० ३।३८)। कल्माषान्भक्षयेन्मधु चानुपिबेत् (सुश्रुत० ३।७७।४)। मधु पीत्वा रसवत् कथ नु मे। अनुपास्यसि बाष्पदूषित परलोकोपनत जलाञ्जलिम् (रघु० ८।६७)। **उक्तोऽर्थ।** भेषजेन सह पश्चाद्वा यत्किंचिन्मधुरादि पीयते **तदनुपानम्।** हन्तानुपानम्। इत्यु-च्छिष्ट वै मे पीत स्यात् (छा० उ० १।१०।३)। **इह संनिहित पानीयमनुपान-शब्देनोच्यते।**

—पाल् (पा+लुक् चुरादि)। बालदायादिक रिक्थ तावद्राजाऽनुपालयेत् (मनु० ८।२७)। **अनुपालयेत्=सतत रक्षेत्, स्वसकाशे रक्षित स्थापयेत्।**

—पुष् (पुष पुष्टौ)। अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्वैरनु सर्वेण पुष्टै (वा० स० २६।१९)। **अनुशब्दो व्याप्तिवचन इह पोषणक्रियाया अवि-च्छेदमाह।**

—प्लु (प्लुङ् गतौ)। इदमन्यनो वानरद्वयमार्यस्य पार्ष्णिग्राहमिव सश्रया

दनुप्लवते ( ) । अनुगच्छति, अनुधावतीत्याह । अनुगा वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च । अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च (भा० भीष्म० ३।७३) ॥ आनुकूल्येन सचरन्तीत्यर्थ । त'' त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते (यो० भा० २।१५) । अनुप्लवन्ते=अनुगच्छन्ति, अनुबध्नन्ति । अनुप्लवन्तो मेघाश्च तथादित्यरश्मय (भा० शा० १०२।६) । अनुप्लवन्त =अनुगच्छन्त = आनुकूल्येन वर्तमाना. । यश्चाधर्मं चरेल्लोभात्कामक्रोधावनुप्लवन् (भा० शा० २१२।७) । अनुप्लवन्=अनुप्लवमान =अनुगच्छन् । वश्यो भवन् । कामक्रोधवक्तव्य सन् इत्यर्थ । जिघांसव शीघ्रमनुप्लुतास्तम् (पाण्डवविजये) । अनुप्लुता =अनुद्रुता =अनुधाविता । सानुप्लव प्रभुरपि क्षणदाचराणाम् (रघु०१३।७५) । अनुप्लव सहायो वा भवत्यनुगो वा । सानुप्लवा क्वापि याता-स्त्रिमूर्धखरदूषणा (महावीर० ७।१६) । उक्तोऽर्थ । समुह्यानुप्लवैरुह्यमाना प्राणावनार्थिन । (१४।३२) ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने) । या मृतायानुबध्नन्ति कूद्य पदयोपनीम् (अथर्व० ५।१९।१२) । राष्ट्र एव विशमनुबध्नाति (तै० ब्रा० १।८।३।२) । उभयत्रानुशब्दो धात्वर्थे विशेष न करोति । उभयोरपि राजेन्द्र सम्बन्धेनानुबध्य-ताम् । इक्ष्वाकुकुलम्' (रा० १।७२।८) । इहापि तथैव । सीमन्त निजमनुबध्नती कराभ्याम् (शिशु०८।६९) । अनुबध्नती= बध्नती । अनुशब्दो धात्वर्थानुवादी । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद्यथा हिंसामनुबध्नातीति हिंसाया प्रतेश्च (६।१।१४१) सूत्रे प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयादित्युदाहरण व्याचक्षाणस्य वृत्तिकारस्य वचनम् । अनुबध्नातिरत्र जननेन समानाभिधेय । भारतेप्यत्रार्थे प्रयोग —अहो ममोपरि विधे सरम्भो दारुणो महान् । नानुबध्नाति कुशल कस्येद कर्मण फलम् (भा० वन० ६५।३१) ॥ न शिष्याननुबध्नीत (भा०पु०) । तथा चानुबध्यमान-स्ता बकुलमालामात्मन कण्ठादवतार्य दत्तवान् (मालती० प्रथमाङ्के माधवोक्ति)। अनुबध्यमान साग्रह प्रार्थ्यमान । भूयो भूयश्चानुबध्यमाना दु खेन कथ कथ-मप्याचक्षते (हर्ष० पञ्चमे उच्छ्वासे) । प्रेर्यमाणा अनुयुज्यमाना इत्यर्थ । मनुष्येण शौटीर्यमनुबध्नता (रा० ५।७१।६) । दर्पं शौर्यं वाऽऽविष्कुर्वतेत्याह । पुन पुनश्चानुबध्यमाना (का०) । सनिर्बन्ध पृच्छ्यमाना । सत्योऽयमाभाणक सम्पत्सम्पदमनुबध्नाति विपद्विपदम् । नैरन्तर्येणानुसरतीत्यर्थ । ते च विकारा परस्परमनुवर्तमाना कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च (चरक० वि० ६।८) । अनुबध्नन्ति=सम्बध्यन्ते अनुगच्छन्ति । न तत्सुनीत हि वदन्ति तज्ज्ञा यन्नानुबध्नन्ति यश सुखार्थौ (अवदा०सुतजा०श्लो० ५५) । यत्सुनीत सुनय यशः-सुखार्थौ फलमिति नानुसरन्तीत्याह । भङ्गेऽपि हि मृणालानामनुबध्नन्ति तन्तव (हितोप० १।९१) । मलग्ना भवन्तीत्यर्थ । तेषु किं भवत स्नेहमनुबध्नाति

मानसम् (मार्क० पु०) । **अनुबध्नाति=धत्ते** । को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बाल (शा० ७) । **अनुबध्यमान=अव्यवहितमनुम्रियमाण** । मधुकरै फलैरनुबध्यमानम् । (का०) । दिष्टया तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति (का०) । अनुबध्नता तुरगमुखमिथुनम् (का०) । **अनुबध्नता=आसादयितुमनुसरता** । अथान्वबध्नामा वेगात् पटुश्वसितसन्तति (बृ० श्लो० स० ६।१६) । **अन्वबध्नात् अन्वसरत्** प्रातरारभ्य मामनुबध्नन् किष्किन्धाया प्रस्थाप्य प्रतिनिवृत्त (महावीर० ५) । तदेवानुबध्यता तप । **सन्तायताम्, अविच्छेदेन चर्यतामित्यर्थ.** । चक्षुरसीत्यनुबध्नीयात् (गो० गृ० ३।४४।२२) । **चक्षुरसीति मन्त्र पश्चादुच्चारयेदित्यर्थ** । चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् (अ० हृ० सूत्र० ८।२३) । **अनुबन्ध सातत्य नैरन्तर्यम्** । शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् (ध्वन्या २।१४) । **उक्तोऽर्थ** । बाष्प कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् (शा०४) । **अनुबन्ध प्रवाह** । मुच्यता देवि शोकानुबन्ध (का०) । **अनुबद्ध सन्तत शोक इत्यर्थ** । विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्धम् (रत्ना०४।१६) । सानुबन्धा कथ न स्यु सम्पदो मे निरापद (रघु० १।६४) । **सानुबन्धा=निरन्तरा=अव्यवहिता.=सानुस्यूतय** । अय सोऽर्थोऽनर्थानुबन्ध संवृत्त (विक्रम० ५) । **अनिष्टपरम्परागामीत्यर्थ** । राम रथोपयता राज्ये सानुबन्धा हृता ह्यसि (रा० २।७।२६) । **अनुबन्ध पुत्रादिपरिकर** । सानुबन्धो विनङ्क्ष्यसि (भा० पु० ८।१५।३१) । **सानुबन्ध=सान्वय** । **अनुबन्धो वशसन्तान** । तेन पापानुबन्धेन वचन न प्रतीच्छता (रा० १।३३।४) । **अनुबन्धोऽभिनिवेश** । **पापानुबन्धेन=अधर्माभिनिविष्टेन चित्तेन** । एतस्येदृशेन दर्शनेन मे कीदृशो हृदयानुबन्ध (शा०) । **हृदयानुबन्ध=हृदयसमवस्था** । विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धा **अनुबन्धा.** । इदमेवानुबन्धचतुष्टयमित्याख्यया प्रथते । **प्रकृतिप्रत्ययादिषु वर्तमान इत्सञ्ज्ञको वर्णो व्याकरणशास्त्रेऽनुबन्ध इति व्यपदेश भजते । स च परिनिष्ठिते प्रयोगार्हे शब्दे न श्रूयते । कार्यविशेषायोपात्त सद्यो लुप्यते** । रिपुराप पराभवाय मध्य प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्ध (किरात० १३।१६) । **पराभवो नाश** । **मुख्यानुयायिनमप्रधानमप्यर्थमनुबन्धशब्दो वक्ति**—यथा 'खे यथा निपतत्युल्का उत्तरान्ताद् विनि सृता । दृश्यते सानुबन्धा च' (रा०५।१।६३) । इत्यत्र । मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा (सुश्रुते) । **विषमज्वरेषु मूर्छा सहचारिणी भवतीत्याह** । सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौराश्चैवेति न श्रुतम् (भा० आदि० १२८।१०) । **उक्तोऽर्थ** । भूमे सुता भूमिभृतोऽनुबन्धात् (विश्वगुणा०) । **अनुबन्ध सम्बन्ध** । आत्मदोषानुबन्धेन (का०) । **अनुबन्ध फलम्** । अनुबन्धमजानन्त कर्मणामविचक्षणा (रा० ३।५१।२६) । **अनन्तरोक्तोरित एवार्थ** ।

नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे (भा० वि० ४६।१) अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते (भा० सभा० १५।१४)। निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् (भा० शा० १७२।३)। त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा ह्यनुबन्धस्तथैव च (भा० आदि० १४०।६६)। अनुबन्धः फलम्। केवलं वीर्यमत्तेन नानुबन्धो विचारितः (रा० ६।४०।१४)। परिणतिर्नावधारितेत्याह। अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु (भा० उ० ३४।८)। सानुबन्धानि कर्माणि=साभिप्रायाणि=साभिसन्धि कृतानि। अनुबन्धं च सम्प्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणाम् (भा० उ० ३४।८)। उक्तोऽर्थः। अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः (मनु० ८।१२६)। अनुबन्धोऽभिप्राय इति वर्तमाना अचिरातीता वा सम्प्रदायानभिज्ञा विवरीतारः। कुल्लूकस्त्वाह—पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमनुबन्धः इति। पुरुषशक्त्यपराधानुबन्धविज्ञानाद् दण्डनियोगः (गौ० ध० सू० २।४।४८)। अनुबन्धोऽभ्यास इति हरदत्तः। एतेन कुल्लूकोक्तं समर्थना लभते। यदग्रे चानुबन्धे च सुखम् (गीता १८।३६)। अनुबन्धे पर्यन्ते। विरात्रे चागतः कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् (भा० सावित्री०)। अनुबन्धः=प्रतिबन्धः। अनुबन्धेन पुष्पाणाम् (रा० ५।३।४३-४४)। अनुबन्धः उद्गमः। न बन्धुष्वनुबन्धस्ते (भा० शा० ३२६।४६)। अनुबन्धः आसक्तिः। तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् (भा० उ० २६।२४)। बध्नातीति बन्धो राज्यादि, तमनुसृत्य वर्तमानं पाण्डवानां ममत्वम् इत्येवं विवृणुते नीलकण्ठः। अथानुबन्धं कुर्वीत स रोगी च बली भवेत् (का० स० चि० मदा० श्लो० ४६)। अनुबन्धपरे जन्तावससक्तेन चेतसा (यो० वा० ५।७७।१३)। अनुबन्धः आनुलोम्यम्। मुख्यानुयायी शिशुरप्यनुबन्धः इत्याभिधानिकाः। अनुबन्धी तु हिक्कायां तृष्णायामपि योषिति इति मेदिनी। अनुबन्धिका गात्रसन्धिपीडा भवति, तथा च हर्षचरिते चतुर्थे उच्छ्वासे कवेः प्रयोगः—अनुबद्धमनुबन्धिकाभिः। अपि त्वदर्पितवारिसम्भृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् (कु० ५।३४)। अनुबन्धोऽस्यास्तीत्यनुबन्धी नैरन्तर्यवान्। अविच्छिन्न इत्यर्थः। आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः प्राप्तोऽस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः (प्रतिमा० ७।३)। अनुबद्धोऽनुगतः। अनुबद्धमनुबन्धिकाभिः (हर्ष० ५)। अनुबद्धमनुगतं व्याप्तम्। रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः (रा० ४।११।७)। अनुबद्धान्=अनुसृतान्। सखीजनानुबद्धां कथाम् (दशकु०)। सखीसक्तां सखीसम्बद्धाम्। अनुबद्धमुग्धकाकलीहसितम्। (उत्तर० ३)। अनुबद्धदिवसयुद्धपरिश्रान्तः (प्रतिज्ञा० १)। अनुबद्धमविरतम्। भर्ता शङ्कितो देवी पुनरप्यनुबन्द्धुं प्रवृत्तः (मालविका १)। निर्बन्धेन प्रष्टुमित्यर्थः। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः। वधार्थं बन्ध्योऽनुबन्ध्यः। कर्मणि ण्यत्। अनुबन्ध्येति स्त्रिया

टाबन्तस्तल्लक्षणा गामाह—यथा नियोगधर्मो नानुबन्ध्यावधोपि वा इति याज्ञवल्क्ये (२।११७)। मिताक्षरायामुद्धृतमन्यदीय वच। **अनुबन्ध्यो मुख्य**, यथानुबध्यो रोगो धातुर्वा। विषयेच्छानुबन्धिन्यो निसर्गात्प्राणिना धिय (वा० कामसू० टी०)। **विषयाप्त्यभिलाषानुसारिण्य इत्यर्थ**। दु ख दु खानुबन्धि (विक्रम० ४)। **दु खेन ससक्त दु खान्तरमित्यर्थ**। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव (रघु० १।२२)। **अनुबन्धित्वात् सहचारित्वात्। गुणा गुणान्तरै (विरुद्धै) ससृज्यन्त इत्यत इत्यर्थ**। नीलकण्ठकेकानुबन्धिना मन्द्रहुङ्कृतेन मामनुमन्यते (मालती० ६)। **केकानुबन्धिना=केकामिश्रितेन**। सुखानुबन्धी (सुश्रुत० १।४७।८)। **सुखसवित्तिजनक**। **रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी** (सुश्रुत० १।२८७।१६)। **बहुवर्षाणि भावीत्याह। वर्षपूगमभिव्याप्य स्थातेत्यर्थ**।

—बुध् (बुध **अवगमने**)। सर्वो हि कृतमनुबुध्यते (श० ब्रा० २।२।३।१७)। **कृते जागर्ति कृत सम्यगनुभवति, सवेत्ति**। यस्य वीर्यं प्रथमस्यानुबुद्धम् (अथर्व० ४।२४।६)। **अनुबुद्धम्=प्रतीतम्**, **अवगतम्**=विदितम्। **सार्वलौकिकमित्यर्थ**। नान्वबुध्यत ससुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् (भा० आदि० १३३।१७)। **नान्वबुध्यत=नाजानात्। अनुशब्दोऽकिञ्चित्कर। अये सम्यगनुबोधितोस्मि** (शा० १)। **स्मारितोस्मीत्याह। अथ प्रबोधनमनुबोध इत्यमर। स्नानादिना गतस्य गन्धस्य यत्नेनोद्बोधनमनुबोध उच्यते।**

—ब्रू (**ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि**)। अथ यदेवानुब्रुवीत तेनर्षिभ्य ऋण जायते (श० ब्रा० ५।१।७।२)। **अनुब्रुवीत=अधीयीत** (वेदमिति शेष)। ता एता नवानन्तरायमन्वाह (ऐ० ब्रा० २।२०)। **अनुवचनमध्ययनमुच्चारण भवति। अनुशब्दोऽनुक्रममावृत्ति वाऽऽह। यो जुष्ट देवेभ्योऽनुब्रवत्** (श० ब्रा० १।५।१।१८)। **अनुब्रवत्=स्वाध्यायमधीयीत**। यो वेदमनुब्रूते (शिष्येभ्य) (शा० श्रौ० १५।१६।६)। **अध्यापयतीत्यर्थ**। इन्द्राग्निभ्या पुरोडाशस्यानुब्रूहि (का० श्रौ० ६।७।१६)। **अनुब्रूहि=आवह**। अनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् (ऋ० ५।४४।१३) **गुरुमुखाच्छ्रुत्वा पश्चाद् ब्रुवाण, कण्ठत शिक्षमाण इत्याह**। एक शास्ता न द्वितीयोस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि (भा० आश्व० २६।१)। **अनुब्रवीमि=इति स्व मतमुदाहरामि**।

—भाष् (**भाष व्यक्तायां वाचि**)। यथा यथा नरोऽधर्मं स्वय कृत्वानुभाषते (मनु० ११।२२८)। **अनुभाषते ख्यापयतीत्यनर्थान्तरम्**। यथा यथा नर सम्यगधर्ममनुभाषते (भा० अनु ११२।७)। **अनुभाषते पुन पुन सनिन्द वक्ति**। सहोभौ चरता धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च (मनु० ३।३०)।

नियम्येति कुल्लूक । अनुभाष्य महाराज पुन पप्रच्छ सञ्जयम् (भा० उ० ५८।२६) । **पुनरुक्त्वेत्यर्थं । अनुभाषा**ऽनुलापो भवति । दूता किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिण (भा० उ० १६२।३६) । **अनुभाषिण =अनुदेष्टार , परप्रणीतानि वचास्युदाहरन्त ।** अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थाननुभाषितुम् । यद्यदस्मद्धित कृष्ण तत्तद्वाच्य सुयोधन (भा० उ० ७२।६२) ॥ **अनुभाषितुम्=अन्वाख्यातुम्, पौर्वापर्येण यथावद् भाषितुम् ।**

—भुज् (भुज पालनाभ्यवहारयो) । मेघमुक्तविशदा स चन्द्रिकामन्वभुङ्क्त (रघु० १६।३६) । **क्रमेणाभुक्तेत्याह ।** सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त (कु० ७।५) । **उक्तोऽर्थ ।**

—भू (**भू सत्तायाम**) । उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु (ऋ० १०।१४७।१) । **त्वाऽनुभवत.=त्वदभिमुखीभवत ।** न ते महित्वमनु भूदध द्यौयदन्यया स्फिग्या क्षामवस्था (**ऋ० ३।३२।११**) । **तव महिम्न पारमयादित्याह ।** यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येव वाच च नाम च मनोऽनुभवति (छा० उ० ७।३।१) । **अनुभवति=अन्तर्भावयति=सभवति=समावेशयति ।** य एवैतमनुभवति यो वै तमनु भार्यान्बुभूर्षति (बृह० उ० १।३।१८) । **अनुभवति=साध्वाचरति, तस्मिन्सद् व्यवहरति ।** अथो व उशती कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति (भा० पु० ४।३०।११) । **आ लोकाना स्थिते स्थास्यति, लोकानभिव्याप्स्यतीति वार्थ । (पा० ५।२।१०) सूत्र व्याचक्षाणो वृत्तिकार पुत्रपौत्रीणा लक्ष्मीरिति उदाहरति व्याख्याति च पुत्रान्पौत्राश्चानुभवतीति । तत्रानुभवतिर्व्याप्त्यर्थं इति स्पष्टम् ।** वेदान्नानुभवसि (छा० उ० ६।७।३) । **अनुभवसि=स्मरसि, अवगच्छसि ।** अनुभूयतामय वीरा स्वयवर इति प्रभो (भा० वन० ५४।६) । **साक्षात्क्रियताम इत्याह ।** वक्तव्याश्चापि राजान सर्वे सहसुहृज्जनै ·· युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् (भा० आश्व० ७६।२३) ॥ **उक्तोऽर्थ ।** करसादोऽम्बरत्यागस्तेजोहानि सरागता । वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णम् (शा० ५।७) । **अनुभवति=सहते ।** न त्व तेना वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ । अनुभूता मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् (भट्टि० ५।३५) ॥ **अत्रानुभूति परीक्षणार्थक ।** आमोदो नहि कस्तूर्या शपथेनानुभाव्यते । **अनुभाव्यते=अनुमीयते ।** तस्मात्परोक्षवृत्तीना फलै कर्मानुभाव्यते (हितोप० ४।१०१) । **अनुमीयते, उन्नीयते, तर्क्यत इत्यर्थ ।** मनसा तमेव वृत्तान्तमन्वभावयत् । **अचिन्तयदित्यर्थं ।** अनुभाविना च परिवापनम् (आप० ध०

सू० १।३।१०।६)। **अनुभाविना शाव दुःखमनुभवताम्। मृतमपेक्ष्य पश्चाज्जातानामवरवयसामित्येके।** अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव (रघु० १।३८)। **अनुभावविशेषात्=तेजःप्रकर्षात्।** सभावनीयानुभावाऽस्याकृति (शा० ७)। **अनुभावः प्रभाव, अधिकार। भावस्य बहिः प्रकाशनमनुभाव।** भाव मनोगत साक्षात्स्वगत व्यञ्जयन्ति ये। तेऽनुभावा इति ख्याता ॥ **अनुभाव** प्रभावे स्यात् सता च मतिनिश्चये इत्यमर। **अनुभावो** निश्चये स्यादिति विश्वप्रकाश पठति। अनुभावाश्च जानासि ब्राह्मणाना न सशय। प्रभावाश्चैव वेत्थ त्व सर्वेषामेव पार्थिव (भा० वन० २४।८)॥ **अनुभावस्तेजो निश्चयो वा। कर्तव्याकर्तव्यविषयकान्निश्चयानिति** नीलकण्ठ। गर्भमाधत्त राज्ञी। गुरुभिरभिनिविष्ट लोकपालानुभावै (रघु० २।७५)। **अनुभावैस्तेजोभिरिति मल्लि। लक्ष्मभिरित्यपरे।** अनुभावात्तु जानामि महर्षेर्भावितात्मन (रा० ४।६३।२०)। **अनुभाव प्रभाव।** आश्चर्यमपरित्याज्यो दृष्टनष्टापदामपि। अविवेकान्धबुद्धीना स्वानुभावो दुरात्मनाम् (कथा० ३।३७)॥ **अनुभावो मनोवृत्ति, अभिनिवेशो विस्रम्भो वा। महानुभावः पुरुष, महनीयाकृति, महाप्रतापो वा।** जनार्दनस्मरणानुभाव (वि० पु० १।१७।४४)। अप्रयच्छस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् (याज्ञ० २।२९२ इत्यत्र मिताक्षराया नारदवचनम्)। **अनुभूय=उपभुज्य।** सवत्सरमात्र प्रेष्यभावमनुभूय (माल०)। **अनुभूय=निर्विश्य, निषेव्य।** यावदह स्नानभोजने अनुभूय सज्जो भवामि गन्तुम्, तावत्प्रतिपालय। **अनुभूय=कृत्वा=निर्वर्त्य।** अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोप महाद्युते (हरि० १।५।५४)। ब्रह्मणि एकभक्त्यनुभाविते (भा० पु० ३।१४।४३)। **अनुभाविते=अपरोक्षीकृते।** स्नानभोजनादिकमनुभावितोस्मि (दशकु०)। **कारितोस्मीत्यर्थ।** वय च सर्वे भवताऽनुभाविता (भा० पु० १०।६२।३७)। **रक्षिता इत्यर्थ।** अनुभावी तु य कश्चित्कुर्यात्साक्ष्य विवादिनाम् (मनु० ८।६९)। **अनुभावी प्रत्यक्षदर्शी, साक्षाद् द्रष्टा।**

—मद् (मदी हर्षे)। वागु हैवानुममाद प्रहर जहीति (श० ब्रा० २।५।४।६)।

—मन् (मन ज्ञाने, मनु अवबोधने)। तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् (रघु० ११।३९)। **अनुमन्तुम्=अनुज्ञातुम्।** इमा स्वसार च यवीयसी मे कुमुद्वती नार्हसि नानुमन्तुम् (रघु० १६।८५)। **अनुमन्तुमभ्युपगन्तुम्। न नार्हसि=अर्हस्येव।** अनुमान्यता महाराज (विक्रम० २)। **तदनुज्ञालाभ क्रियतामित्याह।** भूयोपि सखीजनमनुमानयिष्यामि (शा० ३)। **सखीजनमनुमानयितुमनुज्ञापयितु यतिष्य इत्युक्त भवति।** अन्नमादाय तृप्ता,

स्थ शेष चैवानुमान्य च (याज्ञ० १।२४१)। शेषमनुमान्य=शेषोपभोगेऽनुमतिं प्राप्य। धर्मार्थाविभिसन्त्यज्य सरम्भ योऽनुमन्यते (भा०)। अभ्युपैति सेवत इति वार्थ। द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेश (माल० १।१२)। अनुमतोऽनुज्ञात। कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिद गुरुपातकम् (वेणी० ३।२४)। अनुमतमनुमोदितम्। प्रथम कस्यानुमते चोरितमेतत् त्वया हृदयम् (विक्रम० ३।१७)। कस्यानुमते =कस्यानुमत्या, केनानुज्ञात, कस्यानुरोधेन। उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पाप परिकल्प्यते। तच्च पाप भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गत (रा० २।७५।४४)॥

—मन्त्र् (मत्रि गुप्तपरिभाषणे)। विसृष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितोऽश्व (उत्तर० २)। अनुमन्त्रित =अभिमन्त्रित =मन्त्रै सस्कृत। मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन सस्मरेत्। शेषिण तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम्॥ इति शौनकेन स्मर्यत इति (ऐ० ब्रा० २।२१) षड्गुरुशिष्य।

—मा (मा माने, माङ् माने)। अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं ममे (अथर्व० २०।१५।५)। अनुममे=अनुक्रमेण परिमाति मिमीते परिच्छिनत्ति। अलिङ्गा प्रकृति त्वा लिङ्गैरनुमिमीहे (भा०)। अनुमितिविषयतामुपनयाम। नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार। प्रत्यक्षदृष्टोऽर्थोऽविषयोऽनुमानस्येत्यर्थ। पर्याकुलत्वान्मरुता वेगभङ्गोऽनुमीयते (कु० २।२५)। अनुमीयते =तर्क्यते, उन्नीयते। आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् (का०)। अमानुषताया अनुमा जनयति। आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे (शा० ५)। हृदयसादृश्येनेत्याह। स्वानुमानात् कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्य (का०)। उक्तोऽर्थ। मर्तव्यमिति यद् दुख पुरुषस्योपजायते। शक्यस्तेनानुमानेन परोपि परिरक्षितुम् (हितोप० १।६१)॥ अनुमानेन=सादृश्यानुमानेन।

—मुद् (मुद हर्षे)। य प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवौरसान् (भा० द्रोण० ५६।५)। अन्वमोदन्त=प्रत्यनन्दन्, दृष्ट्वा प्राहृष्यन् इत्यर्थ। नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे। इत्यम्बरीष नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणा (भा० शा० २६।१०२)। अन्वमोदन्त=अस्तुवन्। दक्षिणा विचक्षणा दाक्ष्ययुक्ता लोका। अनुमोदस्व मामरण्यगमनाय (महावीर० ४)। अनुमोदस्व =अनुजानीहि। न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितु वा (रघु० १४।४३)। अनुमोदितुम्=साध्विदमनुष्ठीयतामित्यनुमतिवचनेन स्व हर्षं व्यङ्क्तुम्। तदेव राममातृभिश्चानुमोदितम् (उत्तर० २)। प्रतिनन्दितम्, अभिनन्दितम्, सहर्षमभ्युपेतम् इत्यर्थ।

—मृज् (मृजू शुद्धौ)। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। अपि वा इषे त्वेत्याच्छिनत्त्यूर्जे त्वेति सन्नमयन्ननुमार्ष्टि वा (आप० श्रौ० १।१।११)। मूलादारभ्या-

ऽऽग्रात्स्पर्शनमनुमार्जनमिति धूर्तस्वामी भाष्यकार । विष्णो स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीय प्रति प्रस्तरमपादत्ते न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि (आप० श्रौ० २।३।८।५) । उक्तोऽर्थ । जिह्वामुद्धर सर्वेषा परिमृज्यानुमृज्य च (भा० शा० ८१।१६) । अनुमृज्य प्रीतिगुणमाधाय ।

—मृश् (मृश आमर्शने, आमर्शन स्पर्श) । भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्याद्ध-रस्व मे (रा० २।११।६) । अनुचिन्त्य, अनुमायेत्यर्थ ।

—यज (यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु) । तमग्निष्टोमेनानुयजति (का० श्रौ० १६।१४ इत्यत्र टीकाकृतो वचनम्) । अनुयजति=अन्वर्चति ।

—यत् (यती प्रयत्ने) । अनु जनान् यतते पञ्च धीर (ऋ० ६।६२। ३) । जनाननुयतते=जनार्थं यतते चेष्टते ।

—यम् (यम उपरमे)। मन पश्चादनु यच्छन्ति रश्मय (ऋ० ६।७५।६)। रथस्य पृष्ठभागे वर्तमाना रश्मय पुरतो वर्तमानान् वाजिन सारथेर्मनोऽनुकूल नियच्छन्तीत्याह । ता (सीताम्) पूषानुयच्छतु (ऋ० ४।५७।७) । अनुयच्छतु= नियमयतु । क्षुभा मर्तमनुयत वधस्नै (ऋ० ५।४१।१३)। त्वरयाऽनुक्रान्त-मायुर्धैरित्युक्त भवति । पितॄणा शक्तीरनुयच्छमाना (ऋ० १।१०६।३) । अनुयच्छमाना स्वस्मिन्दधत ।

—या (या प्रापणे) । तिष्ठन्तमनुतिष्ठन्ति यान्त यान्ति दिवौकस (मार्क० पु० १८।२४)। अनुयान्ति=अनुचलन्ति । एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति य (हितोप०)। गङ्गा चैवानुयास्याम (भा० आदि० १२८।३६)। उपैष्याम इत्यथ । न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यश (रघु० १।२७)। न प्रापुरित्यर्थ । नानुचक्रु , न तुलयामासुरिति तात्पर्यम् । अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवा (भा० सभा १६।७) । तेषा कश्चरित शक्त-स्त्वनुयातुम् (मार्क० १३३।६)। उक्तोऽर्थ । अनुयात स्ववीर्येण वासुदेवम् (भा० वन० १४१।२०) । अनुयातः=तुल्यता गत ।

—याच् (टुयाचृ याच्ञायाम्)। अदित्या देवताना च मम चैवानुयाचितम् (रा० १।२६।१५) । अनुयाचित क्रमेण याचितम् (वरम्) ।

—युज् (युजिर् योगे)। नैव प्राज्ञा गतश्रीक भर्तारमुपयुञ्जते । युञ्जान-मनुयुञ्जीत न श्रिय सक्षये वसेत् (भा० वन० २६७।१८) ।। अनुयुञ्जीत=तेन योग सम्बन्ध भजेत् । प्राडविवाकोऽनुयुञ्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् (मनु० ८। ७६) । अनुयुञ्जीत=पृच्छेत् । शकुने वय स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुङ्क्ष्महे (भा० शा० २६६।४) । उक्तोऽर्थ । किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेय त्वया कियद्वेति

तमन्वयुङ्क्त (रघु० ५।१८)। ता त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि चाङ्गने (भा० आदि० ६७।२२)। यद्वै राजन्यात्पराभवति रथेन वैतदनु-युङ्क्ते (श० ब्रा० ५।४।३।२)। **तदनुयुङ्क्ते=तदवाप्नोति, तद् गृह्णाति।** वसुन्धराया साह्यार्थमश स्व नानुयुञ्जसे (=नानुयुङ्क्षे) (हरि० १।५४।१७)। **नानुयुञ्जसे=न नियोजयसि।** यथैषा वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जका (भा० शा० २६६।२३)। **अनुयुञ्जका—सासूया लोका। मत्सरिण इत्यर्थ। स्पर्धावन्त इति तु नीलकण्ठ।** अनुयोक्ता च यो विप्रोऽनुयुक्तश्च भारत (भा० अनु० २३।१७)। **अनुयोक्ता भृतकाध्यापक। अनुयुक्तो भृतकाध्यापित इति नीलकण्ठ।** यास्मि सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्य कथचन (भा०अनु० ६३।८२)। **अनुयोग प्रश्न।** अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम (शा० १)। **उक्तोऽर्थ।** नानुयोगा ब्राह्मणाना भवन्ति (भा० वन० १६२।५६)। **अनुयोगो धिक्कारो दण्डो वा।** अनुयोग विना तैल तिलाना नोपजायते (पञ्चत० २।१४०)। **अनुयोगोभियोगो यत्न।** पूर्ववैरानुयोगेन स्नेहयोगेन वै पुन (देवीभा० ४।२।११)। **अनुयोगेन=अनुबन्धेन।** तदा तव्यस्यर्जुनस्यानुयोगात् (भा० कर्ण० ३६।१४)। **अनुयोग. पार्थविषया पृच्छा क्वासाविति।**

—**रक्ष्** (**रक्ष पालने**)। के पृष्ठतोऽन्वरक्षन्त (भा० द्रोण० १५५।५)। **के** चास्य पृष्ठतोऽगच्छन् इति पाठान्तरम्। **अनुशब्दो व्याप्तौ।** शाङ्खायन-श्रौतसूत्रे (१६।१०।११) ऽनुरक्षे रिरक्षिषयाऽनुसरणेऽर्थे प्रयोग।

—**रञ्ज्** (**रञ्ज रागे**)। अन्वरज्यदतुषारकर (शिशु० ६।७)। **रक्तोऽभवदित्यर्थ। अनुशब्द सादृश्ये।** सन्ध्यानुरक्ते नभसि (व० बृ० स २४।१८)। **उक्तोर्थ।** यथेयमनुरज्यते प्राची दिक्, विध्वसते च तम इति निरुक्ते (१।५।४) दुर्ग। **अनुरज्यते=रक्ता भवति। नार्थोऽनुना।** तापानुरक्तमधुना कमल ध्रुवमीहते जेतुम् (नागा० ३।१०)। **उक्तोऽर्थ।** समस्थमनुरज्यन्ति विषमस्थ त्यजन्ति च (रा० ३।६।१६)। **अनुरज्यन्ति=अनुरक्ता प्रीतिमन्तो भवन्ति।** भ्रातुर्मृतस्य भार्याया योऽनुरज्येत कामत (मनु० ३।१७३)। **अनुरज्येत =कामप्रवेदनी चेष्टामाविष्कुर्यात्।** तव प्रकीर्त्या जगन् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च (गीता ११।३६)। **भक्तिमान् भवतीत्यर्थ।** पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानु-रञ्जिता (हरि०१।५।३०)। **अनुरञ्जिता.=स्वस्मिन्ननुरक्ताः कृता।** सर्वलोकोऽनुरज्येत कथ त्वनेन कर्मणा (रा० २।५८।२८)। **अनुरज्येत= प्रसीदेत्।** कष्ट जन कुलधनैरनुरञ्जनीय (उत्तर० १।१४)। **उक्तोऽर्थः।**

—**रम्** (**रमु क्रीडायाम्**)। क्षत्रधर्मेष्वनुरत (रा० ३।४।६)। **क्षत्रधर्मेषु प्रहृष्टः।**

—राज् (राजृ दीप्तौ)। उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्र च त्रैष्टुभ चानुराजति (ऋ० २।४३।१)। अनुराजति=अनुकरोति। सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् (ऋ० ६।६६।१८)। उक्तोऽर्थ।

—राध् (राध साध ससिद्धौ)। अन्वेषामरात्स्म (तै० ब्रा० १।५।२।८)। राद्धा इमेऽस्माभिरित्युक्त भवति।

—री (रीङ् स्रवणे)। वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम् (ऋ० १।८५।३)। अनुप्रवहतीत्यर्थ। अहिं बुध्न्यमनुरीयमाण (वा० स० १०।१६)। उक्तोऽर्थ।

—रु (रु शब्दे)। चकोरक्रौञ्चचक्राह्वभारद्वाजाश्च बर्हिण। अनुरौति स्म (भा० पु० १०।१५।१३)। अनुरौति स्म तेषा रुतमनुकरोति स्म।

—रुद् (रुदिर् अश्रुविमोचने)। गुरुशोकामनुरोदितीव माम् (कु०४।१५)। अनुशोचतीवेत्यर्थ।

—रुध् (रुधिर् आवरणे, अनो रुध कामे)। शिलाभि शङ्कुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा भरतर्षभ। ये मार्गमनुरुन्धन्ति (भा० अनु० २३।७७)। अनुरुन्धन्ति =रुन्धन्ति=उपरुन्धन्ति। अनुशब्दोऽस्थाने।...आर्षेण वत्मना प्रस्थिता नानुरुन्धन्ति श्रोतृचित्तानुवर्तनम् (राज० ३।६५)। अनुरुन्धन्ति=अनुसरन्ति। यस्त्वमद्यापि राममेवानुरुध्यसे (भा०वन०२८१।२८-२९)। अनुरुध्यसे=कामयसे। नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये (भा० शा० २६२।१०)। अनुरुध्ये=अनुकूलमाचरामि। नानुरोत्स्ये जगल्लक्ष्मीम् (भट्टि० १६।२३)। न कामयिष्ये, नैषिष्यामि। श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव। अनुरुध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितम् (रा० १।७६।२)॥ अनुरुध्यामहे=अङ्गीकुर्म, आद्रियामह इति तिलककारो राम। इष्टान् भोगान्नानुरुध्येत् सुख वा (भा० शा० २८६।१३)। अनुरुध्येत्=अनुरुध्येत=कामयेत। समस्थमनुरुध्यन्ते विषमस्थ त्यजन्ति च (रा० ३।६।१६)। अनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेशम्। अनुरुध्यस्व=अनुवर्तस्व=अनुतिष्ठ। अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे (ऋ० ८।४३।६)। अनुरुध्यसे=स्वस्मिन्नन्तर्धत्से। अनुरुन्ध्यादघ त्र्यहम् (मनु० ५।६३)। त्रीण्यहान्यघमनुगत स्यात्। अर्वाग् दिवसत्रयान्नाशौचान्मुच्यत इत्यर्थ.। धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासम्भवे नरा (भा० उ० १२४। ३४)। अनुरुध्यन्ते=अनुसरन्ति=सेवन्ते। इमाममूला गोविन्दराजोक्ति नानुरुन्ध्महे (मनु० ४।७) इत्यत्र कुल्लूकवचनम्। नानुमन्यामहे=नाभिनन्दाम., नाभ्युपेम। निर्यात लोक इवानुरुध्यते (कि०२।१२)। अनुरुध्यते=अनुसरति। यदि भवाननुरुध्यते (महावीर० ४)। अनुमन्यत इत्यर्थ। हन्त निर्यन्त्रवोपि

परिचयमनुरुध्यन्ते (उत्तर० ३)। **परिचयस्यानुकूलमाचरन्तीत्यर्थ** । यदि गुरुष्वनुरुध्यसे (महावीर०३) । **यदि गुरूनाद्रियस इत्याह** । इत्यादिभि प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धाम् (उत्तर०३।२६) **अनुरुध्य=उपच्छन्द्य, अनुनीय, प्रसाद्य**। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते (वा०प० ३।३२९)। **अनुरुध्यते=अनुसरति** । विशेषण गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते (पा० ३।४।१ इत्यत्र काशिका)। **उक्तोऽर्थ** । भूयोऽर्थं नानुरुध्यत् स (मुनिरत्रि) धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् (भा० वन० १८५।२)। **फलाभिव्यक्तेर्दर्शनात् फलेन हि धर्मो नश्यतीति दृष्ट्वा भूयोऽत्यन्तमर्थं नाकामयतेत्याह** । निजप्रतिज्ञामनुरुध्यमाना महोद्यमा कम समारभन्ते। **अत्रानुरोधोऽनुसरणमाह** । आश्रमे वासमनुरुध्य (रा० ७।४८।५)। **आश्रमवासे सुख निर्विश्येत्यर्थ** । तया चाहमनुरुध्यमानस्ता बकुलमाला दत्तवान् (मालती० १)। **अनुरुध्यमान —सम्प्रार्थ्यमान प्रचोद्यमान । अनुबध्यमान इति पाठान्तरम्** । न पिताऽप्यनुरोद्धव्य स्वामिसेवापरात्मभि (शि० भा० ११।३३)। **अनुरोद्धव्य =अनुसर्तव्य =अनुवर्तितव्य** । मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मा विद्धयरुन्धतीम् (भा० अनु० ९३।१००) । **अनुरुन्धती=आद्रियमाणा** । लोकगाथामनुरुन्धान (सर्वद० २,१) । **उक्तोऽर्थ** । अनुरोधविरोधाभ्या सम स्यादचलो ध्रुव (भा० शा० २७८।१४)। **अनुरोध आनुकूल्यम्** । धर्मानुरोधात् (का०)। **अनुरोध =अनुसार** । कविश्रमानुरोधाद्वा (वेणी० १) । **अनुरोध आदर, सभावना** । दत्तोत्सेक प्रलपति मया याज्ञवल्क्यानुरोधात् (महावीर० ३।२८) । नानुरोधोस्त्यनध्याये हाममन्त्रेषु चैव हि (मनु० २।१०५) । **अनुरोध आदर** । गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् (रा० २।३०।३६)। **गुरुशुश्रूषानुसरणेनेत्याह** । **अनुरोधोऽनुसरणम्** । वदेद् विपश्चिद् महतोऽनुरोधात् (पञ्चत० १।११३) । **महतोऽनुरोधात्=महत्या प्रत्यवेक्षया । अदभ्रेण प्राक्चिन्तनेन** । को विनतेऽनुरोध (पा० ८।३।६१ इत्यत्र काशिकायाम्)। **अनुरुध्यत आनुकूल्येन प्राप्यत इत्यनुरोध प्रयोजनम् इति पदमञ्जरी** । विनाऽनुरोधात्स्वहितेच्छयैव (शिशु० २०।८१) । **अनुरोध प्रार्थना** ।

—लप् **(लप व्यक्तायां वाचि)** । मिथ्यानुलापिना नित्य निजच्छद्मापलापिना (शि० भा० २३।३७)। **अनुलापो मुहुर्भाषा** (अमर) । **तेनानुलपता वावद्यमानेनेत्युक्त भवति** ।

—लभ् **(डुलभष् प्राप्तौ)** । पराञ्च धावन्तमनुलिप्सेत (श० ब्रा० ३।२।१।३६) । **पराङ्मुख धावन्तमासादयितुमिच्छेदित्यर्थ.** ।

—लिप् **(लिप उपदेहे)। हरिभिरचिरभासा तेजसा चानुलिप्तै.** । (शा०७।७)

अनुलिप्तैरुपदिग्धैः । स्नातानुलिप्तः । **पूर्वं स्नातः पश्चात् कृतचन्दनादिलेपः (पा० २।१।४९ इत्यत्र काशिकायामुदाहरणम्)**। स्नापयित्वाऽनुलिप्य च (कथा० ९२।३९)। **उक्तोऽर्थः** । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी (पा० ४।१।५१ इत्यत्र काशिकाया प्रत्युदाहरणम्)। **अनुशब्दो व्याप्तौ सर्वतो भावे** । गात्रानुलेपनी वर्ति (अमरे)।

—**वच् (वच व्यक्तायां वाचि, ब्रूञ आदेशो वा)** । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथा (काठक-संहिता)। **अधीतवानसीत्यर्थः** । दधन्वे वा यदीमनु वोचद् ब्रह्माणि (ऋ० २।५।३)। **अनुवोचत्=अनुवक्ति । शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः** । तदु हैतदेवारुणये ब्रह्मवर्चसकामाय तथानूवाच (श० ब्रा० २।३।१।३१)। **अनूवाच=प्रोक्तवान्=व्याख्यातवान्** । येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि (मनु० ११।१९१)। **उपनयननिमित्तं नोच्चार्येतेत्याह** । सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते (आप० ध० १।१।१।१०)। **प्रतिवेदं पादं पादमुद्धृत्य समुदिता गायत्री पठ्यत इत्यर्थः** । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसाऽनाशकेन (बृ० उ० ४।४।२२)। **वेदानुवचनेन=वेदाध्ययनेन**। वेदानुवचनाच्च (गौ० ध० १।१।११)। **अनुवचनमध्यापनम्**। अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन (रा० २।९६।२६)। **अनुवक्तव्यः=स्तोतव्यः** । अनूच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यन्तु महाजनात्। गुणवत्तरमात्मानम् ॥ (भा० शा० २८७।२७)। **अनूच्यमाना शिक्ष्यमाणा** । यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचते (तै० स० २।१।२।८)। **अनूच्य=अधीत्य**। वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति (तै० उ० १।१०)। **अनूच्य=अध्याप्य**। **योऽनूचानः स नो महान्** (मनु० २।१५४)। य वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। गृणन्ति सत्यकर्माणम् (भा० शा० ४७।२६)। **अनुवाकेषु मन्त्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु इति नीलकण्ठः** । अनुवाचय तावत्। यद्यविरुद्धं श्रोष्यामि (मुद्रा० १)। **आत्मानं प्रति वाचयेत्याह । अनुच्चैरात्मानं श्रावयन्पठेत्यर्थः** । अनुवाचितलेखममात्यमवलोक्य (मुद्रा० १)। **उक्तोऽर्थः** । उभे नाम मुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः (शा० १)। स यावदस्य वचः स्यात्। एवमेवानुविवक्षेत् (श० ब्रा० १।३।५।१४)। **अनुविवक्षेत=सततं ब्रूयात्**।

—**वद् (वद व्यक्तायां वाचि)**। अनुवदते कठः कलापस्य (पा० १।३।४९)। **यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः** । **अनु सादृश्ये**। अनुवदति वीणा गायकस्य (वृत्तौ प्रत्युदाहरणम्)=**गायकस्य स्वरमनुकरोति, अनुहरति**। चित्तं वा इदं मनो वागनुवदति (श० ब्रा० ३।२।४।१६)।

उक्तोऽथ । अनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक् पञ्जरस्थ (रघु० ५।७४) । **पूर्व-मेवोदितमनुवदति** (ऐ० ब्रा० २।४० इत्यत्र सायण) । **अनुवदति=पुनवक्ति** । परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टि कमलिनीम् (भोज० १।७२) । **तया सवदतीत्यर्थ** । अवान्तरप्रलयानन्तर तु मन प्रभृतिसृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथम्य-प्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽनुवाद स्यात् (मनु० १।७४ इत्यत्र कुल्लूक) । **अनुवाद पुनर्वचनम्** । अनुवादे चैरणानाम् (पा० २।४।३) । **प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सकीर्तनमात्रमनुवाद** (काशिका) । ये त्वाऽनुवादेऽयुरवृत्तिकर्शिता (भा० वि० ८।१७) । **अनुवादे इति निमित्ते सप्तमी । अनुवादनिमित्तमित्यर्थ । पूर्वं देहीत्युक्तवादतस्यैव क्षेत्रारामादे प्रतिवर्षं पुनर्देहीति राजवचन यदधिकारिण प्रति तदनुवाद इति नीलकण्ठ** । **विधिविहितस्यानु-वचनमनुवाद** । नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेष शब्दाभ्यासोपपत्ते (न्याय० २।६५। ६६) । कालानुवाद परीत्य (नि० १२।१३) । विनानुवाद न च तन्मनीषित सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददात्पुमान् (भा० पु०) । **अनुवाद =वचनोपक्रम** । आर म्भश्च साहसानुवादी (दशकु०) । **उपक्रम (आरम्भे चेष्टा) साहससदृशो भवति भविष्यत् साहसमनुमापयति** । सदृक्सदृशसवादिसजातीयानुवादिन (काव्यादर्श २।५८) । **एते पर्याया** । गीत शङ्खवादानुवादि (पञ्चत०) । **शङ्खनादसदृशम् इत्यर्थ** । प्रियवचनशतानुवादिन (रा० ४।६२।२५) । **प्रियवचनशताना पुन पुनर्वक्तार इत्यथ** । अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् । **अनुवाद्य-मुद्देश्यम्** ।

—वप् (डुवप् बीजसन्ताने) । **बीजसन्तान क्षेत्रे विकिरण गर्भाधान च)**। अनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा (नि० २।२२।१) । **अनुगृह्णन्ती त्यथ** । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवाऽनूप्यत उदकेन । **अनुप्रकीर्यतेऽभिषिच्यत इत्यर्थ** ।

—वस् (वस निवासे) । युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् (भा० उ० २२। २०) । **अनुसरन्तीत्यर्थ** ।

—वह् (वह प्रापणे) । ता वहन्त्वगतस्यानु पन्थाम् (अथर्व० १४।२। ७४) । **पन्थां पन्थानमनुवहन्तु=पथा प्रापयन्तु** ।

—वा (वा गतिगन्धनयो) । पर्णं न वेरनु वाति (रथ) (वा० स० ६।१५) । **अनुवाति=अनुक्रमेण वाति । अनुवृत्तगतिर्भवतीत्यर्थ** । आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् (ऋ० १।१४८।४) । **अस्याग्ने शोचिर्र्चिरनुवाति अनुप्रविश्य वाति** । वातस्य प्रवामुपवामनुवात्यर्चि (का० श्रौ० १२।१३) । **वातस्य प्रवामनुसरन्गच्छत्यग्नेरर्चिरित्यर्थ** । अनुवाति शुभो

वायु सेनाम् (रा० ५।७३।५२)। सेनामनुवाति=सेनाया वाति।

—वाश् (वाशृ शब्दे)। वामे वशित्वाऽऽदौ दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातु (व० बृ० स० ९५।२६)। पश्चाच्छब्दायत इत्यर्थ। हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाशन्ते (व० बृ० स० ५३।१०७)। उक्तोऽर्थ।

—वास् (वास उपसेवायाम्)। अवश्य स्थापनीयाश्च नानुवास्या कथ चन (सुश्रुते)। द्विधा वस्ति परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम्। कषायाद्यैर्निरूह स्यात्स्नेहाद्यैरनुवासनम् (सुश्रुते)॥ पारिजातपुष्पस्य सस्पर्शेनानुवासित (हरि० २।६६।१५)। अनुवासित उपसेवित, सुरभीकृत, सौरभयुक्त कृत। अनुवासन च मतिमान् इति शास्त्रविनिश्चय (का० स० खिल० अन्तर्वत्नी० श्लो० २७)।

—विद् (विद ज्ञाने)। गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमह देवाना जनिमानि विश्वा (ऋ० ४।२७।१)। अन्ववेदम्=साकल्येनाजानाम्। यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति (छा० उ० ८।७।१)। अनुविद्य=अन्विष्य। पूषेमा आशा अनुवेद सर्वा (ऋ० १०।१७।५)। यद्यप्येकोऽनुवेत्त्येषा भावाना चैव सस्थितिम् (याज्ञ० ३।१०४)। उक्तोऽर्थ।

—विद् (विद सत्तायाम्)। तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते (ऐ० ब्रा० ३।१)। नानुविद्यते शुभकर्मानुकूलो नास्तीत्यर्थ इति सायण।

—विद् (विद्लृ लाभे)। अत्रयस्तमन्वविन्दन् न ह्यन्ये अशक्नुवन् (ऋ० ५।४०।९)। अन्वविन्दन्=अन्विष्याविन्दन्। सुपर्णस्त्वाऽन्वविन्दत् (अथर्व० २।२७।२)। उक्तोऽर्थ। पद ध्रुव चाव्यभिचारि सद्गुणम्। त्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत (भा० पु० ८।८।१९)। अनन्तरोदीरित एवार्थ। अनु स्वर्ग लोक वेत्स्यसि (तै० ब्रा० ३।१२।२।२)। अन्विष्य लप्स्यसेऽधिकरिष्यसि वा। तदाहुर्न चातुर्मास्ययाजिनमनुविन्दन्ति (श० ब्रा० २।६।४।९)। अनुविन्दन्ति, अनुप्राप्नुवन्ति, तत्साम्यमश्नुवते, तेन समानकक्षता भजन्त इत्यर्थ। यस्यानुवित्त प्रतिबुद्ध आत्मा (श० ब्रा० १४।७।२।१७)। अनुवित्त प्राप्त। अय पन्था अनुवित्त पुराण (ऋ० ४।१८।१)। अनुवित्त=सुप्रथित.।

—विश् (विश प्रवेशने)। यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक (भा०)। ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य विवाहोऽनुवेश। अन्तर्भावितो बुद्ध्यानुवेशितो ण्यथ प्रयोज्यप्रयोजकभावो यस्येति उपाच्च (१।३।८४) सूत्रे न्यास।

—वृ (वृञ् वरणे)। तानसुरा रक्षास्यन्ववारयन्त (ऐ० ब्रा० ५।१)। अनुवृत्यारुधन्नित्यर्थ॰। अनुवृत पलाशै. (श०ब्रा० १०।२)। अनुशब्द॰

सर्वतो भावे। शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे (भीष्म० ७७।१३)। अनुवव्रिरे=आचकरिरे। ता कृष्णमनुवव्रिरे (हरि० २।२०।३०)। परिजग्मु, परिवेष्टयामासुरित्यर्थ।

—वृत् (वृतु वतने)। मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वश (गीता ४।११)। अनुवतन्ते=अनुसरन्ति। लौकिकाना हि साधूनामर्थं वागनुवतते (उत्तर० ११।१०)। अनुवर्तते=अनुगच्छति। भूतार्थं न व्यभिचरति। नित्य सत्य मेवोपन्यस्यति नासत्यम्। पञ्चवषसहस्राणि सूयमेवान्ववर्तत (रा० ७।१०।८)। अन्ववर्तत=असेविष्ट। आर्चत्। एव प्रवर्तित चक्र नानुवर्तयतीह य (गीता ३।१६)। अनुवर्तयति=अविच्छेदेन प्रवर्तयति। अनु सातत्ये। एव सत्त्वरजस्तमासि मिथो विरुद्धान्यप्यनुवत्स्यन्ति। आनुगुण्य सहकारिता करिष्यन्तीत्याह। बल धर्मोऽनुवर्तते (भा० शा० १३४।७)। धर्मो बलमन्वायत्तो भवतीत्यर्थ। सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतु (ऋ० ४।३०।२)। अनुवावृतु=परिवर्तन्ते। कृत पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवतते (भा० अनु० ६।२२)। फलप्रसवे दैवायत्तो भवतीति तात्पर्यम्। अनिर्वेदो हि सतत सर्वार्थेष्वनुवर्तते (रा० ५।१२।११)। अनुवृत्तोऽनुस्यूतो भवतीत्यर्थ। सर्वार्थेषु प्रवर्तक इति पाठान्तरम्। शैथिल्याद्देहधातूना ज्वरो जीर्णोऽनुवतते (चरक० चि० ३।२९१)। अविच्छेदेन वर्तत इत्याह। तैत्तिरीयब्राह्मणे (१।५।५।१) केशानामनुवर्तनमित्यानुलोम्येन मर्दनमाह। केचिद् विजायत इति नानुवर्तयन्ति (पा० ५।२।१३ इत्यत्र काशिका)। पूर्वसूत्रान्नानुकर्षन्ति। क्रव्यादानुवतयन्मृत्युना च पुरोहितम् (अथव० ११।९।१८)। अनुवृत्तिमनुसार कारयन्नित्यर्थ। वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् (रा० २।२१।४९)। अनुवर्त्यताम् अनुमन्यताम्, प्रतिनन्द्यताम्। यद् यद् भर्ताऽनुयुञ्जीत तत्तदेवानुवर्तयेत् (भा० ४।१०५)। अनुवर्तयेत् प्रतिब्रुवीत=उत्तरयेत्। व्याहृती सर्पराज्ञी घर्मशिरासीति सर्वेष्वाधानेषु यजमानोऽनुवर्तयते (आप० श्रौ० ५।४।१६।२)। अनुकूलाभि कथाभिरनुवर्तमान। सेवमान इत्यर्थः। अनुरोधोऽनुवर्तनम् (अमरे)। तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टुमागत (दशकु०)। अनुवृत्ति सेवा। तत्र किमनुवृत्तिर्न फलति (महिम्न स्तोत्रे १०)। उक्तोऽर्थ। वाचानुवृत्ति खल्वतिथिसत्कार (प्रतिमा० ५)। आसेदुषा गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या (कि०१८।१८)। अनुवृत्तस्त्वया भगीरथगृहे प्रसाद (उत्तर०७)। सानुबन्धमनुग्रहो दर्शित इत्याह। स मेरुमनुवृत्त सन्पुनर्गच्छति पाण्डव (भा० वन० १६३।३१)। अनुवृत्त=वचने स्थित। सुपत्रमनुवृत्ताङ्ग सुपर्वाण सुसंस्थितम् रा० ६।६०।६५)। अनुवृत्त क्रमशो वर्तुलाकारम्। अनुवर्तितुमिच्छन्ति मातर सतत सुता (रा० ४।१९।२५)। चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था अपि

प्रिया स्यु (दशकु०)। **अनर्था अनिष्टा दुर्जना । चित्तज्ञानानुरूप्येणाचरन्त इत्यर्थ ।** इह नेता च विगुण सहायाश्चानुवर्तिन (रा० ५।८६।१६)। **अनुवर्तिन =तादृशा । तत्समाना इत्यथ ।** अनुवर्तिनि कलत्रे (पञ्चत० १।१०१)। **अनुवर्तिनि=वशवदे वचनकरे ।** भृत्यानामनुवर्तिनाम् (पञ्चत०)। **उक्तोऽर्थ ।**

—**वृध्** (**वृधु वृद्धौ**)। आशु जयन्तमनु यासु वर्धसे (ऋ० ५।४४।१)। **पश्चाद् वृद्धिमुपैषीत्यर्थ ।** न वै जात गर्भ योनिरनुवधते (श० ब्रा० १०।२।३।६)। **अनुवर्धते=मन्दमन्द वर्धते ।**

—**वृष्** (**वृषु सेचने**)। सर्गा वर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवीमनु (अथर्व० ४।१५।४)। **अनुवर्षन्तु=अनुषिञ्चन्तु ।**

—**वेष्ट्** (**वेष्ट वेष्टने**)। भित्त्यादिकमननुवेष्ट्योपविष्ट आसीत (मनु० ११।११० इत्यत्र कुल्लूकवचनम्)। **भित्ति कट । अननुवेष्ट्य=अनास्तीर्य ।**

—**व्यध्** (**व्यध ताडने**)। नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्ध खे विद्धमनुविध्यत (मनु० ९।४३)। **अनुविध्यत =पश्चाद् विध्यत । शत्रन्तात्षष्ठी ।** मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना (भा० पु० ५।१६।२१)। **अनुविध्यमाना =सगम्यमाना=सन्नीयमाना=सम्पृच्यमाना ।** सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्यम् (शा० १।१८)। **शैवलेन जम्बालेनानुगत वेष्टितम् ।** न तत्सत्य यच्छलेनानुविद्धम् (भा० उ० ३५।५८)। **अनुविद्धम्=युक्तम्=व्यामिश्रम् । यच्छलेनाभ्युपेतम् इति पाठान्तरम् ।** रत्नाङ्गुलीयकप्रभयानुविद्धान् अक्षान् (रघु० ६।१८)। **अनुविद्धान्=व्याप्तान् ।** न सोस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञान सर्वं शब्देन भासते (वा० प० १।१२४)॥ **अनुविद्धम्=अनुस्यूतम् ।** क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा (रघु० १३।५४)। **अनुविद्धा=सहगुम्फिता ।** देशवार्तानुविद्धा सकथा (दशकु०)। **अनुविद्धा=सम्बद्धा ।** उद्गूर्णलोष्टलगुडै परितोऽनुविद्धम् (शिशु० ५।२५)। **अनुविद्धम्=आसादयितुमनुसृतम् ।** कोपानुविद्धा चिन्ता नाटयन् (मुद्रा० ३)। **कोपानुविद्धाम्=कोपसमन्विताम् ।** न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्व व्याहन्तुमीशा (सा० द० १)। **अनुवेध समुत्कीर्णता । मुखामोद मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन्** (शिशु०२)। **अनुवेधार्थकोऽनुव्याधशब्द सम्मत पाणिने । अनुवेधस्तु दुसमाधान । इहानुव्याध इति सस्पर्शमात्रमाह ।**

—**व्रज** (**व्रज व्रज गतौ**)। यमिच्छेत्पुनरायान्त नैन दूरमनुव्रजेत् (रा० २।४०।४८)। **अनुव्रजेत् पृष्ठतो गच्छेत् ।** ओदकान्तादा वनान्तात् प्रिय

प्रोष्यमनुव्रजेत् । उक्तोऽर्थः । आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् (मनु० ३।१०७) । अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् ।

—शास् (शासु अनुशिष्टौ) । राजपत्नीनियोगस्थमनुशाधि पुरीजनम् (भट्टि० २०।१७) । अनुशाधि=विधेयीकुरु । यस्ते शरीरे हृदय दुनोति काम कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् (भा० उ० ३०।४८) । अनुशिष्याम् =कुरूणां शासनं कुर्याम्, तान् प्रशिष्याम्, तांस्तन्त्रयेय। मैव मामनुशाधि हि (रा० २।९०।१५) । मैव कठोरं ब्रूहीत्याह। स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्ट (ऋ० १०।३२।७) । अनुशिष्ट =उपदिष्ट । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहु (बृ० उ० १।४।१७) । अनुशिष्टम्=उपात्तविद्यम्=गृहीतशास्त्रम् । इति तेनानुशिष्टस्तु•वाच मन्दमुदीरयत् (रा० ६।३०।४) । अनुशिष्ट =पृष्ट । इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् (कु० ५।५) । अनुशासती, उपदिशती, प्रयुञ्जाना। इयमेव तावत् प्रथममनुशासनीया (वेणी० २) । दण्डनीयेत्यर्थ । अरिकुलमनुशासनीयम् (वेणी० ३)। उक्तोऽर्थ ।

—शी (शीङ् शये) । सूतिका अनुशेरते (अथर्व० ८।६।१९) । ये रक्षःपिशाचाद्या अभिनवप्रसवा योषितो भूत्वा स्वयमपि (तदन्तिके) शेरत इति सायणभाष्यम् । भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् (भा० आश्व० ८०।२१) । समीपे शेत इत्यर्थ । श्वो युद्धमिति कृतोपवास शस्त्रवाहनं चानुशयीत (कौ० अ० १०।३।३४) । उक्तोऽर्थ । भर्तारं द्विषती स्त्री•• भर्तारमन्यया सह शयानमनुशयीत (कौ० अ० ३।३।१२) । सानुशयं सपश्चात्तापं शयीत उपतिष्ठेतेति गणपति । अनुजानीयादित्यन्ये। तज्ज्याय । यदविद्यया वस्त्वाकायते तदेवानुशेरते (क्लेशा) (यो० सूत्र २।४ भाष्ये) । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनास्ता कर्मविपाकमनुशेरते (यो०सू० ४।८ भाष्ये) । उभयत्रानुशेरत इत्यस्य 'अनुगता भवन्ति, अनुकुर्वन्ती'त्यर्थ । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते (श्वेता० उ० ४।५) । अनुशेते=तत्तादात्म्यापन्नो भवति। अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते सर्वाणि भूतानि (नि०४।२।१३) । अनुशेते=अनुप्रविश्यास्ते । यच्च यच्चानुशेतेऽस्य तत्तदेवोपचारयेत् (का० स० चि० मदात्यय० श्लो० ३७) । अनुशेते=उपशेते= सात्म्यं भवति । दत्तमिष्टमपि नान्वशेत स (शिशु० १४।४५) । वर्त्तेर्थे इष्टे च नान्वतप्यतेत्यर्थ । पुरानुशेते तव चञ्चलं मन (कि० ७।८) । पुराऽनुशेते=अचिरादेव सानुशयं सानुतापं भविष्यतीत्यर्थ । नन्वनुशयस्थानमेतत् (मालती० ८)। अनुशय =अनुताप =अनुशोक । कुतस्तेऽनुशय (मालती०

३)। **उक्तोऽर्थ** । शिशुपालोऽनुशय पर गत (शिशु० १६।२)। **अनुशयो वैरम् । अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो** (अमरे)। यस्मिन्नमुक्तानुशया सदैव जागर्ति भुजङ्गी (मालती० ६।१)। **उक्तोऽर्थ** । अय त्वन्यो गुण श्रेष्ठ-श्च्युताना स्वगतो मुने । शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते (भा० वन० २६१।३३)॥ **अनुशय पक्षपात =आदरविशेष =सङ्गप्रकर्ष** । शुभानुशय-बुद्धि (भा० वन० २५६।२६)। **शुभमनुशेते शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य स** । स्वर्गार्थकर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेष कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेह-वदिति **वेदान्तशास्त्रे** । अशक्त कुत्सिते कर्मणि व्यसने वा अनुशय लभेत, परेण वा कारयितुम् (कौ० अ० ३।१४।३)। विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धन पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् (याज्ञ० २।२५८ इत्यत्र मिताक्षरायाम्)। **मया न साधु विक्रीतमिति नानुतप्तव्यम्** । क्रयविक्रयानुशय (मनु० ८।५)। **क्रयविक्रये कृते पश्चात्तापाद्** विप्रतिपत्तिरनुशय इति **कुल्लूक** । यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् (मनु० ८।२२८)। **अनुशय पश्चात्ताप** । उद्दिश्य किं वदति कोऽनुशयोऽस्य (तन्त्रा० कथामुखे श्लो० ४)। **उक्तोऽथ** । त्यक्तकामानुशयरसाना वीतरागाणाम् (तन्त्रा० प्रथमतन्त्रोपक्रमे)। **अनुशय सङ्ग पक्षपातो वा** । दायादा निहता सर्वे वीरद्वेषानुशायिना (हरि० २।३६।५२)। **द्वेषमेवानुशेतेऽनुरुध्यत इति** द्वेषानुशायी, तेन ।

—शुच् (**शुच शोके**)। असौ मामनुशोचतु (अथर्व० ६।१३०।१)। **माम-नुस्मृत्य शोकयुक्ता भवत्वित्याह** ।

—शुष् (**शुष शोषणे**)। वृक्ष इव विद्युता हत आमूलादनुशुष्यतु (अथर्व० ७।६१।१) **अनुक्रमेण शुष्यत्वित्यर्थ** ।

—श्रु (**श्रु श्रवणे**)। न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनुशुश्राव कश्चन (अथर्व० ११।४।२५)। **अनुशब्द पारम्पर्ये । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । भूय शृणोतीत्यर्थ । अनुश्रवो वेद । अनुश्रूयते परम्परया गुरुशिष्यानुक्रमेण श्रूयत इति** ।

—षञ्ज् (**सञ्ज् सङ्गे**)। इय नारीति सर्वत्रानुषजति (लौ० गृ० २५।२८)। **अनुषजति=अनुषज्यते=सम्बध्यते । इह सजतिरकर्मक** । देवता वर्धय त्वमिति सर्वत्रानुषजति (आप० श्रौ० ३।६।१६।४)। **उक्त वक्तव्यम्** । धर्मपूते च मनसि नभसीव न जातु रजोऽनुषज्यते (दशकु०)। **इह धातु सकर्मक.** । इद पदमत्रानुषञ्जनीयम् । **अनुवर्तनीयम् इत्यर्थ** । इति भूतानि सम्पश्यन्ननुषक्तानि मृत्युना (भा० शा० १७६।१८)। **अनुष-क्तानि=सम्बद्धानि=आक्रान्तानि** । छाययेवाय पुरुष । पाप्मनाऽनुषक्त.

(श० ब्रा० २।२।३।१०) । उक्तोऽर्थः । तस्य वैरानुषक्तस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् (भा० उ० १६२।३५) । अनुषङ्गोऽनुबन्धः । इत्यनुषङ्ग =इत्यन्वय । सानुषङ्गाणि कल्याणानि (उत्तर० ७) । सानुषङ्गाणि=सानुबन्धानि=निरन्तराणि । एकत्रान्वितस्य पदस्याऽन्यत्रान्वयोऽनुषङ्गः । यथा कोषो जलं चोपहृतमित्यादौ बलान्वितोपहृतस्य कोषेऽन्वयः (शब्दकल्पद्रुमे) । सप्तकस्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः (मनु० ७।५२) । पानादेर्व्यसनसप्तकस्य सर्वत्रैव राजमण्डलेऽवस्थितस्येत्यर्थः । विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः (कि० ६।३५) । प्रभुतासम्बद्धम्, ऐश्वर्यान्वयि ।

—सस्ज् (षस्ज सङ्गे) । न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते (गीता १८।१०) । कुशले मिष्टान्नभिक्षादौ नानुषज्जते न सङ्गं काकवत् प्रीतिं करोतीति तात्पर्यार्थः ।

—सू (षू प्रेरणे) । उलकया हृ स नखिन्या पशूननुषुवति (श० ब्रा० ५।५।४।१६) । अनुषुवति=प्राजति=प्रेरयति ।

—सृ (सृ गतौ) । पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीम् (मेघ० ३०) । याहीत्याह । लक्ष्यीकृत्य याहीति वा । वायुरनुसारयतीव माम् (रा०) । परतः प्रेरयति प्रणुदति । जितां भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् (भा० शा० ६६।१२) । नात्यनुसारयेत् नातिद्रावयेत् (परावृत्तिभयात्) । गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुसारयेत् (भा०शा० ८६।१५) । अनुसारयेद्=विचिनुयात्, शोधयेत् । अप्रविश्य पुरीं दर्पादनुसारं करिष्यति (हरि० २।३६।१२) । पृष्ठतो धाविष्यत्यासादयितुकाम इत्यर्थः । शब्दानुसारेणावलोक्य यतः शब्दः श्रूयते तत्र दिशि दृष्टिं प्रेर्य । अनुसारभयाद् भीता प्राङ्मुखा प्राद्रवन्पुनः (भा० सौप्तिक० १।५) । व्याघ्रानुसारचकिता हरिणीव यासि (चारु० १।६) । उभयत्र पृष्ठतो गमनमित्यर्थः । कपटानुसारकुशलः (मृच्छ० ६।५) । छलान्वेषणे निपुण इत्यर्थः । अनुसारादधिका वृद्धिः (मनु० ८।१५२) । अनुसारः शास्त्रव्यवस्था लोकव्यवस्था वा । इन्दो त्वदनुसरणक्लिष्टकान्ते (मेघ०) । तवानुसरणं त्वया कृतमनुसरणमनुगमनमाच्छादनम् । कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तैः राजपुरुषैः (हितोप०) । इहानुसरणमनुगमनं विचयनार्थमिति विचयनार्थमाह । उष्णार्दिता सानुसृतास्रकण्ठीम् (सीताम्) (रा० ५।५।२५) । अनुसृतमनुसरणम् । भावे क्तः अनुसरणं चेह स्यन्दनमभिप्रेतम् । तेन 'सानुसृतान्यस्राणि' इत्यनेन स्यन्दमानान्यश्रूण्युच्यन्ते । अपि वाऽनुसृतमिति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तान्तम् । अनुसृतिः कुलटामाह । अनुसरति कुलान्तरमिति व्युत्पत्तेः । नित्यं छिद्रानुसार्यरेः (मनु० ७।१०२) । छिद्रान्वेषीत्यर्थः । तद्वृक्षविवरानुसारी (तन्त्रा० १।४) । तद्वृक्ष

नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिता (रा० १।७।१२)। **अनुसृतराजशास्त्रार्था**, **अभ्यस्तनृपनीतय इति वा।** सज्जयन्ति स्म नागाश्च नागशिक्षास्वनुष्ठिता (भा० उ० १५३।२१)। **नागशिक्षासु व्यापृता नियुक्ता** । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिता (भा० सभा० ५।७५)। **उक्तोऽर्थः** । न युक्त हि त्यक्त कार्यमनुष्ठितम् (रा०)। **अनुष्ठितम्=आरब्धम्**। आक्रीडाना गृहाणां च गदानामगदस्य च । प्रज्ञावन्त प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिता (भा० शा० २३७।८)॥ **अनुष्ठिता=प्रयोजिता =प्रचोदिता =प्रेरिता** । भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सता मार्गमनुष्ठित (भा० सभा० ४१।२३)। **अनुष्ठित =आस्थित = सश्रित** । येषा योधा शौचमनुष्ठिताश्च (भा० शा० १०२।१३)। **शौचमनुष्ठिता=शौचे परीक्षिता**। दृश्यन्ते ह्यातुरा के चिद् भिषग्भिरनुष्ठिता समुत्तिष्ठमाना (चरक०चि० १०।४)। **अनुष्ठिता =उपचरिता =उपक्रान्ता =चिकित्सिता** । एतद्राज्ञ कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत । ब्राह्मणानामनुष्ठानम्" (भा० अनु० ३३।२) ॥ **अनुष्ठानम् आराधनमनुरञ्जनम्**। नानुष्ठानैर्विहीना स्यु कुलजा विधवा इव (पञ्चत० २।९५)। **अनुष्ठान धर्मानुष्ठानम्। शास्त्रविहितमग्निपरिचर्यादि।** किन्त्वनुष्ठाननित्यत्व स्वातन्त्र्यमपकर्षति (उत्तर० १।८)। **उक्तोऽर्थ** । अनुष्ठानशरीरम्—**स्थूलसूक्ष्मयो शरीरयोर्मध्ये स्थित कर्मशरीरमिति साङ्ख्या** । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते (कठ० उ०२।२।१)। **अनुष्ठाय विधाय।**

—स्मृ (**स्मृ चिन्तायाम्**) । या प्रीतिरविवेकाना विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरत सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु (वि० पु० १।२०।१९)॥ **अनुस्मरणं निरन्तर चिन्तनम्।**

—स्यन्द् (**स्यन्दू प्रस्रवणे**)। अनुष्यन्देते मत्स्योदके (पा० ८।३।७२ सूत्रे वृत्ति)। **सह स्यन्देते इत्यर्थ** । अनुष्यन्द इति पश्चिमस्य रथाङ्गस्य समाख्या (श० ब्रा० ५।४।३।२४)।

—हन् (**हन हिंसागत्यो**)। यश्चैव हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हत (ऋलृक् सूत्रे भाष्ये)। **अनुहन्ति=अनुकुर्वन्हन्तीत्यर्थ** । हीनमनुहन्यात् (कौ० अ० १०।३।५६)। **अनुबध्य हन्यादित्यर्थ** ।

—हा (**ओहाङ गतौ**)। तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुलुपु (श० ब्रा० ३।४।१।१७)। **अनुहाय=अनुसृत्य=पृष्ठतो गत्वा**। अनुहायैवास्य तद्वीर्यमादत्ते (ऐ० ब्रा० ३।३१)। **अनन्तरोदीरित एवार्थ** । दुरादान सन्दशेनानुहायाददीत (षड्विंश० ब्रा० ३।१०)।

—हृ (हृञ् हरणे)। अयमकूपारमनुहरति कासार । परिमाणादिना जलधिमनुकरोतीत्यर्थ । क्रीडितस्य ललित युवतीना क्षीबता बहुगुणैरनुजह्रे (कि० ९।६७)। उक्तोऽर्थ । क्रीडित क्रीडा। भावे क्त । देहबन्धेन स्वरेण च रामभद्रमनुहरति (उत्तर० ४) । उदितचर एवार्थ । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृक गाव (पा० १।३।२१) । इत्यत्र वृत्तावुदाहरणम् । गति शीलयन्तीत्यर्थ । पितुरनुहरति । मातुरनुहरति । पितुराकार मातुराकारमनुकरोतीत्यर्थ इति न्यास । यद्धीयेत तन्न स्त्वेवानुहरेयु (भा० श्रौ० ६।६।१५)। न पश्चादाहित कुर्युरित्यर्थ ।

—ह्वे (ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च)। अनुहव परिहव्र परिवाद परिक्षवम् (अथर्व० १६।८।४)। अनुहवादीन् परासुवेति सर्दिता प्राथ्यते। अनुकूलनक्षत्रे घनाद्यर्थं प्रस्थितस्य पश्चाद्भावावस्थितेन पुरुषेणाह्वानमनुहव इति सायण ।

अन्वप (अनु+अप)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। तैत्तिरीयब्राह्मणे क्वचित् पश्चात्त्वरया ऽपसरणेऽर्थे प्रयोग इति मोनियर् कोषकार ।

अन्वव (अनु+अव)

—अर्ज् (अर्ज षर्ज अर्जने)। तदेन सावसमेवान्ववाजति (श० ब्रा० २।६।२।१७)। दिग्विशेष प्रति विसृजतीत्याह। तमशनापिपासाभ्यामन्ववाजत् (ऐ० उ० १।२।१)। अन्ववार्जत्=अनुगमितवान्=सयोजितवान् ।

—इ (इण् गतौ)। यानेवामूस्त्रयान्पितृनन्ववागात्तेभ्य एवैतत् पुनरुपोदेति (श० ब्रा० २।६।१।१५) । पितृनन्ववागात्=पितृभि सायुज्यमापदित्यर्थ । तथैषा नियान नान्ववायन् (श० ब्रा० ३।५।३।१५) । अन्ववायन्=अन्वसरन् =अन्वगु । नेत् पाप्मान ऋतिमन्ववायाम (श० ब्रा० ७।२।१।१३) । अन्ववायाम—अभ्यश्नवामहै । पितृलोक वा एतेऽन्ववयन्ति (श० ब्रा० १२।८।१।१८)। प्राप्नुवन्तीत्यर्थ । ततो वै देवा एत तूष्णीश समपश्यस्तमेषामसुरा नान्ववायन् (ऐ० ब्रा० २।३१)। अन्ववायो ज्ञानमिति षड्गुरुशिष्य । सोऽब्रवीदिन्द्र कश्चाह चेमानसुरान् रात्रीमन्ववैष्यामहा इति (गो० ब्रा० उ० ५।१)। विचेष्याम इत्यर्थ । नेत्पाप्मान मृत्युमन्ववायानि (बृ० उ० १।३।१०)। प्राप्नवानीत्यर्थ । अन्ववायस्तु सुमहास्तत्र तत्र विशापते (हरि० १।११।७)। अन्ववाय = अन्वय =कुलम्=सन्तान । तस्यान्ववाये राजान क्रमाद् येनाभिषेचिता (रा० ६।१२८।६५)। अन्ववाय =अन्वय.=वश ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने)। तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया (भा०आदि० १११।६)। आपद्धर्ममुद्दिश्येत्यर्थ. ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। सज्ञानमेवान्ववक्रामति (श० ब्रा० १४।७।२।३)। क्रमेणाधिगच्छतीत्यर्थः।

—रुध् (रुधिर् आवरणे)। अन्ववारोधि गौर्गोपलकेन (न रुध ३।१।६४ सूत्रे वृत्ति)। गोष्ठेऽवरुद्ध इत्यर्थः।

—सृज् (सृज विसर्गे)। अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैः कराणि (तै० प्राति० २२।१०)। अन्ववसर्गो गात्राणा स्रंसन शैथिल्यम्। अन्ववसर्ग सहारवचन आयामस्य प्रसारित्वार्थकस्य प्रतियोगी शब्द। अपि पदार्थ-सभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु (पा० १।४।९६) इति सूत्रेऽन्ववसर्गं कामचारानुज्ञामाह।

—सो (षो अन्तकर्मणि)। नात्यन्तमन्ववस्येत् (आप० ध० १।६।१८।७)। न तत्रैव नित्य प्रसित स्यादित्यर्थः। तृतीयार्थे (१।४।८५) इति सूत्रे नदीमन्ववसिता सेना, नद्या सम्बद्धेत्युदाहरतो वृत्तिकारस्य तु अन्ववपूर्वस्य षिञ एव बन्धनमर्थो मत इति भाति। यथा श्रेष्ठी स्वैरेव वै तमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिन स्वा (कौ० ब्रा० उ० ४।२०)। भुञ्जत इत्यर्थः।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। तथैन पाप्मा नान्ववतिष्ठति (श० ब्रा० ५।४।३।२२)। न बाधते न विप्रकरोतीत्यर्थः। त न सङ्ग्रहीतान्ववतिष्ठेत् (श० ब्रा० ५।४।३।२३)। तेन साक नावतरेदित्यर्थः।

अन्वा (अनु+आङ्)

—इ (इण गतौ)। षष्टि सहस्रमनु गव्यमागात् (ऋ० १।१२६।३)। अन्वागात=अन्वसार्षीत। सोम राजान क्रीतमन्वायन्ति (ऐ० ब्रा० १।१५)। उक्तोऽर्थः।

—ख्या (ख्याञ प्रकथने)। दश मातॄर्दश पितॄन् इत्यन्वाख्याय (लाट्या० श्रौ० १।२।४)। पर्यायेण परिगणय्य।

—गम् (गम्लृ गतौ)। अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेन, तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति (श० ब्रा० १४।७।१।२२)। अन्वागत = अनुगत = सम्बद्ध = सश्लिष्ट। स यदत्र किञ्चित्पश्यति अनन्वागतस्तेन भवति (साङ्ख्ये १।१ सूत्रे विज्ञानभिक्षुणोदाहृत वाक्यम्)। अर्थस्तु सशब्दितचर।

—चि (चिञ् चयने)। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय। भिक्षामट गा चानयेत्यत्र चकारोऽन्वाचये। अन्वाचित पुरुषोऽनुपुरुष (पा० ६।२।१९० सूत्रे वृत्ति)। अन्वाचित.=कथितानुकथित.=अन्वादिष्ट।

—दा (डुदाञ् दाने)। अन्वा अह ता दास्ये (श० ब्रा० २।१।२।१६)। आत्मनि प्रतिसंहरिष्यामीत्यर्थ ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यम्)। किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तर विधातु पुनरुपादानमन्वादेश इति दीक्षित कौमुद्याम्। आदेश कथनम्। अन्वादेशोऽनुकथनम्। नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेश, किन्तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीय प्रतिपादनमन्वादेश इति पा० २।४।३२ सूत्रे काशिका। अन्वादिष्टोऽन्वाचित कथितानुकथित। पुरुषश्चान्वादिष्ट (पा० ६।२।१९०)। एषान्वादिष्टा दक्षिणा (श० ब्रा० १३।८।४।१०)। निर्दिष्टा, निरूपिता, नियतीकृतेत्याह। पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक (दर्शनम्) (नि० ७।९।१)। स त्वैतेभ्य परिददत् पितृभ्य इति तृतीय पौष्ण, पूष्णोऽनुकथन वा स्याच्चतुर्थपादगतमग्नि वा प्रकीर्तयेदित्याग्नेयो वा स्यादिति सशय।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। उत्तम पाणिमन्वादधाति (कौ० सू० ५५)। अन्वादधाति=उपरिष्टान्निधत्ते इत्यर्थ। अग्नि प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय (आश्व० गृ० १।३)। अन्वाधाय=अधिश्रित्य। कथमग्नीनन्वादधानोऽन्वाहार्यपचनमाहारयेत् (ऐ० ब्रा० ७।१२)। याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वय विधि (याज्ञ० २।६७)। यदेकस्य हस्ते निहित द्रव्य तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहित तदन्वाहितम् (मिताक्षरा)। स्वस्मादितरस्मै देय इति कृत उपनिधिरन्वाहितम् इत्यन्यदीय वचस्तु मिताक्षरामपेक्ष्य प्रायेणाव्यक्तम्। यत्स्व परिणेतुर्ज्ञातिभि परिणीतायै दीयते तदन्वाधेयमुच्यते।

—भू (भू सत्तायाम्)। देवा सुवर्ग लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्ति (तै० स० ६।३।४।७)। अन्वाभविष्यन्ति—अनुकरिष्यन्ति। यन्न होष्यामि तदन्वाभविष्यन्ति (असुरा) (काठक स० २७।८)। मत्समा भविष्यन्तीत्यर्थ।

—यत् (यती प्रयत्ने)। सर्वा एवास्मिन् (अश्वमेधे) देवता अन्वायातयति (श० ब्रा० १३।१।२।६)। अन्वायातयति=अन्वायत्ता अनुगता करोति। छन्दासि यज्ञमन्वायातयति (श० ब्रा० ३।४।१।२३)। यज्ञे भागवन्ति करोतीत्याह। उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता। (छां० उ० ३।८।६)। अन्वायत्ता अनुगता=सम्बद्धा। एत सर्वे देवा अन्वायत्ता (श०ब्रा० ३।१।२।१८)। अन्वायत्ता=अन्तर्गता। तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजय। ताभिरेन रुद्रोऽन्वायत्त (श० ब्रा० १४।५।२।३)। अन्वायत्तोऽनुगत सम्बद्ध। यजमान देवा दर्वी पितरोऽन्वायत्ता (बृ० उ० ३।८।६)। उक्तोर्थ.। कुत्र चैते सर्वभावा

अन्वायत्ता भवन्ति (का० स० शरीर० गर्भ०)। सर्वेषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ता (तै० ब्रा० ३।६।१५।१)। सन्निहिता इत्यर्थ ।

—रभ् (रभ राभस्ये) । विश्वेदेवासो अनु मा रभध्वम् (अथर्व० २।१२।५) । मामभित्वरध्वम्, मामुपोपविशतेत्यर्थं विवक्षत्यृषि । असेऽध्वर्युमन्वारभते (आश्व० श्रौ० १।३।२५)। पृष्ठत उपक्रम्य स्पृशेदित्यर्थ । पशु प्रमुच्य अन्वारभेते अध्वर्युयजमानश्च (भा० श्रौ० ७।१२।८)। अन्वारभेते सस्पृशत । यदि मा सस्पृशेद्राम सकृदन्वारभेत वा। धन वा यौवराज्य वा जीवेयमिति मे मति (रा० २।६४।६२)॥ अन्वारभेत=किञ्चिद् वस्तु द्वारीकृत्य (मध्येकृत्य) स्पृशेत् । अन्वारभेथामनुसरभेथाम् (अथर्व० ६।१२२।३) । हे जायापती परलोकहित सत्कर्म अनुलक्ष्य तस्यारम्भ क्रियताम् इत्याह । त विद्याकमणी अन्वारभेते पूवप्रज्ञा च (बृ० उ० ४।४।२)। अन्वारभेते=अनुप्रपद्येते। अस्यैता उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत (श० ब्रा० ३।२।२।१४)। अन्वारब्धौ सगतौ ।

—रुह् (रुह बीजजन्मनि)। ततोऽन्वारुरुहु पत्न्यश्चतस्र पतिलोकगा (भा० मौ० ७।२४)। पतिमरणमनु चितामारूढा इत्यर्थ । अन्वारोहण नाम मृत पतिमनु जीवन्त्या पत्न्याश्चितारोहण भवति। यज्ञ यन्त मनसान्वारोहामि (अथव० ६।१२२।४) । अन्वारोहामि=पश्चादारोहामि ।

—लभ् (डुलभष् प्राप्तौ)। त सर्वेऽन्वालभेरन्प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा (गौ० ध० ३।२।५)। अन्वालभेरन्=अनुक्रमेण सस्पृशेयु ।

—विश (विश प्रवेशने)। ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सु क्षणेनान्वाविवेश ह (भा०आदि० १३६।११)। अन्वाङो शक्य एकतरस्त्यक्तुम्। आविवेश=व्याप=अभिबभूव। यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथाऽनुशासनम् (छा० उ० ८।१।५)। अन्वाविशन्ति=अनुवर्तन्ते, अनुसृत्य प्रचरन्ति। त धर्ममसुरा नामृष्यन्त विवधमाना क्रमशस्तेऽन्वाविशन्प्रजा (भा० शा० २९४।१०)।

—वृत् (वृतु वर्तने)। अनु वामेक पविरावव‌र्त (ऋ० ५।६२।२)। अन्वाववर्त=अस्मदाभिमुख्येन परिवर्तते। सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते (वा० स० २।२६, कौ० उ० २।८।९)। सूर्यस्यावृत्तिमाक्रमणमनुसृत्याक्रामामीत्याह ।

—हृ (हृञ् हरणे)। पितृणां मासिक श्राद्धमन्वाहार्य विदुर्बुधा (मनु० ३।१२३)। अनुक्रमेणाह्रियत इति व्युत्पत्ते । पितृयज्ञपिण्डाननु पश्चादाह्रियत इति तत्तथोक्तम्। तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचन (बौ० ध० २।१०।१८।८) । अन्वाहार्य नाम दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणात्वेन देय ओदन इति टीकाकार । सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति (गो० गृ० १।१।५) । अनु पश्चादाह्रियते प्रकृत कर्म यस्मात्, अनु पश्चादाह्रियते यत्प्रस्तुतात्कर्मण इति

वा। नान्दीमुखश्राद्ध दक्षिणा च अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजात परिहरत्य-नेनेत्यन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदन इति (श०ब्रा० १।२।३।५ भाष्ये) सायण।

अनूद् (अनु+उद्)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति (श० ब्रा० १४।७।२।३)। अनूत्क्रामन्ति=पश्चादनुसृत्य ऊर्ध्वं क्रामन्ति बहिर्वा निष्क्रामन्तीत्यर्थ।

—नी (णीञ् प्रापणे)। होतुश्चमसमनून्नयन्ते (तै० ब्रा० १।४।५।२)। होतुश्चमसमापूर्य तत उद्धृत्य चमसान्तरेण पूरयन्तीत्याह।

—पत् (पत्लृ गतौ)। उत्पतन्तमनूत्पेतु सर्वे ते (रा० ५।६४।२४)। अनूत्पेतु=पश्चादुत्पुप्लुविरे।

—वा (वा गतिगन्धनयो)। यदा वा अग्निरनुगच्छति वायु तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहु (श० ब्रा० १०।३।३।८)। वायुमनूद्वाति=वायुमनुप्रविशति।

—धृ (धृञ् धारणे)। उपहूयमानायामिडायामनूपधारयेत् (लाट्या० श्रौ० १।५।२)। अनूपधारयेत्=व्याक्षिपेत्, विलम्बयेत्।

अनुनि

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। सप्त पदान्यनुनिक्रामति (श०ब्रा० ३।३।१।१)। सप्त पदान्यनुक्रमेण चलतीत्याह। स यो नो वाच व्याहृता मिथुनेन नानुनिक्रामात् (श० ब्रा० १।५।४।६)।

—पद् (पद गतौ)। सा पत्यावनुनिपद्यते (कौ० सू० ६०)। उपशेत इत्यर्थ। अनुशब्द सामीप्ये।

अनुनिस् (अनु निर्)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। निष्क्रम्य पश्चाद्गमनेऽर्थेऽनुनिष्क्रामते प्रयोग (मै० स० १।६।१०)।

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम्। क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासख्य तदुच्यते (भामह० २।८६)॥

—हा (ओहाङ् गतौ) स्तम्भस्य मध्यादनुर्निजिहानम् (भा० पु० ७।८।१९)। क्रमेण निष्क्रामन्तम् इत्यथ।

अनुपरा

—इ (इण् गतौ)। पर मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (ऋ० १०।१८।१)। पर दूर पन्था पन्थानमनुयाहीत्याह।

—पत् (पत्लृ गतौ)। इन्द्रो वायुमनुपरापतत् (ऐ० ब्रा० २।२५)। **अनुपरापतत्=अभ्यत्वरत।**

अनुपरि

—इ (इण् गतौ)। य स्माद्यमनुपर्येति भूमिं कुर्वन्निमा सुखाम् (भा० द्रोण० ७०।२)। **अनुपर्येति स्म=अनुप्रवर्तितवान्। आद्यमादियुग-विहित-धर्मम्।** सवत्सर वा एतदनवोऽनुपरियन्ति (अथव० १५।१७।८)। **सवत्सर मन्वावर्तन्ते इत्याह।** यदा च पृथिवी सर्वां यजमानोऽनुपर्यगा (भा० शा० २२३। २४)। **अनुपर्यगा=पर्याटीत्=अभ्रमत्।**

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। सुरगिरिमनुपरिक्रामन्भगवानादित्यस्तरणि-मनुपर्याक्रामद् द्वितीय इव पतङ्ग (भा० पु० ५।१।३०)। **सुरगिरिं मेरु नियमेन परिगच्छन्नित्यथ।** (तीर्थानि) सर्वाण्यनुपरिक्रम्य=**अनुक्रमेण पर्यटयेत्यथ।** सताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् (मनु० ७।१२२)। **नगराधिपतिस्तान्ग्रामाधिपत्यादीननुक्रमेण पर्यायेणानुगच्छेत्परीक्षिषुरित्युक्त भवति।**

—या (या प्रापणे)। सर्वा दिशोऽनुपरियायात् (आश्व० गृ० ३।१२।५)। **सर्वा आशा परित पर्यायेण यायादित्यर्थ।**

अनुपर्या (अनुपरि+आङ्)

—इ (इण् गतौ)। वित्त नावक्षराण्यनुपर्यागु (ऐ० ब्रा० ३।२८)। **अनुपर्यागु=मार्गे गलितानि। प्रत्यागतानीति तु सस्कृतशार्मण्यकोष। पर्यावृत्यागच्छन्त्विति तु सायण।** ऊष्मा प्रकुपित काये तीव्रवायुसमीरित। शरीरमनुपर्येत्य सर्वान्प्राणान् रुणद्धि वै (भा० अश्व० १७।१५)॥ **शरीरमनुपर्येत्य=शरीरे सर्वत सञ्चर्य।**

—वृत् (वृतु वर्तने)। अथैन दक्षिण बाहुमनुपर्यावृत्याभिषिञ्चति (श० ब्रा० ६।३।४।१७)। **अनुपर्यावृत्य=उपस्थाय=समीपे स्थित्वा।** अनु वै श्रेयास पर्यावतन्ते (ऐ० ब्रा० २।२०)। **अनुयान्ति, पृष्ठत कृतासना भवन्तीत्यर्थ।** अयमेव विवक्षितोय इति तस्मात्प्रत्युत्थेया अनुपर्यावृत्या (आप) **इति** वाक्यशेषादवगम्यते। **तत्रानुपर्यावृत्या इत्यस्य पृष्ठत सञ्चरणयोग्या इत्यर्थ।** आदित्यस्यैव तद्व्रतमनुपर्यावर्तन्ते (ऐ० ब्रा० ३।११)। **पर्यायेणानुवर्तन्त इत्याह।**

अनु प्र

—अन् (अन प्राणने)। उत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्ति (सा० द०१०)। **अनुप्राणिता=समर्थिता=परिपोषिता।**

—अस् (**असु क्षेपे**)। वर्णसाम्यमनुप्रास (का० प्र०९।६९)। अनुप्रास शब्दसाम्य वैषम्येपि स्वरस्य यत् (सा० द०१०।३)। रसाद्यनुगत प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रास (का० प्र०)।

—आप् (**आप्लृ व्याप्तौ**)। लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् (रघु० ४।२२)। **अनुप्रापुरनुचक्रुर् इत्यर्थ**। तत प्रावृडनुप्राप्ता (दशकु०)। **ऋतुपर्यायेण प्राप्ता सनिहिता उपनतेत्यर्थ**।

—इ (**इण् गतौ**)। त वं शर्ध रथाना त्वेष गण मारुत नव्यसीनाम्। अनुप्रयन्ति वृष्टय (ऋ० ५।' ३।१०)। **शर्धमनु प्रस्थिता प्रारब्धा भवन्ति वृष्टय इत्याह**। क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति (श० ब्रा० १३।८।१।७)। **अनुप्रैति =अनुयाति**। **क्षिप्रे=क्षिप्रम्=अचिरेण**।

—कॄ (**कॄ विक्षेपे**)। सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णान् (कि० ७।२)। **समन्तादावृतान् इत्यर्थ**।

—दा (**डुदाञ् दाने**)। अनुप्रदानात्ससर्गात्स्थानाच्च करणादपि। ज्ञायते वर्णवैशेष्य परिमाणाच्च पञ्चमात् (तै० प्रा० २।११)॥ त्रयी विद्या ब्रह्मचर्यं प्रजाति श्रद्धा तपो यज्ञमनुप्रदानम् (आप० ध० २।२४।८)। **अन्तर्वेदि बहिर्वेदि च दानमनुप्रदानम्**।

—धाव् (**धावु गतिशुद्ध्यो**)। मामनु प्र ते मनो वत्स गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु (ऋ० १०।१४५।६)। **इद निगदव्याख्यातम्**।

—नुद् (**णुद प्रेरणे**)। अनुगृह्णीयान्नानुप्रणुदेत् (कौ० सू० ५६)। **नानुप्रणुदेत=न प्रत्याचक्षीत=न निराकुर्यात्**। अनु प्रणुन्ना रक्षोभि सिंहैरिव महाद्विपा (रा० ६।७।३६)। **अनुप्रणुन्ना =उत्सारितानुसृता**।

—पद् (**पद गतौ**)। भाव न तस्याहमनुप्रपद्याम् (रा० ५।२८।५)। **अनुप्रपद्याम्=अनुप्रपद्येय=प्रतिपद्येय, अभ्युपेयाम्**। एकस्य धर्मेण सता मतेन सर्वे स्म त मार्गमनुप्रपन्ना (भा० वन० २९७।२५)। **अनुप्रपन्ना =अनुगता =आस्थिता**। त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना =**वेदमार्गानुयायिन**।

—पा (**पा पाने**)। अक्षरमक्षरमेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति (ऐ० ब्रा० २।३७)। **अनुक्रमेण पातुमारमन्ते**। **अनुप्रयोरथवत्तेह दृश्या भवति**।

—भू (**भू सत्तायाम्**)। सूर्यो विश्वमनुप्रभूत (श० ब्रा० १०।६।३।२)। **विश्व व्यश्नुत इत्याह**। स एष जीवेनात्मनाऽनुप्रभूत पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति (छा० उ० ६।११।१)। **अनुप्रभूत =अभितो व्याप्त**।

—या (**या प्रापणे**)। आधातमद्यानुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरे

ऽज (मृच्छ० १०।२१)। **अनुप्रयामि=अनुलक्ष्य प्रतिष्ठे।** त प्रयान्तमनुप्रायात् (भा० उ० ८३।३०)। **अनुप्रातिष्ठत, साकमयात्।**

—युज् (युजिर् योगे)। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (पा० ३।१।४०)। **पश्चाद् अव्यवहित प्रयुज्यत उच्चार्यत इत्यर्थ।** पश्चादनुप्रयुङ्क्षे त विद्धस्य पदनीरिव (अथर्व० ११।२।१३)। **अनुप्रयुङ्क्षेऽनुबध्नासि, निरन्तरमनुसरसीत्याह।** भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगव (अथर्व० १२।१।४०)। **उक्तोऽर्थ। अनुवर्तताम, अनुकरोत्विति वा गृह्यताम्।** तम् (अश्वमेधम्) इष्टिभिरनुप्रायुञ्जत (श० ब्रा० १३।१।४।१)। **अन्वसरन्नित्यर्थ।** वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रिय वीर्यं परापतत् (वरुण आत्मानम्) अग्निना देवेन प्रथमेऽहन्ननु प्रायुङ्क्त (तै० ब्रा० १।८।१)। तत्राब्रस्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य। **अनुकथ्य।**

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि)। वाच प्रोदितामनुप्रवदन्ति (ऐ० ब्रा० २।१५)। **अनुप्रवदन्ति=पश्चाद् व्याहरन्ति।** तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति (नि० १०।२०)। **अनुप्रवदन्ति=अभिब्रुवन्ति। तमिति यम प्रत्यवमृशति।**

—वह् (वह प्रापणे)। यच्छक्नवाम तदनुप्रवोढुम् (ऋ० १०।२।३)। **अनुप्रवोढुम्=अग्रतो गन्तुम्=प्रसर्तुम्।**

—विश् (**विश प्रवेशने**)। यदि तत्राज्ञातमेव प्रवेष्टु स्यादुपाय, किं करिष्यति भवान् (अविमारक सहर्षम्) अनुप्रवेक्ष्यामि (अवि० ४)। **अनुपदमपदान्तर प्रवेक्ष्यामीत्याह।** विश्रम्य लौकिका सत्त्यायमनुप्रविशन्ति (महावीर०)। **सकथामुपक्रमन्ते इत्यर्थ।** अनुप्रवेशादाद्यस्य पुसस्ते नापि दुवहम् (रघु० १०।५१)। **अनुप्रवेशात्=अधिष्ठानात्।** सखे वामदेव! त्वमपि गाधिनन्दनमनुप्रविष्टोसि (अनर्घ० १)। **तन्मत परिगृहीतवानसि। यथा स चिन्तयति तथा त्वममीत्याह।** पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्ट (माल०)। **तेन सगत· तदङ्गभाव गत, तदेकदेशतामुपेत।** बलवताभिभूतस्य विदेशगमनमनुप्रवेशो वा नीति (पञ्चत०)। **अनुप्रवेशो विजेतृच्छन्दानुवृत्ति·।** भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशल (शिशु० ६।४८)। **पञ्चतन्त्रोक्तार्थानुवाद एष।** यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि त नर। अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवश नयेत् (पञ्चत० १।६८)॥ **अनुप्रविश्य=आनुकूल्येनानुकूलाचरणेनाभिमतार्थकथनेन च तदात्मीयतामुपेत्य।**

—**सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे)।** अनेन ह्यस्य ते मर्त्येनात्मनैत दैवमात्मानमनुप्रसजन्ति (श० ब्रा० ६।३।४।१२)। **अनुप्रसजन्ति=अभिसम्बध्नन्ति=संयुञ्जन्ति।**

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । रोहिणीमृगलाञ्छन साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि (विक्रम० ३) । **अल्पार्थोऽनु शक्यस्त्यक्तुम्** ।

—हृ (हृञ् हरणे) । तन्मुहूर्तं धारयित्वानुप्रहरति (श० ब्रा० १।७।३।१७)। **प्रास्यतीत्यर्थ । इहाप्यनुना नार्थ** । अभ्युक्ष्यैते (पवित्रे) अग्नावनुप्रहरेत् (द्रा० गृ० १।२।१५) । **पश्चात् प्रक्षिपेदित्यर्थ** ।

अनुप्रति

—पद् (पद गतौ) । ग्रामान्तपद्धतिमनुप्रतिपादयामि (अवदा० जा० २४, श्लो० ३३) । **प्रापयामीत्यथ** ।

अनुवि

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । एव स ता हेतुभिरानुवीक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धि । सलीय तस्मिन्निषसाद वृक्षे (रा० ५।१६।३४) ॥ **अनुवीक्ष्य=परीक्ष्य । आर्षो दीघ** ।

—ऊह् (ऊह वितर्के) । अथानुव्यूहति (श० ब्रा० ३।५।१।३३) । **इदानीं स (मृद) वियुङ्क्ते पृथक्करोतीत्याह** ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । प्रजापतेर्वा एप विक्रमाननुविक्रमते य उपहरति (अथर्व० ६।६।२६) । **अनु पश्चादर्थे । अन्यत्समानम्** । तमहमनुव्यक्रसि (शा० श्रौ० ४।१२।३) । **पश्चात्पाद व्यहरमित्याह । विहरण चरणन्यास** ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । लोकानुग्रहाथमनुविचरन् (अवदा० जा० २३) । **देशाद् देशान्तर परिभ्रमन् इत्यर्थ** ।

—चल् (चल कम्पने) । तमितिहासश्च पुराण च गाथाश्च नाराशमीश्चानुव्यचलन् (अथव० १५।३।११) । **अनुव्यचलन्=अनुप्रातिष्ठन्त** ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । आनुपूर्व्ये हविषा दैवत उच्चैरुपाशुतायामध्वर्युमनुविदधीत (शा० श्रौ० १३।१।३) । **अध्वर्युमनुविदधीत=अध्वर्यु विज्ञापयेत्, विधेय वेदयेदित्यर्थ** । न चाद्यत्वे कश्चिद् व्यवहरति, केवलमृषिसम्प्रदाय इति कृत्वा याज्ञिका शास्त्रेणानुविदधते (अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवद् इति वार्त्तिके भाष्ये) । **शास्त्रेणानुविदधते=शास्त्रेणान्वाचक्षते** । अर्क एव तदर्क्यमनुविधीयते (तै० स० ५।३।४) । **पश्चाद् विधीयते सम्पाद्यते निवर्त्यते सम्भ्रियते** । उपतिष्ठति तिष्ठन्त गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वत कर्म च्छायेवानुविधीयते (भा०६।७५३) ॥ **आत्मनो मतमुत्सृज्य त लोकोऽनुविधीयते** (भा० शा० ६३।२८) । **अनुविधीयते=अनुसरति** । इन्द्रियाणा हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते (गीता २।६७)। **अनुविधीयते=अनुग क्रियते** । त चैव धर्म पौराणम्

॰ अद्याप्यनुविधीयन्ते (भा० आदि० १२२।६)। अनुसरन्तीत्यर्थ । वृत्ति च तेभ्यो (पुत्रेभ्य) ऽनुविधाय काचित् (भा० उ० ३७।३६)। अनुविधाय=सविविधाय=प्रकल्प्य। सा स्त्री यानुविधायिनी (हितोप० २।१३४)। अनुविधायिनी=वचनकरी=वशवदा=आश्रवा । भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि (विक्रम०) । भवितव्यतानुसारीणि । भवितव्यताया अविरोधेन स्व स्व व्यापार कुर्वन्तीन्द्रियाणीत्याह। तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते (भा० पु० १०।५०।३०) । अनुविधत्तेऽनुवर्तत इत्यनुविधो भक्त' । अन्यत्र दुर्लभोऽय शब्द । भागवतकारस्य त्वप्रयुक्तप्रयोग. शीलम्। पदमनुविधेय च महताम् (भतृ० २।२८)। अनुसार्यमित्यर्थ.।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्यो) । तस्येमा (पृथिवी) लोहितमनुव्यधावत् (काठक० ३१।८)। अनुव्यधावत्=अनुव्यस्यन्दत। अनु गात्रा विधावतु (ऋ० ८।१७।५)। गात्राण्यनुविधावतु सोम, गात्रेषु सञ्चरत्वित्याह।

—नद् (णद शब्दे)। तत स तेषां रुदता महात्मना भुव च ख चानु विनादयन्स्वन (रा० ८।१०३।४०)। सुतमा प्रतिध्वनयन्नित्यर्थ ।

—नश् (णश अदर्शने)। प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते तत सोऽनुविनश्यति (भा० शा० ९०।३८)। सह नश्यति सम वा नश्यतीत्याह। कामानुसारी पुरुष कामाननुविनश्यति (भा० १२।६५३३)। उक्तोऽर्थ । विज्ञानघन एवतेभ्यो भूतेभ्य समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति (बृ० उ० २।४।१२)। अनुविनश्यति=तत्रैव लीयते।

—प्लु (प्लुङ् गतौ)। ततस्तान् देवा (इन्द्रियाणि) अनुविप्लवन्ते (भा० उ० ४२।८)। अनुविप्लवन्तेऽनूत्क्रामन्ति।

—ली (लीङ् श्लेषणे)। यथा सैन्धवखिल्य उदकमेवानुविलीयते (श० ब्रा० १४।५।४।१२)। अनु क्रममाह, विश्च विशेषम्। द्रवीभूयोदकमेवानुप्रविशतीत्याह।

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु)। अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्ण चक्षु (छा० उ० ८।१२।५)। अनुगतम् इति कश्चित्।

—सि (षिञ्)। अपश्यन्तोऽनुविपय भुञ्जते विघसाशिन (भा० शा० २८७।४०)। अनुविषय=रस=आस्वाद ।

—सृज् (सृज विसर्गे)। तस्या अनुविसृज्य कृशानु सोमपाल सव्यस्य पदो नखमच्छिदत् (ऐ० ब्रा० ३।२६)। अनु पश्चादर्थे।

अनुव्यव (अनु+वि+अव)

—इ (इण् गतौ)। पापीयासो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्य-

वागु (श० ब्रा० ३।४।२।२) । अनुव्यवागु = अन्तरायन् = मध्येऽपतन् । व्यवौ व्यवधानमाहतु । अनुर्व्याप्तिम् ।

—सो (षो अन्तकर्मणि) । कथमनालोचित स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयते (यो० सू० ३।४७ भाष्ये) । अनुव्यवसीयते = निश्चीयते । घटमह जानामीति यज्ज्ञान सोऽनुव्यवसाय ।

अनुव्या (अनु + वि + आङ्)

—ख्या (ख्याञ् प्रकथने) । एतमात्मान त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि (छा० उ० ८।०।३) । वितत्य वर्णयिष्यामीत्याह । ता अनुव्याख्यास्याम (बौ० ध० ३।१।१।४) । क्रमेण विविच्य आख्यास्याम ।

—वृत् (वृतु वर्तने) । पथामनुव्यावतने (त्वा जहिमो वयम्) (अथव० ६।२६।२) । अनुप्राप्ता परस्पर व्यावतन्ते यस्मिन् प्रदेशे सोऽनुव्यावतन इति सायण ।

—हृ (हृञ् हरणे) । य एन तत्रानुव्याहरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यति (श० ब्रा० ३।२।१।६) । अनुव्याहरेत् = आक्रोशेत् = शपेत् । स य एन शस्ते तूष्णीशस उप वा वदेदनु वा व्याहरेत् (ऐ० ब्रा० २।३१) । उदितपूव एवार्थ । स यद्येन प्रथमाया सामिधेन्यामनुव्याहरेत् (श० ब्रा० १।४।३।११) । होमधेन्वा वत्समस्य प्रमत्त इषुणाऽहनम् । चरन्त विजने शल्य ततोऽनुव्याजहार ह (भा० कर्ण० ४२।००) ।। शशापेत्यर्थ । पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी हतबान्धवा । यदनुव्याजहारार्ता तदिद समुपागमत् (भा०मौ० २।२१)।। ततोऽनुव्याहृत श्रुत्वा गते देवे विभावसौ (भा० शा० ३१८।१३) । इहानुव्याहरति शाप नाह । अनुरणन केवलमाचष्टे । सोऽनुव्याहरणाद्भूय शोक श्लोकत्वमागत (रा० १।२।४०) । अनुव्याहरणमावृत्योच्चारणम् । अनुव्याहार शान्तिकपौष्टिकमिति कामसूत्रटीका ।

अनुसम्

—अस् (असु क्षेपे) । त (प्रस्तर) प्राञ्चमनुसमस्यति (श० ब्रा० १।८।३।१८) । अग्ने प्रिय पाथोऽपीतमितीतरावनुसमस्यति (श० ब्रा० १।८।३।२२) । तदेन कृत्स्न कृत्वाऽनुसमस्यति ( ) अनुक्रमेण सन्यस्त इत्यर्थ । बर्हिरनु समस्यति परिधीश्च (श० ब्रा० २।६।१।४७) । अनुक्रमेणाव्यवधानेन सह न्यस्त इत्यर्थ ।

—इ (इण् गतौ) । त यथा गृहातित कमणानुसमियादेवमेवैनमनुसमिम (ऐ० ब्रा० २।३१) । अनुसमियात् = पूजयेदिति षड्गुरुशिष्य । एन यज्ञमनु-

समिम =श्रद्धया कुर्म इति च स । आनुकूल्येन सम्यक् प्राप्नुयाम उपचरेमेति सायरण । स्थाणुमन्येऽनुसयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् (कठ उ० ५।७)। **स्थाणुता स्थावरतामनुगच्छन्तीत्याह । काण्डानुसमय** पदार्थसमूहस्यानुष्ठानम्। **पदार्थानुसमय** प्रत्येक पदार्थानामनुष्ठानम । अपि वा समानजातीयेनानुसमीयात् (भा० श्रौ० ६।१७।७)। **समागममभ्यनुजानीयादित्यर्थ । अपृणन्तमभि स यन्तु** शोका (ऋ० १।१२५।७)। **अभिसयन्तु=आभिमुख्येन सगच्छन्तु ।**

—कल् (कल गतौ सख्याने च) । अनुसकालयन्ति गाम् (आश्व०गृ० ४।२)। **पृष्ठत प्राजन्ति प्रणदन्ति ।**

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । इष्टापूर्ते **अनुसङ्क्राम** विद्वान् (**अथर्व० १८।** २।५७)। **अनुसम्प्राप्नुहीत्यथ ।**

—ख्या (ख्याञ् प्रकथने) । यजमानमेवैतत् स्वर्ग्यं पन्थानमनु सङ्ख्यापयति (श० ब्रा० ३।६।३।३०)। **अनुसङ्ख्यापयति=उदीक्षयति ।**

—गम् (गम्लृ गतौ) । पश्चेव हि हीनोऽनुसजिगमिषति (ऐ० ब्रा० २। ३६)। **अवहीनोऽनुसृत्य सगन्तुमिच्छतीत्यर्थ ।**

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । त (मुनि) पप्रच्छानुसगृह्य कृच्छ्रामापदमास्थित (भा० शा० १०४।३)। **अनुसगृह्य=यथाविधि पादावुपसगृह्य, चरणौ निपीड्य । सव्येन सव्य स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिण इति हि तत्र मनुप्रोक्तो विधि ।** ततोऽनुसगृहीतोस्मि यत्प्रीतो मे भवान्गुरु (रा० ६।१०४।३१)। **अनुसगृहीत =अनुगृहीत कृतानुग्रह =अनुग्रहभाजनता नीत । सम् शब्द पादपूरणे विवक्षितार्थस्यानुपकारक ।**

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । सर्वाल्लोकाननु सचरति (श० ब्रा० २।३।२।३)। **विचरतीत्यर्थ ।** सर्वाणि स्थानान्यनुसचरति त्वरमाण (नि० ७। २७)। **उक्तोऽर्थ ।**

—तन् (तनु विस्तारे) । इद मे प्रात सवन माध्यन्दिन सवनमनुसन्तनुत (छा० ३।१६।२)। **अनुसन्तनुत=अनुसन्तते अनुक्रमबद्धे सम्पादयत । यथा मे प्रात सवन माध्यन्दिनेन सवनेनानुस्त्रियताम् ।** इद मेऽय वीय पुत्रोऽनुसन्तनवत् (श० ब्रा० १२।४।१।४)। **अनुसन्तनवत्=अनुसन्तनुयात्=उत्तरत्राविच्छेदेन नयेत् ।**

—दिश (दिश अतिसर्जने) । तानु तेऽनुसदिशामि (अथर्व० ४।१६।६)। **प्रेषयामि, प्रेरयामि, विसृजामीति वा ।**

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर (मनु० १२।१०६)। **अनुसन्धत्ते=विमृशति, परीक्षते। तर्केण मीमांसालक्षणेन।** प्रसवयोग्य स्थानमनुसन्धीयताम् (हितोप० ३)। **विचीयतामित्यर्थः।** यथाकर्तव्यमनुसन्धीयताम् (हितोप० ३)। **चिन्त्यताम् इत्यर्थ।** शिथिलीभूतवासन कुर्वन्नपि फल नानुसन्दधाति (यो० वा० ४।३८।६)। **नानुसन्दधाति=न मनसि करोति, न चिन्तयति। नास्य फलोद्देश्यिका प्रवृत्तिर्भवतीति** तात्पर्यार्थं। आत्मानमनुसन्धेहि शोकचर्चां च परिहर (हितोप०)। **अनुसन्धेहि=समाधेहि=समाहित कुरु, शाम्य। अत्रार्थेऽन्यत्र प्रयोगो दुर्लभ। समाधाञस्तु प्रयोग प्रथित।** नैतदनुसन्धाय मयोक्तम् (महावीर०)। **एतत्सुविचिन्त्य लक्ष्यीकृत्य वेत्यर्थ।** एतौ तौ मामनुसन्धत्त (मृच्छ० २)। **मामनुबध्नीत, निरन्तरमनुसरत इत्याह।** अलमनेनातीतोपालम्भेन। प्रकृतमनुसन्धीयताम् (महावीर०)। **अनुसन्धीयतामनुस्रियताम्।** अम्ब त्वामनुसन्दधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम्। **चिन्तयामि, स्मरामीति वा।** त तास्ववस्थास्वनुसन्दधीत ज्ञात्वा बल त परिवर्तयेच्च (पञ्चत० १। ५६)। **परीक्षेतेत्यर्थ।** कुकारुकस्यैकमनुसन्धित्सतोऽपर च्यवते। **अत्र लौकिके न्यायेऽनुर्नार्थे विशेष करोति। अनुसन्धातु सन्धातुमिच्छतोऽनुसन्धित्सत इत्यर्थं।** काव्यानुसन्धानबलात् (का० प्र०)। **काव्यचिन्तनमहिम्ना।** दुर्गानुसन्धाने को नियुज्यताम् (हितोप०)। **दुर्गपरीक्षणक्रियायाम् इत्यर्थं इति केचित्। दुर्गसमपेक्षितसभारं सभरणे इत्यन्ये।** सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य (का० सू० वृ० ५।११)। **अनुसन्धि प्रत्यवमर्श।** व्यास एव अह मनुरभव सूर्यश्चेति वामदेववत् प्रत्यगभिन्न ब्रह्मानुसन्दधान स्वात्मानमेव नमस्करोति (हरि० १। १।८ इत्यत्र भारतभावदीपे)। **अनुसन्दधान स्मरन्।** तामनुसन्दधानोऽहमपि मर्मभेदिकामबाणेन सन्दलित इव (धूर्तसवादे)। **अनुसन्दधानश्चिन्तयन् वा स्मरन्वा।** तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्दधान (काद० उत्तरार्धोपक्रमे)। **पश्चात्पूरयन्नित्यर्थं। शब्दार्थस्तु योजयन्नित्येव।** चरेणानुसन्धीयमान (मुद्रा० ६)। **अनुगम्यमान** इत्यर्थं। नमोवाके वषट्कारोऽनु सहित (अथर्व० १३।४। २६)। **अनुसहितोऽनुबद्ध।** अहिंसा सर्वधर्मानुसहिता (भा० १३।५५९३)। **सर्वधर्मानुगता, सर्वधर्मानुस्यूता।** त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्धया सत्येन चानघ (हरि० १।१५।१४)। **अनुसन्धिता=अनुसहिता=ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाता।** अत्र कथोपकथन भारतेऽनुसन्धेयम् इति नलोदये (३।१८) टीकाकार। **अनुसन्धेय विचेयमन्वेष्यमित्यनर्थान्तरम्।** कस्ते निर्बन्ध पदे पदे मामनुसन्धातुम् (मृच्छ० १)। **अनुसन्धातुम्, अनुगन्तुम्, अनुरोद्धुम्।** तत्रैको ज्येष्ठ पुत्रादि कर्ता, अपरेऽनुसन्धातार (आश्व० गृ० ४।७।१) इत्यत्र हरदत्त। **उपद्रष्टार इत्यर्थ।**

—रभ् (रभ राभस्ये)। अन्वारभेथामनुसरभेथाम् (अथर्व० ६।१२२।३)। सरभेथाम्=सतत सरब्धौ भवतमित्याह।

—व्रज् (व्रज गतौ)। प्रपद्यमाने राजन्यग्रेणानोऽनुसव्रजेत (आश्व श्रौ० ४।४।५)। इमा सोम्यानुसव्रजेति (छा० उ० ४।४।५)। सम्यगनुयाहीत्याह।

—हृ (हृञ हरणे)। अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसहार (वा०)। अन्त्येऽल्यनुसहार क्रियते इति भाष्यम्। सोऽय कार्यस्यान्त्येऽल्यनसहारो वृत्तिकारेण दर्शित इति पा० १।१।५२ इत्यत्र पदमञ्जरी। अनुसहार = सम्बन्ध। पद पुनर्नादानुसहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् (यो० सूत्र० ३।१७ भाष्ये)। अनु पश्चात् सहरत्येकत्वमापादयतीत्यनुसहारबुद्धिस्तथा निर्ग्राह्यम्।

अनुसमा (अनु+सम्+आङ्)

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। तस्य चार्थस्य विज्ञाने गर्भकराणां च भावानामनुसमाधि (चरक० शरीर० ४।५७)। अनुसमाधिरनुष्ठानम्। बुद्धि प्रणिहिता येन मनश्चानुसमाहितम् (रा० २।२२।१४)। अनुसमाहितमैकाग्र्यमुपनीतम्।

अनुसम्प्र (अनु+सम्+प्र)

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ)। तदिद मेऽनुसम्प्राप्त देवि दुख स्वय कृतम् (अवदा० दश० १।११)। अनुक्रमेण कालपर्यायेण प्राप्तम इत्यर्थ। तत सहस्र विप्राणा विदुषा समलङ्कृतम्। स्नातानामनुसम्प्राप्तम (भा० शा० १७१।११)॥ अनुक्रमेण सम्प्राप्तमुपागतम। सहस्रस्य विप्राणा यौगपद्येन प्राप्तेरसम्भवादनुक्रमद्योतकोऽनुशब्दोऽर्थवान् ननु।

अव

—अज् (अज गतिक्षेपणयो)। श्रोणामेक उदक गामवाजति (ऋ० १।११६१।१०)। उदकमवगाहेत यथा तथाऽजति क्षिपति प्रणुदतीत्यर्थ। अवशब्दो नीचैरर्थक।

—अत् (अत सातत्यगमने)। अश्मास्यवतम (ऋ० २।२४।४) इत्यृच व्याचक्षाणो यास्कोऽवलमित्यवातितम् इत्यनेनानुव्याख्याति। तत्र अवाड अतित भूमिगतमिति दुर्गवृत्ति (नि० १०।१३)।

—अद् (अद भक्षणे)। अव रुद्रमदीमहि (वा० स ३।५८)। अवादीमहि=आदयाम। अन्तर्णीतण्यर्थकोऽदि। अवयुत्य इतराभ्यो देवताभ्यो रुद्रमादयाम इत्युवट।

—अन् (अन प्राणने)। स वै सकृदवान्यात् (श० ब्रा० ११।१।६।३२)। अवान्यात्=निश्वस्यात्। एता दिशमनवानन्त्सृत्वा कुम्भं प्रक्षीयानपेक्षमाण एहि (श० ब्रा० १३।८।३।४)। अनवानन्=अनिश्वसन्।

—अय् (अय गतौ)। अवायन्तां पक्षिण (अथर्व० ११।१२।८)। अवाङ्-मुखा निपद्यन्तामित्यर्थः।

—अर्ज् (अर्ज षर्ज अर्जने)। तामवार्जन्ति (श० ब्रा० ४।५।८।११)। उत्सृजन्तीत्यर्थः।

—अस् (असु क्षेपे)। प्रथमपातिनं शकलमवास्य (आप० श्रौ० ७।३।२०)। अवास्य=नीचैः क्षिप्त्वा।

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ)। विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानि चित् (भा० सभा० ५।३४)। अनारब्धानीत्यर्थः। पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात (मनु० ६।२०६)। अनवाप्तम् पित्राऽसामर्थ्येनोपेक्षितत्वाद-प्राप्तम्। हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिका किमतः परम् (भा० शा०१८१।५)। हस्तौ अवाप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगड इति नीलकण्ठः।

—इ (इण गतौ)। मा नो द्यूतेऽवगान्मा समित्याम् (अथर्व० १२।३।४६)। माऽवगात्=मा प्रणशत्=माऽपहारि। अवैतु पृश्नि शेवलम् (अथर्व० १।११।४)। अवैतु=अर्वाक् पततु। यथा वातो यथा वनम् एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा (ऋ० ५।७८।८)। अवेहि=अवाङ् इहि, नीचैर्याहि, निष्क्राम। समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः (ऋ० १।१६४।५१)। उदेति चावैति च। उच्चैरेति अर्वाङ् चैतीत्यर्थः। अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे (ऋ० १।२४।१४)। अवेमहे=अपनयाम=अपाकुर्मः प्रायश्चित्तेन। हेड क्रोध। सान्त्व चेदम्। अव तदेन ईमहे तुराणाम्। (ऋ० ७।५८।५)। गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु (पा० ५।१।१३४)। इह तदवेत=तत्प्राप्त। तदवगतवान् वा। गार्गिकामवेत। एको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्यात् (तै० स० २।६।३।५)। अनवेतः=अनतीत। अव त्वानेना नमसा तुर इयाम् (ऋ० ७।८६।४)। अवेयाम्=प्राप्नुयाम्। अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषम् (वा० स० ३।४८)। देवैरिन्द्रियैः कृतम्। अवायासिषम्=(जले) अवनीतवानस्मि। नव नव दक्षिणा भवन्ति नावयन्त्येवैनम् (षड्विंश० ३।८)। अवैत्वभ्व कृणुता वरीय (ऋ० ८।४६।५)। अवैतु=अपैतु। हितं तेषामहितं मामकानाम्। एतत् सर्वं मम नावैति चेतः (भा० वन० ४।१८)॥ नावैति नाङ्गी करोति। अवैन्नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः (भट्टि० ७।३३)। अवैत्=प्रत्यैत्, अजानात। अवैमि ते सारमतः प्रिय त्वाम्

(कु० ३।१३)। भवानपीद परवानवैति (रघु० २।५६)। अभ्यक्तमिव स्नात शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् . सुखसङ्गिनमवैमि (शा० ५)। **अवैमि =मन्ये, पश्यामि।**

—ई (ईङ् गतौ)। अवैषा हेड ईमहे (वा० स० १६।६)। **अपनयाम।**

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने)। योत्स्यमानानवेक्षेऽहम् (गीता० १।२३)। **इहावशब्दो नात्यर्थमुपकरोति धात्वर्थस्य।** वसुधेयमवेक्ष्यता त्वया (रघु० ८।३)। **अवेक्षा प्रतिजागर इत्यमरप्रामाण्याद्वसुधाया प्रतिजाग्रता त्वया भाव्यमिति शब्दार्थ। वसुधा पाल्यतामिति तात्पर्यार्थ।** त्व राजा रक्षसा लङ्कामवेक्षेथा विभीषण (भट्टि० १६।२३)। अथाऽऽज्यमवेक्षते (श०ब्रा० १।३।१।२६)। **आज्ये पात्रस्थेऽन्त दृश पातयतीत्यर्थ।** उदशराव आत्मानमवेक्ष्य तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते (छा०उ०८।८।१)। **उक्तोऽथ।** प्रतिगृह्य सौम्य होता पूर्वश्छन्दोगेभ्योऽवेक्षेत (ऐ० ब्रा० ३।३२)। **घृतपूर्णे सौम्य चरौ छाया पश्यन्ति शुद्धय इत्यत्र षड्गुरुशिष्य।** न कूपमवेक्षेत (बौ० ध० २।३।६।२७)। **आत्मान तत्र द्रष्टुमिति शेष।** नोदपानमवेक्षेत (गो० गृ० ३।५।१३)। आशीविषो नैनो राजानमवेक्षते (तै० स० ६।६।७।२)। **राज्ञि सोमे दृष्टि न पातयतीत्यर्थ।** अपि वाच भाषमाणस्य काव्या धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम्। अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्रा शमार्थम् . (भा० उ० ६३।२०)। **अवेक्षेरन्=अवदधीरन्=आद्रियेरन्।** श्लाघ्या दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् (उत्तर० १।७)। **तस्या प्रतिजागृहि।** न कमलिनी दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गज (माल० ३)। **नावेक्षते न गणयति।** नित्य शास्त्राण्यवेक्षेत निगमाश्चैव वैदिकान् (मनु० ४।१६)। **अवेक्षेत=चिन्तयेत्=विचारयेत्।** सूक्ष्म विशेषण तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा (भा० शा० २१७।२८)। **हेलया हेयत्वेन पश्येत्। अवशब्दोऽवक्रोशे वर्तते।** न परदु खातुरा स्वसुखमवेक्षन्ते महाकारुणिका (अवदा० मैत्री० जा०)। **नावेक्षन्ते—नाद्रियन्ते।** सोऽवेक्षते जगत्कृत्स्न न सहायमवेक्षते (शि० भा० २६।१६)। **जगति प्रतिजागर्तीत्याह।** न हि मन्ये नृशसे त्व राजधममवेक्षसे (रा० २।७४।२१)। **अवेक्षसे=वेत्थ।** अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् (भा० पु० १।४।८)। **अवेक्षते=प्रतीक्षते। अन्यत्र दुर्लभोऽयमर्थ।** अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागत (रा० २।६६।५१)। **अवेक्षा=आदर।** मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते (भा० उ० ८।४२)। **इहावेक्षाऽऽदरोऽवधानम्।** न ते पुत्रेष्ववेक्षाऽस्ति (भा० आदि० २३३।८)। यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा (रा० २।७३।१८)। **अवेक्षा गौरव सभावना पूज्यबुद्धि।** ततोऽह त्वामनुप्राप्त कौरवाणामवेक्षया (भा० वन० १०।१४)। **अनन्तरोदीरित एवार्थ।** वर्णा-

श्रमावेक्षणजागरूक (रघु० १४।८५)। वर्णाश्रमाणामनुसन्धानेऽप्रमत्त । अनवेक्षणात् कृषि (विनश्यति)। अनवेक्षणमुपेक्षा प्रमाद । फलप्रचयनोदपानावेक्षण . (द्रा० गृ० ३।१।३९)। उदपान कूप । तत्रावेक्षणमवाङ्मुखीभूय निरीक्षणम्। अवेक्षमाणास्त्वा मा च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हत (भा० द्रोण० १९६। ४८)। अवेक्षमाण =प्रतिजाग्रत्=अप्रमाद्यत् (आवयो)। अवेक्षमाणा बहुशो वैदेही धरणीतलम् (रा० ३।५२।४२)। अध पश्यन्तीम्। स्थाने वश्य वाच कवेरत्रोपसर्गस्य प्रयोग.। शरीरमग्नौ सयोज्यावेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति (शातातप)। अनवेक्षमाणा पृष्ठतोऽनालोकयन्त । अनपेक्षमाणा इति पाठ इष्यते। प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने। मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चावेक्षितश्चरेत् (भा० शा० १२०।१३)। अवेक्षित कृतावेक्ष ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने)। दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति (तै० स०५।४।५।२)। अवोक्षति=अवाङ्मुखेन हस्तेनोक्षति। अथ सभाया मध्ये अधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्य (आप० श्रौ० ५।६।१९।२)। उक्तोऽर्थ । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधति (श० ब्रा० ६।४।४।१८)। उक्षते प्रयोगेऽभिप्रावानामुपसर्गाणा विषयनैयत्य पुरातनैरुक्तम्—उत्तानेन हस्तेन प्रोक्षण परिकीर्तितम्। न्यञ्चताभ्युक्षण प्रोक्त तिरश्चावोक्षण स्मृतम् ॥

—कर्ण्। यात्रापहृतचेतस्त्वात्तद्वाक्यमवकर्णयन् (बृ० श्लो० स० ३। ७६)। अवकर्णयन् अनाकर्णयन्निव। अवशब्द इह श्रवणक्रियाया न्यूनतामाह। स्थानेऽस्य प्रयोग इति नन्दति नश्चेत ।

—काश् (काशृ दीप्तौ)। वर्णविकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् (भा० वि० २०।१५)। वर्णविकाशो दीप्तिसङ्कोच इति नीलकण्ठ । अवरुद्ध काशोऽवकाश । प्रादि । अवशब्द प्रायशोऽसाकल्यमाचष्ट उत्तरपदार्थस्य। उभयतो मासै सछन्न नावकाशते (श० ब्रा० ८।७।४।२०)। नावकाशते न दृग्विषयता याति। इहि तिस्र परावत धेना इन्द्रावचाकशत् (ऋ०८।३२।२२)। जनाना धेना अवचाकशद् वृषा (ऋ० १०।४३।६)। अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् (ऋ० १०।१३६।४)। इहोदाहृतिष्ववकाशतिर्दर्शनार्थे प्रयुक्त । अवश्च दर्शनस्य निम्नाभिमुखतामाह।

—कील् (कील बन्धने)। क्षुत्पिपासावकीलनम् (भा० आश्व० ४५।३)। अवकीलका अन्त प्रविष्टा' शङ्कव इति नीलकण्ठ । अवशब्दोऽधोगतिमाहेति शोमनोऽस्येह प्रयोगो ग्राही।

—कृत् (कृती छेदने)। एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्तनम्। अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ (भा० स्त्री०१६।१)। अवकर्तन युद्धभूमि.।

सन्दर्श्याग्रे स्वभार्याया कर्णनासावकर्तनम् (राज० ७।८६२)। **अवकर्तनं कर्णनासस्यैकदेशस्य कर्तनम्। अवशब्द उत्तरपदार्थस्य क्रियाया असाकल्यमाचष्टे प्रायेणेत्यसकृदुक्तमधस्तात्।** इय वस्त्रावकर्तेन सवीता चारुहासिनी (भा० वन० ६२।२२)। **वस्त्रावकर्तो वस्त्रखण्ड।** कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रस्यानह्यति (श० ब्रा० ३।३।४।८)। **अवकृत्य=अपच्छिद्य।** निजघ्नु परमेष्वासा सर्वांस्तान्निशितै शरै। आगर्भादवकृन्तन्त (भा० आदि० १७८।१९ २०)। अवकृपा **कोपो भवति। अवशब्दोऽर्थविपर्यासकृत्। कृपाया अपकर्षमभाव** वाऽऽह।

—**कृष (कृष विलेखने)।** कच्चिदर्थेष्वसमूढान् हितकामाननुप्रियान्। नावकर्षसि कर्मभ्य पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् (भा० सभा० ५।७३)॥ **नावकर्षसि =न निष्कासयसि=न बहिष्करोषि। अपकर्षसीति पाठान्तरम।** प्राकृष्यमाण कलिना सौहृदेनावकृष्यते (भा० वन० ६२।२६)। **अवकृष्यते=ह्रीयते। प्रतिकर्तुं** प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते (रा० ४।१७।४७)। **अवकृष्ट=अपकृष्ट=अधर=नीचैं पदस्थ। प्रकृष्ट=उत्तर। निष्कासितोवकृष्ट स्यादिति कोष।** अवकृष्टोत्तरासङ्ग कृशो धमनिसन्तत (भा० वन० १२।१४)। **अवकृष्टोऽध कृष्ट उत्तरासङ्ग उत्तरीय यस्य स। त्यक्तोत्तरीयवस्त्र इत्यर्थ।** पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् (मनु० ७।१२६)। **अवकृष्टस्य गेहादिसमाजकोदकवाहादे कर्मकरस्येति कुल्लूक।** मामग्रासनतोऽवकृष्टमवशम् (मुद्रा० १।१२)। **अवकृष्टमध पातितम्।** नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिण्डका सदाहपाका भवन्ति (सुश्रुत० २।२६१।१)। **नखावकृष्टे=नखस्याधोभागे।** पादावकर्षणासन्धानै (भा० द्रोण० १४२।४५)। **पादावकर्षणम्=पादयोर्नीचै कर्षणम्।**

—**कॄ (कॄ विक्षेपे)।** पुन पुन कुत्सयन्त तु विगृह्यादितो ग्रन्थेनावकिरेत् (का० स० विमान० शिष्योप०)। अवाकीयत कनीयाम्सौ स्तोमावुपाऽनुत, यज्ञावकीर्णा हि (पञ्चविंश० ब्रा०)। ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यै समन्वित। अभित पाण्डव चित्रैरवचक्रे समन्तत (भा० वन० १७५।१६)। **आकीर्णवान्, व्याप्तवानित्यथ। किरतेश्चेत्प्रयोगोऽवचकर इति युक्त स्यात।** महावातसमुद्भूत यन्मामवकरिष्यति। रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् (रा० २।३०।१३)॥ **उक्तोऽर्थ। असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यश।** स्रवन्तीन्द्रियलौल्येन ज्ञान चैवावकीर्यते (भा० पु० ७।१।५६)। **अवकीर्यते=क्षरति=नश्यति।** (तम्) **अवाकिरन् बाललता** प्रसूनै (रघु० २।१०)। **तस्योपरि निचिक्षिपुरित्यर्थं।** अवाकिरन् शरान् (भा० वन० २१।३०)। **अवाकिरन्=प्रास्यन्।** यो **ब्रह्मचार्यवकिरेत्** (तै० आ० २।१८)। **रेत,**

सिञ्चेत् स्त्रियाम् । वाससाऽऽच्छादयामास माल्येनावचकार च (रा० ४।१४। २३) । अवचकार=माल्य तस्योपरि निचिक्षेप । अवकिरते हस्ती स्वयमेव (पा० ३।१।८७) । भुव्यात्मान प्रसारयतीत्यर्थ । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाच-मनृता वदेत् (मनु० ६।४८) । चक्षुरादीनि पञ्च बहिरिन्द्रियाणि मनो बुद्धि-श्चेति सप्त द्वाराणि, तैर्निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषया वाचम् इति कुल्लूक । अवकीर्ण सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रिय वदेत् (भा० शा० २७८।८) । अवकीर्ण (मूढ) पांसुभिश्छन्न , धिक्कृत इत्यर्थ. । तीर्थान्य् अवकीर्णानि तपस्विभि (भा०) । अत्रावोऽस्थाने । आड् इति तु स्थाने स्यात् । किमपैति रजोभिरौर्व-रैरवकीर्णस्य मणेर्महार्घता (शिशु० १६।२७) । अत्र कविना भारतप्रयोगोऽनु-कृत । स एव च दोष । अवकीर्णस्त्वह कुन्त्या सूतेन च विवर्धित (भा० भीष्म० १२२।२४) । अवकीर्ण =प्रास्त =(जलेऽन्तर्) निक्षिप्त । पुत्र सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा (भा० शा० १।२२) । उक्तोऽर्थ । वैश्याया-मवकीर्ण सवत्सर ब्रह्मचर्य त्रिषवण चानुतिष्ठेत् (गौ० ध० ३।४।३५ इत्यत्रो-ज्ज्वलायामुद्धृत शङ्खवचनम्) । अवकीर्ण =सिक्तरेता । अवकीर्णिव्रत चरेत् (लौ० गृ० १।३३) । अवकरणमवकीर्णं कामतो ब्रह्मचारिणो रेतस उत्सर्ग , सोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी । (देवपालष्टीकाकृत्) । अवकीर्णी भवेद् गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् (याज्ञ० ३।२८०) । चरमधातोर्विसर्गोऽवकीर्णं तद् यस्या-स्ति सोऽवकीर्णी (मिताक्षरा) । वस्तुतश्च अवकीर्णमनेनेत्यवकीर्णी । इष्टादिभ्य-श्चेति (५।२।८८) इनि । गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु स (बौ० ध० २।७।१०) ॥ स्वानि वा-सासि. अवकीर्योत्तराणि सभाया समुपाविशन् (भा० सभा० ६८।३९) । अव-कीर्य=अवरोप्य=अवतार्य । सा मा हिमवत प्रस्थे सुषुवे मेनकाऽप्सरा । अवकीर्य च मा याता परात्मजमिवासती (भा० आदि० ७४।७०) । अवकीर्य =प्रास्य=भुवि निक्षिप्य । अवकर इत्येके (गौ० ध० ३।५।१३) । सख्या-दिगमनेऽवकरो दोष इत्युज्ज्वला । वर्चस्केऽवस्कर (रा० ६।१।१४८) । अव-स्करोऽन्नमलम् । तत्सम्बन्धाद् देशोपि तथोच्यते । तथा च प्रयोग —समार्जिता-वस्करया व्यये चामुक्तहस्तयेति ।

—क्लृप् (कृपू सामर्थ्ये) । न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिदमह मत्यादनृत-मुपैमीति (श० ब्रा० १।१।१।६)। नावकल्पते न युज्यते। न हि तदवकल्पते यदु-त्तरवेदावग्निहोत्र जुहुयात् (श० ब्रा० २।५।२।४८) । तद् यदवशो न तदवकल्पते (ऐ०ब्रा० ६।२)। न सभवतीत्यर्थं । न वा एतस्यानिष्टक आहुरवकल्पते (तै०स० ५।४।१०।३) । उक्तोऽर्थ । इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते (ब्र० सू० शा० भा० २।२।८)। नावकल्पते, न घटते, न युज्यते, न सभवति । तथापि तच्छ्रवित-

विसर्ग एषा सुखाय दुःखाय हिताहिताय। बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनो शरीरिणा ससृतयेऽवकल्पते। (भा० पु० ६।१७।२३) ॥ **अवकल्पते=कल्पते=अल भवति**। **नार्थोऽवेन**। ता मा यज्ञेऽवक्लपय (श०ब्रा० १।८।१।६)। **अवकल्पय=उपयुङ्क्ष्व**। नाह पुराऽवभृथात् पुनर्दीक्षामवाकल्पयन् (देवा) (श० ब्रा० ३।४।३।१)। **अवाकल्पयन्=प्राक्लपयन्=समपादयन्=निरवर्तयन्**। तेभ्य प्रात सवनेऽवचिक्लपयिषन् (ऐ० ब्रा० ३।३०)। **अवक्लृप्ति सभावनेति भट्टभास्कर**। **सभावयन्नित्यर्थ**। जातु तत्रभवान्वृषल याजयेन्नावकल्पयामि (पा० ३।३।१४७)। सूत्रे वृत्ति। **न सभावयामीत्यर्थ**। तन्वेवानवक्लृप्त यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु (श० ब्रा० २।१।४।२)। **अनवक्लृप्तमनुचितम्**। अनवक्लृप्ता तस्यैषा भवति (अष्टमी सामिधेनी) (श० ब्रा० १।४।१।३७)। **अलब्धावकाशा भवतीत्याह**। नावकल्प्यमिद ग्लायेद् यत् कृच्छ्रेषु भवानपि (भट्टि० १६।१७)। **नावकल्प्य न सभाव्यम्**।

—क्रन्द् (क्रदि आह्वाने रोदने च)। अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणाम् (ऋ० २।४२।३)। **मन्द वाश्यस्व, अनुच्चै रुवीहि इत्युक्त भवति**। क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा (वा० स० २२।७)। **यथाऽन्यत्र तथेह अवशब्द क्रियाया उत्तरपदोक्ताया असाकल्यमाह**।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। न हि परलोकादेत्य सत्त्व गर्भमवक्रामति (चरक० शरीर० ३।६)। **अवक्रामति=अवतरति**। **अवशब्दोऽधोर्थे**। जीवस्तु खलु भो सर्वगतत्वादीश्वरगुणसमन्वित पूर्वशरीराच्चावक्रामति परशरीर चोपक्रामति (का० स० शरीर० गर्भाव०)। **उक्तपूर्व एवार्थ**। वज्रेणैवैनमवक्रामति (श० ब्रा० १३।१।२।६)। **अभिभवतीत्यर्थ**। नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन् (का० श्रौ० १०।८।२३)। **यजमानमुदकमध्ये प्रवेशयन्नित्याह**। अवक्रामन्त प्रपदैरमित्रान् (ऋ० ६।७५।७)। **चरणाग्रैरवताडयन्त, अधस्पद कुर्वन्त इत्यर्थ**। प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती (श० ब्रा०६।३।२।७)। **अनन्तरोदीरित एवार्थ**। तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादिय व्याकृता वागुद्यते (तै०स० ६।४।७।३)। अभिक्राम साय जुहोत्यवक्राम प्रात (आप० श्रौ० ६।३।१०५)। **अवक्रम्यावक्रम्य पश्चात् सृत्वेत्यर्थ**।

—क्री (डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये)। ब्राह्मण क्षत्रिय वा सहस्रेण शताश्वेनावक्रीय (शा० श्रौ० १६।१०।१०)। **उपभोगार्थं भाटकेनादायेत्यर्थ**। विक्रयाव क्रयाधानयाचितेषु पणान्दश (याज्ञ० २।२३८)। **अवक्रीणीतेऽनेनेत्यवक्रय पिण्डक उच्यते** (काशिका)। **अवक्रयो भाटकम्**। अवक्रय (पा० ४।४।५०)। **पिण्डको राजग्राह्य द्रव्यम्**।

—क्रुश् (क्रुश आह्वाने रोदने च)। अवक्रुष्ट कोकिलयाऽवकोकिल। (स्वरेण) अधिक्षिप्तो न्यक्कृत।

—क्वथ् (क्वथे निष्पाके)। अवक्वाथो न्यून क्वाथ।

—क्षर् (क्षर सञ्चलने) अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयित्वाऽऽसिच्य (पाणिं गृह्णीयात्) (आश्व० गृ० १।२०)। निगदव्याख्यातम्।

—क्षल् (क्षल शौचकर्मणि)। शिरोवक्षालनम्=शिरसोऽम्भसि निमज्जनम्।

—क्षि (क्षि हिंसायाम्)। ता तेन वाऽवक्षिणुयात् (लाट्या० श्रौ० ४।३।१६)। अपाकुर्यादित्यर्थ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे)। अव क्षिपो दिवो अश्मानमुच्चा (ऋ० २।३०।५)। अवक्षिप=अधस्तात् प्रेरय=अध पातय। अव क्षिपन्ति सुग्भाण्डान् (रा० २।११६।१७)। अवस्कन्दयन्तीत्यर्थ। सात्वताऽभिसृते द्रोणे धृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् (भा० द्रोण० ६७।३६)। अपनीतवन्त इत्यर्थ। अयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाण राजाऽवक्षिपेत् (कौ० अ० १।१०)। धिक्कुर्यादित्यर्थ। अवाक्षिपद् वासुदेवम् (भा० सभा० २६।३२)। अवामानयद् अध्यक्षिपदित्यर्थ। शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुन पुनरवाक्षिपत् (भा०आदि० १८।१५)। अधोऽक्षिपदित्यर्थ। शृत कृण्वन्त इह मावचिक्षिपन् (अथर्व० १८।४।१२)। अवक्षिप्तमवकीर्णं मा स्म कुर्वन्नित्यर्थ। अवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्यो (ऋ० १०।६८।४)। अवक्षिपन् भ्र शयन्, अध पातयन् इत्यर्थ। अवक्षेपणे कन् (पा० ५।३।९५)। अवक्षेपण कुत्सनम्। गन्धनावक्षेपणादिसूत्रे (१।३।३२) ऽवक्षेपण भत्सनम् इति वृत्ति। को ह्यक्षयप्रसादाना सुहृदामल्पतोषिणाम्। वृत्तिमर्हत्यवक्षेप्तु त्वदन्य कुरुसत्तम (भा०अनु० ५९।२८)। अवक्षेप्तु कल्पयितु विधातु स्थिरीकर्तुमित्यनर्थान्तरम्। अवक्षिप्तावभूतानामसीना वीरबाहुभि (भा०भीष्म० ४६।१७)। अवक्षिप्तानामधोमुख पातितानाम्। सम्भग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्त विद्यात् (कौ० अ० ४।६)। अवक्षिप्तम् अध पातितम्। सूक्ष्मवस्त्राण्यवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह (रा० २३७।७)। अवक्षिप्य=अवताय।

—क्षु (टुक्षु शब्दे)। पक्षिजग्ध गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् (मनु० ५।१२५)। अवक्षुतम्=उपरिकृतक्षुतम्। उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम्। अवक्षुतावरुदित तथा श्राद्धे च वर्जयेत् (भा० अनु० ६१।४१)। द्विषदन्न नगयन्त पतितान्नमवक्षुतम् (मनु० ४।२१३)। उक्तपूर्व एवार्थ। न भुञ्जीतेत्यनुषङ्ग।

—क्षुद् (क्षुदिर् सम्पेषणे)। तण्डुलानवक्षुद्य (सुश्रुत० १।१६३।१३)। अवक्षुद्य अवहत्य। अवमृद्य सम्पिष्य।

—क्ष्णु (क्ष्णु तेजने)। ऋभुर्वाज ऋभुक्षा पत्यते शवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् (ऋ० १०।२३।२)। **अवक्ष्णौमि=प्रमार्ज्मि।**

—खण्ड् (खडि मन्थे, खडि भेदने)। विद्यत्यवखण्डयति विनाशयति पाप्मन (बृ० उ० ५।७ इत्यत्र शा० भा०)। अर्धयाममात्रावखण्डिताया विभावर्याम् (काद०)। **अवखण्डिता=अतीता।** अहर्निशासस्था यथावदवखण्डिताम् (मार्कं० पु० १६।७०)। **मध्ये त्रुटिता भग्नाम् इत्याह।**

—ख्या (ख्याञ् प्रकथने)। आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पश (ऋ० ८।४७।११)। **(यूयम्) अवख्यत=अध पश्यत।** त ते दुश्चक्षा माऽवख्यत् (तै० स० ३।२।१०।२)। **मा दर्शन्नित्यर्थ।** तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति (आज्यम्) (श० ब्रा० १।३।१।२६)। **एकेषा दर्शन यजमान आज्यमवेक्षेत न ऋत्विग् इत्युक्त भवति।**

—गण् (गण सख्याने)। पर्वतीय इति माऽवजीगण (कि० १३।६७)। **ममानादर मा कार्षीरित्यथ।** अवगणितखलीनाकषण (पञ्चत० ५)। **अवगणितमवधीरितमुपेक्षित खलीनस्याकषण येन स।** कुम्भपातमात्रगतजीवित त नकुल तत्रैवावगणय्य (पञ्चत०)। **सावहेल तत्रैव विहायेत्यर्थ।**

—गम् (गम्लृ गतौ)। अञ्ज समुद्रमवजग्मुराप (ऋ० १।३२।२, अथर्व० २।५।६)। **अवाङ्मुखा सत्य समुद्र गच्छन्त्याप इत्याह। नीचैर्गतय सत्य समुद्रमाविशन्तीति वाय।** हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोम सुत महिषेवाव गच्छथ (ऋ० ८।३५।७)। **सोममवगच्छथ=अवतीर्य सोममुपेथ।** नैन घ्नन्ति पर्यायिणो न सन्नाँ अवगच्छति (अथर्व० ६।७६।४)। **अवगच्छति=नीचैर्गच्छति=नमति।** विश्वेह देवौ सवनाऽव गच्छतम् (ऋ० ८।३५।४)। **विश्वा सवनान्यभिवर्तेथाम् इत्याह।** (य) बृहस्पति मनसाऽवगच्छात् (अथर्व० ४।१।७)। **अवगच्छात्=उपनमेत्।** उभे एव विश च राष्ट्र चावगच्छति। **अवगच्छति=अधिगच्छति।** अव शादेषु गच्छति (वाजी) (ऋ० ६।१५।६)। **शादेषु नवतृणेष्ववाङ्मुख सन् गच्छतीत्याह।** कुतो युद्ध जातु नरोऽवगच्छेत् (भा० उ० २६।३)। **अवगच्छेत्=अभ्युपेयात्=आतिष्ठेत्। युद्धभूमिमवतरेदित्यक्षरार्थ।** यत्रैतद्रूपा वा हवीषि वा वयासि त्रिपद चतुष्पद वाऽभिमृश्यावगच्छेयु (कौ० सू० १२३)। **उपर्यवपतेयुरित्यर्थ।** कथ शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति मूर्ख (मृच्छक०)। **अवगच्छति=जानाति।** तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोऽशसम्भवम् (गीता० १०।४१)। **उक्तोऽर्थ।** तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि (शा० ७)। **कर्तरि क्त। अवगतवानस्मि।** अपाञ्चमिन्द्र त कृत्वाऽथेममिहाव गमय (अथर्व० ३।३।६) **इतोऽभिवर्तयेत्यथ।** आदित्या विश्वमवगम-

यन्ति । (तै० स० २।३।१।५)। अवगमयन्ति प्रापयन्ति । विरुद्धार्थमवगमयति । बोधयतीत्यर्थ । कतमेन दिग्विभागेनावगन्तव्यम् (तन्त्रा० २।२) । इहावशब्दो-ऽस्थाने । गन्तव्यमित्येव साधु । न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव पश्यत पयोधि (भट्टि० १०।७२) । अवगमयन्=बोधयन् ।

—गर्ह् (गर्ह गल्ह कुत्सायाम्) । कृपण चास्थिर बाल्ये वृद्धभावेऽवर्गाहितम् (रा० २।२१।१६) । अवर्गाहित बलवन्निन्दितम् । इहावशब्दो गर्हाया पूर्णता-माह । उत्तरपदार्थ पूर्वपदार्थमसाकल्यमनवकाशयति ।

—गल् (लौकिकोऽय धातुरवस्र सने स्यन्दने वा वर्तते) । सौवर्ण वलय-मवागलत्करागात् (शिशु० ८।३४) । अवास्र सत=अश्र शत ।

—गाह् (गाहू अवलोडने) । अस्या नद्या सुपुण्याया यथेष्टम् . अवगाह्य-ताम् (भा० वन० ६६।३३) । अवतीर्य स्नायताम् इत्यर्थ । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलम् (याज्ञ० १।२७२) । अवगाहते=निमज्जति । सम्प्राप्य पण्डित कृच्छ्र प्रज्ञामेवावगाहते (रा० ३।६८।५३) । विचारमग्नो भवति, कृच्छ्रवारणोपाय चिन्तयतीत्याह । वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् (सुश्रुत० २।५५०।११) । जलावगाह-क्षणमात्रशान्ता (रघु० ५।४७) । जलावगाह =जले निमज्जनम् । सकल शास्त्रावगाहगम्भीरबुद्धि (काद०) । अवगाह =(शास्त्रे) गभीरप्रवेश । उप-नाहोऽवगाहश्च परिषेकस्तथाष्टम (का०स० २३।२६) । अवगाह =स्वेदभेद । अवगाढा च पीता च (गङ्गा) पुनात्या सप्तम कुलम् (भा० वन० ८५।९३) । अवगाढा प्रवेशपूर्वक कृतस्नाना । अवगाढ प्रदोष (अवि० ३) । अवतीर्ण इत्यर्थ । सलिलमवगाढो मुनिजन (स्वप्न० १।१६) । अवतीर्ण, निमग्न । अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् (पदपङ्क्ति) (शा० ३।८) । अवगाढा मग्ना, न्यग्भाव गता, न्यक्ना । अवगाढ भवत्यग्रे विपरीत तु योषित । (बृ० श्लो० स० ६।२४) । उक्तोऽर्थ । अवगाढ सुदुष्पार शोकसागरमब्रवीत् (रा० २।६०।२७) । अवगाढ प्रविष्ट =अवतीर्ण =मग्न । अमृतह्रदमिवा-वगाढोस्मि (शा० ७)। जलावगाढस्य वनद्विपस्य (मृच्छ० २) । सुदूरमवगाढया । शक्त्या निर्भिन्नहृदय (रा० ६।८०।३७) । सुदूरमवगाढया=सुदूरमन्त प्रविष्टया । अवगाढा द्विषन्तो मे सुखी वातोऽभिवाति माम् (भा० वि० ६८। ७५) । अवगाढा पराभूता । पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य (कु० १।१) । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति भागुरिमतेनावस्याकारलोप । तमोपहन्त्री तमसा वगाह्य (रघु० ७।४०) । तमसा नदीमवगाह्य तत्र स्नात्वेत्यर्थ । विमान-शृङ्गाण्यवगाहमान (घोष) (कु० ७।४०) । आक्रामन्, व्याप्नुवन्नित्यर्थ ।

—गुण्ठ् (गुठि इत्यपरे, वेष्टनेऽर्थे)। पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य (सुश्रुत० १।५७।४)। **वेष्टयित्वेत्यर्थ**। रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे (कु०४। ११)। **तिमिरावगुण्ठिते=तमसाऽऽच्छादिते**। पांशुपादावगुण्ठिता (भा० वन० २००।३४)। **पांसुभिरवकीर्णचरणा इति विवक्षति।**

—गुर् (गुरी उद्यमने)। न कदाचिद् द्विजे तस्माद् विद्वानवगुरेदपि। न ताडयेत्तृणेनापि ।(मनु० ४।१६९)॥ **अवगुरेत्=हननेच्छया दण्डमुद्यच्छेत्।** अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च। जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते (मनु० ११।२०६)॥ **उदितोऽर्थः**। ब्राह्मणायावगुर्यैव (मनु० ४।१६५)।

—गुह् (गुहू संवरणे)। या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते (पञ्चत० ४)। **अवगूहते=उपगूहते=आश्लिष्यति**। वृद्धमिव पतिं प्रमदा नेच्छत्यवगूहितुं लक्ष्मीः (तन्त्रा० २।३।६०)। **अवगूहितुम् उपगूहितुम्।**

—गॄ (गॄ निगरणे) एवानेवाव सागरत् (अथर्व० १६।७।४)। को रोमन्थो नाम। उद्गीर्णस्य वा अवगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः (३।१।१५ सूत्रभाष्ये)। **अवगीर्णमपादानप्रदेशान्निःसृतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्तयति** (काशिका)। अव-गिरते ग्रासम् (पा० १।३।५१ सूत्रे वृत्तिः)। **निगिरतीत्यर्थः**। अवगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांसशोणितम् (भट्टि० ८।३०)। **अवगिरमाणैः=निगिलद्भिः**।

—गै (कै गै शब्दे)। **अवगीतः** ख्यातगर्हणः इत्यमरः। **अवगीतं** जन्ये स्याद् इति च सः। अवगीतां गमिते दशामिमाम् (कि० २।७) **अवगीताम्= निन्दिताम्**। प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः (उत्तर० २।२)। **अन-वगीतः=अनवद्यः**। **अवगीतमिदं रूपम्** (प्रतिज्ञा० ४।८)। **निन्दितमित्यर्थः।** अवगीतमिदं सर्वमावाभ्यां भक्तकाननम् (हरि० २।८।६)। **भुक्तकाननमिति पाठान्तरम्।**

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। दासेति दक्षिणानवगृह्णीयात् (रश्मीन्) (लाट्या० श्रौ० २।८।१३)। **शिथिलीकुर्यादित्याह**। नृमणा। पितृयाणाम्। अत्र हि ऋकारोऽवगृह्यते (पा० ८।४।२६ सूत्रे वृत्तौ)। **अवगृह्यते पृथक् क्रियते।** वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति (चरक० सू० २६।४३)। **बद्धानि करोतीत्यर्थः।** स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति (दशकु०)। **वशे कुर्वन्तीत्यर्थः।** अनुग्रहावग्रह-योर्विधाता (शिशु० १।७१)। **अवग्रहो निग्रहः**। संसारावग्रहः (मालती०)। **संसाररूपो बन्धः**। प्रसह्य रक्षोभिरवग्रहं च (रा०)। **अवग्रहो बन्धः**। पर-स्परावग्रहनिर्विकारौ (माल० ५।१४)। **अवग्रहो निरोधः संयमः**। वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् (रघु० १।६२)। **अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः**। सर्व-शब्दोप्योदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दोपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण (पा० १।१।

२७ सूत्रभाष्ये कैयट)। **अवग्रह क्रोडीकार इत्युद्द्योत । अवग्राहो ललाटम्** (अमर)। अवगृह्यतेऽङ्कुशेनेति व्युत्पत्ते । अवगृह्यते=पाटयते। **अय च करिमस्तक एव नियतोऽनन्यविषय ।** योऽवग्रहोऽह ममेत्येतस्मिन्योजितस्त्वया (भा० पु० ३।२५।१०)। **अवग्रहो दुराग्रहो निबन्ध ।** देवनीथ शसति पदावग्राहम् (ऐ० ब्रा० ६।३५)। **पदान्यवगृह्येत्यर्थ । पदावग्राहमिति णमुलन्तम् ।** यदवग्राहमनुब्रूयाज्जीमूतवर्षीह प्रजाभ्य पजन्य स्यात् (ऐ० ब्रा०)। **अवग्राह विच्छिद्येत्यनर्थान्तरम् । जीमूतोल्पजलो घन इति षड्गुरुशिष्य । पर्वत इति सायण । अनुपयुक्ते पवत एव वषति न तूपयुक्तेषु सस्येष्वित्यपि स ।** मन्दोपि नाम न महानवगृह्य साध्य (शिशु० ५।४९)। **अवगृह्य=दण्डयित्वा । स्थिर विरोधमास्थाय वेत्यर्थ स्यात् ।** गान्धारी विदुर चैव समाभाष्यावगृह्य च (भा०आश्रम० १८।४)। व्याधिमनोवपुरवग्रह (अग्निपु० ३३९।३३)। **अवगृह्य** पादाभ्याम् (सुश्रुत० १।१०१।५)। **अपबाध्य निपीड्येति वा ।** अवग्राहस्ते वृषल भूयात् (पा० ३।३।४५)। अत्र वृत्तावुदाहरणम्। **अवग्राहो ग्रहोऽभिभवो वा । आक्रोशे विषये प्रयोग, नत्वन्यत्र ।** गृहावग्रहणी देहलीत्यमर। **अवगृह्यतेऽनया द्वारशाखेति स्वामी ।** मर्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभि । अवग्राह्य (श० क० द्रु०)।

—ग्लै (ग्लै हर्षक्षये)। नेमव ग्लापयन्ति (ऋ० १।१६४।१०)। **नैन ग्लान श्रान्त कुर्वन्ति ।**

—घट्ट् (घट्ट चलने) । द्वाराणि समुपावृण्वन् कपाटान्यवघट्टयन् (रा० ५।१५।१०)। **परत प्ररयन् पराणुदन् ।** जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेत् (सुश्रुत० १।४२।१७)। **लिम्पेत्, उपदिह्यात् ।** दर्व्या सततमवघट्टयन् (चरक० विमान० ७।३०)। **चलयन्, क्षोभयन् इत्यथ ।** शिरोभिश्चावघट्टनै (भा० वि०१३।२९)। **अन्योन्यमवताडनैरित्यर्थ ।** सुरूपवर्णा बहव क्रव्यादैरवघट्टिता (भा० स्त्री० १६।३६)। **उक्तोऽर्थ ।**

—घुष् (घुषिर् अवशब्दने, शब्द इत्यन्ये)। अवघुष्टे समाजे च (भा० **आदि० १३४।१०)। वीरसमूहे डिण्डीरवशब्देनाहूते सति ।** अवघुष्टान्नम् । **अस्ति कश्चिदिह भोजनेनार्थीत्येवमुच्चैर्घोष कृत्वा यद् दीयते तत्तथोक्तम् । अस्ति चात्रार्थे भारते प्रयोग**—अवघुष्ट च यद् भुक्तम् (भा० अनु० २३।५)।

—घृष् (घृषु सङ्घर्षे) । मृदुना सलिलेन खन्यमानान्यवघृष्यन्ति गिरेरपि स्थलानि। उपजापविदा च कर्णजापै किमु चेतासि मृदूनि मानवानाम् (पञ्चत० १।३३७)॥ **अवखातानि भवन्तीत्याह ।** सलिलै शुद्धैरेतेषा गोवालैश्चावघर्षणम् । (याज्ञ० ३।६०)। **अवघर्षण मर्दनपूर्वकं शोधनम् ।**

—घ्रा (घ्रा गन्धोपादाने)। बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत (वा० स० ६।६, १६)। आघ्राणं कुरुतेत्यर्थः। अदूरे वाऽवशब्दः। अदूराज्जिघ्रतेत्याह। स्त्रियै मूर्धानमेवावजिघ्रति (पा० गृ० १।१८)। मुखेन स्पृशति, चुम्बति वा। मूर्धनि त्रिरवघ्राय (आश्व० गृ०)। अवघ्रातश्च मूर्धनि (रा० २।२०।२१)। मनुष्यै-रवघ्रातमन्यैर्वाऽमेध्यैः (आप० ध० १।५।१७।५)। अवघ्रातमदूराद् घ्रातमिति वृत्तिः। समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा (आप० श्रौ० ८।४।१६।३)। अवघ्रोऽवघ्राणम्। उक्तोऽर्थः।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि)। अव चष्ट ऋचीषमोऽवतां इव मानुषः (ऋ० ८।६२।६)। अवचष्टे=दृशमवपातयति। अवोऽधस्तादर्थे। एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे (ऋ० ४।५८।५)। इहावशब्दो नार्थे विशेषं करोति। वेदे चक्षिङ् दर्शने वर्तते प्रायेण, तस्य ख्याञादेशोऽपि।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः)। अव द्वके अव त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा (ऋ० १०।५६।६)। अवचरन्ति=अवतरन्ति=अवरोहन्ति। अव मा पाप-मन् इति तिलउनि पूल्यान्यवसिच्य पुरोडाशसवर्तांश्चतुष्पथेऽप्यवचरति (कौ० सू० ३०।१८)। अवचरति=न्यस्यति=निधत्ते। युक्त्याऽवचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः (अष्टाङ्ग० सूत्र० १६।१४)। अवचारयेत्=अन्त-र्गमयेत्। शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम्। आश्वास्य (अष्टाङ्ग०सूत्र० २६।२४)॥ अवचारिते=अन्तर्न्यस्ते=प्रयुक्ते। विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम्। न सिध्यत्यौषधं यस्य (चरक० इन्द्रिय० १२।७)॥ अवचारितम् आसिक्तम् प्रयुक्तम्। कस्यां कस्यामवस्थायां का वाऽस्याव-चारणा (का० स० खिल० रक्त० श्लो० १२)। अवचारणा=उपचारः। सुश्रुते (१।३१।११) प्यत्रार्थे प्रयोगः। स तत्रैव द्रष्टव्यः। तुरगावचरं स बोध-यित्वा (बुद्ध० ५।६८)। अवचरः परिचारकः। सादीत्यर्थः। कर्णाश्वावित्तदब्र-वीद् गिरेरवचरन्तिका (अथर्व० ५।१३।६)। अवतरन्तीत्यर्थः। कथमपि ताला-वचरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा (हर्ष० ४)। तालैरवचरति न्यञ्चतीति तालावचरश्चारणचरणः। अवचरो गोचरो विषयोपि।

—चल् (चल कम्पने)। अन्योपि तन्मिषं लब्ध्वा तस्य पार्श्वादवाचलत् (राज० ७।१५६६)। अवाचलत्=अपासरत्।

—चि (चिञ् चयने)। यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः (भा० वन० १६४।२६)। सन्तः सदसद्विवेचनचणाः परीक्षन्त इत्याह।

—चूर्णय् (नामधातु चूर्णात्प्रातिपदिकाण्णिच्)। चूर्णैरवध्वसयत्यवचूर्ण-यति। चूर्णं व्रणादेरुपरि क्षिपति येन तत्पिहितं भवति।

—छद् (छद अपवारणे) । शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य (चरक० विमान० ७।३०) । **अवच्छाद्य प्रच्छाद्य** । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव (वा० प० २।३१६)। **अवच्छेदो निश्चय तदभावोऽनवच्छेद =इदमित्थम्भावस्याज्ञानम्** । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये । स्वानुभूत्येकमानाय नम शान्ताय तेजसे (भर्तृ० २।१) ॥ **अनवच्छिन्न =अपरिच्छिन्न =अपरिमित = अनवधि** । घटत्वावच्छिन्नो घट । **घटत्वेन धर्मेण पटादिभ्यो भिन्न इत्यर्थ** ।

—छो (छो छेदने) । अरुवै पुरुषोऽवच्छितोऽनरुरेवैतद् भवति यदभ्यङ्क्ते (श० ब्रा० ३।१।३।७) । **अवच्छिन =अवच्छात =तनूकृत** । अग्नौ सक्तिर्ब्रह्मघ्नस्त्रिरवच्छातस्य (गौ० ध० ३।४।२) । **अवच्छात =भक्तत्यागेन कृशीभूत** ।

—जि (जि जये, जय उत्कर्षप्राप्ति , जि ज्रि अभिभवे) । अस्मिन्नेव वने पार्थो हृता कृष्णामवाजयत् (भा० वि० ४६।७) । **अवाजयत्=युद्धेनावजित्य प्रतिलब्धवान्** । हतभूताश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् (भा० शा० ४।१९) । **अवजिग्ये=पराजिग्ये=अभिबभूव** । अह वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते रिपून् (भा० वि० ४५।६) । **हेलया जेष्यामीति नीलकण्ठ । इद च युक्तरूपम्** । **अवोऽवक्षेपण द्योतयति** । गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युम् (भा० अनु० २।४१) । **उदितपूर्व एवार्थ** । त्रिवार प्रतिरोद्धा वा सवस्वमवजित्य वा (मनु० ११। ८०) । **अवजित्य=युद्धेन प्रतिलभ्य** ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । अवजानन्ति मा मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् (गीता ९।११) । **अवजानन्ति=अवहेलयन्ति** । अवज्ञान हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् । **अवज्ञानमवमान, अनादर** । अल्पसत्त्वेषु धीराणामवज्ञैव हि शोभते (कथा० १८।१३१) । **अनादर उपेक्षेत्यर्थ** । आत्मन्यवज्ञा शिथिलीचकार (रघु० २।४१) । **अवज्ञा=लाघवबुद्धि** । ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञाम् (मालती० १।६) । **अवज्ञा=कुत्सा** । अतिपरिचयादवज्ञा भवति । **अवज्ञा** तिरस्कार ।

—डी (डीङ् विहायसा गतौ) । अवरोहोऽवडीन स्यात् (भा० कर्ण० ४१।२८) । **इद निगदव्याख्यातम्** । (पाताना शतम्—) उड्डीनमवडीन च प्रडीन डीनमेव च (भा० कर्ण० ४१।२६-२८) ।

—तस् (तसि भूष अलङ्करणे) । दुष्टबुद्धिरय पाप सद्य शूलेऽवतस्यताम् (तन्त्रा० १।१६) । **अवतस्यताम्=बध्यताम्** । **अवपूर्वस्यैव प्रयोगस्तसेर्न केवलस्य, उत्पूर्वस्य वा । अलङ्कारो हि कुण्डलादिर्बध्यत इति धातुर्बन्धनार्थमुपसङ्क्रान्त** । **अवतस कर्णभूषण भूषणमात्र वा । कर्णावतस. शिरोऽवतस इत्यत्र भूषणमात्र**

प्रयोग । अवतसयन्ति दयमाना प्रमदा शिरीषकुसुमानि (शा० १।४)। अत्रावतस कर्णभूषणमाचष्टे । अवतसयन्ति=अवतसी कुर्वन्ति ।

—तक्ष् [तक्ष त्वक्ष तनूकरणे) । उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् (बौ० ध० १।६।१३।२७) । वाश्यादिनाऽयस्मयेनानुकर्षणम् अवतक्षणम् । अवतक्षणाना स्वरुरविमन्थश्च (आप० श्रौ० ७।१।३।३) । तक्ष्यमाणस्य यूपस्य शकलानाम् इत्यर्थ । अवशब्दोऽधस्तादर्थे । अध पतितखण्डानाम् इत्युक्त भवति ।

—तड् (तड आघाते)। नैसर्गिकी सुरभिण कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि । (उत्तर० १।१४, मालती० ६।४६) । पादाभ्यामवक्रम्य ताडनमवताडनम् ।*

—तन् (तनु विस्तारे) । यदाततमव तत्तनु (अथर्व० ७।६५।३) । यच्छेपो जारस्याततमायत तदवतत दैर्घ्यरहित कुरु सकोचय । अवतनि सकोचने वर्तते । असख्याता सहस्राणि वे रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषा सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि (वा० स० १६।५४)। अवतन्मसि=अवतन्म =अवरोपयाम । उज्ज्यानि कुर्म इत्यर्थ । अव ज्यामिव धन्वनो मन्यु तनोमि ते हृद (अथर्व० ६।४२।१) । अवतनोमि=व्यपकर्षामि । दिवो मलमवतत पृथिव्या अध्युत्ततम् (अथर्व० २।७।३) । अवततम्=अवाङ्मुख प्रसृतम् । उत्ततम्=ऊर्ध्वं ततम् । अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी (रा० २।६७।१) । अवतता=दीर्घीभूता । लताशतैरवतता नदी (रा० ५।१४।२६) । अवतता=आच्छादिता । ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण (पा० ३।१।१४०) । इत्यत्र तनोतेर्ण उपसख्यानम् इति वार्त्तिकम् । अवतनोतीत्यवतान । अवतान उल्लोचश्चन्द्रोदय । अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभि (भा० सभा० ६।३) । अवतानै =लताप्रतानै । अवतत्य धनुष्ट्व सहस्राक्ष शतेषुधे (वा०स० १६।१३)। धनुरपगतज्याक कृत्वा । ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा (शिशु० १२।१८) । अवतत्य=नीचैरायम्य । खमवतत्य सलिलदा (बृ० स० २४।१६) । आकाशमाच्छाद्येत्यर्थ ।

—तप् (तप सन्तापे)। महदेषावतपति चरन्ती गोषु गौरपि (अथर्व० (१२।४।३६) । अवतपति=अवोऽध तपति सतप्त करोति । अवतप्ते नकुलस्थित तवैतत् । (पा० २।१।४७) । इत्यत्र वृत्तावुदाहरणम् । क्षेपे गम्यमाने प्रयोग । चापलमेतत्, अनवस्थितत्व तवैतदित्यर्थ । अत्रावशब्दस्तापस्य न्यूनतामाह । अवतप्तम्=ईषत्तप्तम् । गुहामदवतापि स्यात् (श० ब्रा० १३।८।१।११) ।

—तम् (तमु काङक्षायाम्) । तस्मादद्भिरवतान्तमभिषिञ्चन्ति (तै० स० ५।६।२।२) । अवतान्त मूर्छितम् ।

—तृद् (उतृदिर् हिंसानादरयो)। अवतृणत्ति दुन्दुभीम् (शां० श्रौ० १७।१७।५।६)। उपरमयति शान्तध्वनीम् करोतीत्यर्थ। अनवतृण्ण प्राण (श० ब्रा० ११।१।६।३३)। अनवकृत्तोऽवियुक्तोऽविश्लिष्ट।

—तृ (तृ प्लवनतरणयो)। रथादवततार च (रघु० १।५४)। अवरुरोहे-त्यर्थ। तस्या (नगर्यां) च नभसोऽवततार स (कथा० ३।५३)। सागर वर्जयित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति (शा० ३)। निम्नीभूय प्रविशतीत्याह। मत्स्नेहाच्चैव राधाया सद्य क्षीरमवातरत् (भा० उ० १४१।६)। स्तनयो प्रादुरभवदित्यर्थ। मुनिकन्या च सा शापात्तस्या जातावबातरत् (पञ्चत०)। अवातरत्=सम-क्रामत्। शरीरपरिग्रहमकरोत्। कपोल पाण्डुत्वमवतरति तालीपरिणतिम् (भोज० १।७२)। अत्रावतरतेर्गौण प्रयोग। पाण्डुत्वमुपैतीत्येवार्थ। वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया (काद०)। अभिधेयमर्थमभिधातु न प्रवर्तते ह्रीणोऽस्मीति। तत्प्रेयसीमाहूय सङ्गीतकमवतरामि (धूर्त०)। अवतरामि=प्रारभे। इहापि पूर्ववद् गौणो व्यवहार। पुरो यदिन्द्र शारदी-रवातिर (ऋ०१।१३१।४)। अवातिर=अवातर। तरते रूपमवोपसृष्टस्य केवल तुदादित्व परिगृह्य शे विकरणे गुणाभावे इत्त्वम्। अन्यत्रापि वेद एवैव प्रक्रिया वेदनीया। अभ्यभव, पराभव इति वार्थ। अव तस्य बल तिर (ऋ० १०।१३३।५)। उदितचर एवार्थ। लोटि रूपम्। अवातिरज्ज्योतिषाऽग्निस्तमासि (ऋ० ६।६।१)। अपाकरोदपाकर्षदिति तात्पर्यार्थ। प्रपूर्वस्तु तिरति (तरति) वर्धने वर्तते इत्युपसर्गकृतोऽर्थभेद। शरीराद् भूषण सर्वमात्मन साऽवतारयत् (रा० ४। १६।२६)। अवारोपयदित्यर्थ। कस्मिन्नवतितीर्षति ते पुण्यभाजि प्रदेशे हृदयम् (हर्ष० १)। अवतरीतुमधो गन्तुमिच्छति=अवतितीर्षति। सह-मित्र सहामात्य ससोदर्यं सहानुगम्। शक्नुया यदि पन्थानमवतारयितु पुन (भा० उ० १३०।३१)॥ पन्थानमवतारयितुम=उत्पथात्पथे नेतुम्। दृष्ट एवावतीर्णोस्मि यद्रोगमतिदुस्तरम् (कथा० २४।१६५)। अवतीर्ण= उत्तीर्ण। मेघपदवीमवतीर्णौ स्व (शा० ७)। अवतीर्णौ=अवरूढौ। प्रथमा-वतीर्णयौवनमदनविकारा। प्रथमम् इदम्प्रथमतयाऽवतीर्ण प्रादुर्भूतो यौवन-मदनविकारो येषा ते। तदनुरागवशगा चास्य पत्नी केशानवतार्य (अवदा०जा० २१)। अवतार्य=परिवाप्य=कर्तयित्वा। अथोरुदेशादवतार्य पादम् (कु० ३।११)। अधो न्यस्येत्यर्थ। स्वगात्रादवतार्य भूषणानि (मुद्रा० २।५)। अथाङ्कराजादवतार्य चक्षु (रघु० ६।३०)। चक्षुरवतार्य=प्रतिसहृत्य। रुद्धे गजेन सरित सरुषाऽवतारे (शिशु० ५।३३)। अवतारस्तीर्थम्। अवे तृस्त्रोर्घञ् (पा० ३।३।१२०) इति सूत्रेऽवतारो नद्या इति वृत्तावुदाहरणम्। अवतरति जलमवगाहतेऽनेनेत्यवतार। कोप्येष सम्प्रति नव पुरुषावतार,

(उत्तर० ५।३४) । पुरुषरूपेण पुरुषयोनावतीर्ण (दिव) जातो देव इत्यथ । अवतरणमवतार सोऽस्यास्तीत्यवतार इति कथचिद् व्याख्येयम् । भावे ऽवतारशब्द' पाणिनेरविदित, कर्तरि च सुतरामविदित । कवयस्तु भावे बहुल प्रयुञ्जते—वसन्तावतारसमये (शा० १)। अवतर इति तु युज्यते। इहावतार प्रारम्भ इत्यर्थे। परीवादनवावतार (रघु० ५।२४)। स एवार्थ ।

—दश् (दश दशने)। फलावदशपूर्णाश्च चाङ्गेर्य पानयोजिता (हरि० २।२६।११)। फलावदशा =जम्बीराद्युपदशा ।

—दय् (दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु)। तस्मादेनमवदये (अथर्व० १६। ७।११)। अवदये विच्छिनद्मि, व्यवदधामि। तदेनास्तदवदयते यद् यजते (श० ब्रा० १।७।२।६)। अवदयते=आराधयति=रञ्जयति=परितोषयति। वैर तद् देवानवदयते (पञ्च० ब्रा० १६।१)।

—दल (दल विशरणे)। मास चाप्याय्यते त्वक् च.वदलति (ह.र० २।१६६।६)। अवदलति=अवदीयते=विशीयते।

—दह् (दह भस्मीकरणे)। अवदाह उशी म्। अवशब्दो न्यूनत्वे यथाऽन्यत्र। अवकृष्ट दह्यते न्यूनीक्रियते वा दाहोऽनेनेति व्युत्पत्ते ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने)। अव प्रिया दिदिष्टन (ऋ० १०।१३२।६)। प्रियाणि निर्दिशतेत्याह ।

—दिह् (दिह उपचये)। दन्तरजसाऽवदेग्धि (कौ० सू० ३१)। अवदेग्धि उपलिम्पति ।

—दुह् (दुह प्रपूरणे)। भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता धेनु च विश्वदोहस मिष च विश्वभोजसम् (ऋ० ६।४८।१३)। अवधुक्षत दत्त, प्रदिशतेत्यनर्थान्तरम् ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे)। यथा जलस्थ आभास स्थलस्थेनावदृश्यते। स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थित (भा० पु० ३।२७।१२)॥ जले स्थित आभास सूर्यप्रतिबिम्ब यदा कुड्यादौ स्फुरति तदा गृहकोणस्थितै पुरुषैर्यथा प्रथम जलस्याभासो लक्ष्यते इत्यादिरर्थ । सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् (ऋ० ७।४६।३, अथर्व० १।३३।२)। अवयुत्य परस्परसाङ्कर्यपरिहारेण पश्यन्नित्यर्थ ।

—दॄ (दॄ विदारणे)। पूय स्वमाश्रयमवदीर्य कृच्छ्रसाध्यो भवति (सुश्रुत० १।६३।१)। अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीयते। विवर न ददातीत्यर्थ । विदारण भेदन द्विधाकरण भवति। अवशब्दस्तस्य नीचैर्गतिमाह। खनु अवदारण इति धातुपाठ । अवस्ताद् नीचैर्दारणमवदारणम्। तदिद

खातादिषु शब्देषु स्पष्टम् । गा चावदीर्णां सहसाविवेश (अवदा० जा० २८, श्लो० ५८) । उक्तोऽर्थ । भयावदीर्ण सङ्ग्रामादबद्ध बहु भाषसे (भा० कर्ण० ४०।१६) । भयाद् भग्नोऽपत्रस्त इति यावत् । भयस्य हेतो सङ्ग्रामाद् विद्रुत इत्यर्थ ।

—दो (दो अवखण्डने) । हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति (श० ब्रा० ३।१५।१६) । हृदयाश प्रथम खण्डयतीत्यर्थ । सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमासादीनि दन्तैर्नावद्येत् (बौ० घ० २।७।१२।८) । खण्डयेत्=नापच्छिन्द्यात् । दन्तखण्डितावशिष्ट पुनर्भक्षणाय नाददीतेत्यर्थ । अव स्तोमेभी रुद्र दिषीय (ऋ० २।३३।५) । (क्रुद्ध) रुद्र शमयेयमित्याह। या रात्रि ब्रह्मचारी समिध नाहरत्यायुष एव ताम-वदाय वसति (श० ब्रा० ११।३।३।१)। अवदाय=अश छित्त्वा । वशाया अव-दानाना तथैव तेषामवदानम् (श० ब्रा० ४।५।२।८) । अवदानमवखण्डनम् ।

—दै (दैप् शोधने) । येषा त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च (पा० ४।१।४८ सूत्रे भाष्ये)। अवदातानि=शुद्धानि । अवदात मुखम् (पा० १।१।२०) इत्यत्र वृत्तावुदाहरणम् । शोधितमित्यर्थ ।

—द्युत (द्युत दीप्तौ) । गुहावद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्यार्कतुल्यता (गीता ४।१८ इत्यत्र नीलकण्ठोक्ति) । अवशब्दो द्योतनस्य न्यूनतामाह । हिशब्देन प्रसिद्ध हेतुमवद्योतयते (बृ० उ० शङ्करवच) । अवद्योतयते=बोध-यति=स्मारयति । अवेन नार्थ ।

—द्रा (द्रा कुत्सायां गतौ) । यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति (श० ब्रा० ३।२।२।२३) । नावद्रास्यन्भवति=निद्रालुर्न भवति, निद्रया नाभिभूयत इत्यर्थः । त्वाऽनवद्राणश्च रक्षताम् (अथर्व० १।१३।) । अनवद्राण =निद्रा रहित ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदी सुसमुब्धमवाधु (ऋ० १।१५८।५) । समुब्धमवाधु =अवाङ्मुखमपातयन् । दविध्वतो रश्मय सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्वन्त (ऋ० ४।१३।४) । अवाङ् अन्तरवाधु =अन्तर्निमज्जयामासु । आसिञ्चोदकमव धेह्येनम् (अथर्व० ६।५।५) । एनमजमवधेहि=अध श्रय, अवतारयेत्यर्थ । सोऽवैवावर समुद्र दधावव पूर्वम् (श० ब्रा० १।६।३।११) । अवदधौ स्वस्मिन्नन्तरकरोदित्यर्थ । स वृत्रस्तथा ववृधे यथा समुद्रद्वयमपि स्वेन शरीरेणावावारेत्युक्त भवति । या ते कृत्यां कूपेऽवदधु श्मशाने वा निचख्नु (अथर्व० ५।३१।८) । अवदधुर्नीचै पातयामासु । पचनमवधाय महावीरमवदधाति (श० ब्रा० १४।१।२।२१) अवदधाति=अध श्रयति, अवतारयति । यच्चोक्त धर्मशास्त्रेण तत्ताव ।

दवधीयताम् (बृ० श्लो० स० ७।७७)। तत्र मनो धीयतामित्याह। अत्रार्थे दधातेरुभयथा प्रयोगा दृश्यन्ते सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वेन च। स वीर किं मुह्यसि नावधत्से (भा० कर्ण० ८६।४३)। नावेक्षसे, न चेतयस इत्याह। यद् दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति (छा० उ० ८।१३।१)। अवाधा =न्यधा =निहितवानसि। दक्षिण बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् (तै० आ० २।१)। अवधत्ते न्युब्जी करोति=न्यञ्चयति=नीचैं करोति। मारुत्या मेषीमवदधाति वारुण्या मेषम् (आप० श्रौ० ८।२।६।१७)। अवदधाति=प्रक्षिपति। मारुत्या मरुद्देवताकायामामिक्षायाम्। कर्तेऽवदध्युरुपसप मातर भूमिमेतामिति (आश्व० गृ० ४।६।८)। कर्ते=गर्ते। अवदध्यु =नीचैर्दध्यु =निदध्यु। इत्यवटेऽवदधाति (भा० श्रौ० ७।८।६)। उक्तोऽथ। न वै तदवकल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद् वा गो पादमवदध्यात् (श० ब्रा० ४।३।४।७)। अवदध्यात्=अधो निक्षेपयेत्। (चमसे) न्यासयेत। अथ मुसलमादत्ते. तदवदधाति (श० ब्रा० १।१।४।१०)। उलूखलेन्तदधातीत्यथ। त्रिलोककृद् ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति। ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति (भा० शा० १६०।१०)। अवदधाति=निमज्जयति। आसजतीत्यर्थ। ततस्तास्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा (भा० आदि० ११५।२२)॥ अवदधे= निदधे। गर्तेष्ववकानवधापयेत् (आश्व गृ० २।८४।४)। सचाययेत्, सङ्ग्राहयेत्। यथा क्षुर क्षुरधानेऽवहित (बृ०उ० १।४।७)। अवहित —न्यस्त। त्रित कूपेऽवहितमेतत् सूक्त प्रतिबभौ (नि०६।२७)। कूपेऽवहितम्=कूपेऽन्त पतितम्। त्रित कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये (ऋ० १।१०५।१७)। उक्तोऽर्थ.। उत देवा अवहित देवा उन्नयथा पुन (ऋ० १०।१३७।१)। अवहितम्= पतितम्, अवाञ्चम्, अधोगतम्। न सोपानाद् वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽऽसीदेत् (आप० ध० १।२।५।१०)। अवहितपाणिर्न्युब्जीकृतहस्त। शृणु मेऽवहिता वच (रा० २।६३।४)। अवहिता=दत्तावधाना=एकाग्रमना। कर्तव्येष्ववहितेन भवता भवितव्यम् (प्र० च०)। उक्तोऽथ। लवणमेतदुदकेऽवधाय (छा० उ० ६।१२।३)। अवधाय न्यस्य। दक्षिण बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय (गो० गृ० १।२।२)। अवधाय वेष्टयित्वा। प्रबद्ध हिरण्य हवन्यामवधाय (का० श्रौ० १०।२।४)। हवन्यामवधाय=जुह्वा निधाय। कसमपा पूरयित्वा सर्वौषधी कृत्वा हस्तावववधाय, (गो० गृ० ३।२।३५)। हस्तावववधाय=हस्तौ निमग्नौ न्युब्जौ कारयित्वा। हिरण्यमवधाय (तास्वप्सु) (आश्व० गृ० २।६।६)। निक्षिप्य, न्यस्येत्यर्थ। पादाग्रे दृशमवधाय (मुद्रा० ५।१३)। दृश निपात्येत्यर्थ। सोऽज्ञायमान (धृष्टद्युम्न) पुरुषानवधाय समन्तत (भा० आदि० १६२।२)। अवधाय=अवस्थाप्य। गच्छावधान नृपते ततो

दुःख प्रहास्यसि (भा० शा० २६।१६)। अवहित समाहितो भवेत्याह। वयं तु तमृते वीर वनेस्मिन्द्विपदां वर। अवधानं न गच्छाम काम्यके सह कृष्णया (भा० वन० ८६।१७)॥ अवधानं मनसः स्वास्थ्यम्।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्योः)। यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं निहतस्यावधावति (वा० स० २५।३४)। अवधावति=अधस्ताद् गच्छति। ये तव शरीराद्रसबिन्दवो निष्क्रम्य निपतन्तीत्याह। अदो यदवधावत्यवत्कमधि पर्वतात् (अथर्व० २।३।१)। अवरुह्य भूमिं धावतीत्युक्तं भवति।

—अवधीर् (अवधीर गणेऽपठितः)। अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् (शा० ३।१४)। अवधीरणा=तिरस्कारः प्रत्याख्यानम्। अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया (शा० ६।१२)। अवधीरिताऽवमानिता।

—धू (धूञ् अवधूनने)। अस्मे देवासोऽवधूनुता वसु (ऋ० १०।६६।१४)। हे देवा नोभि वसु प्रेरयत, यथा फलिनः पादपो वातादिना कम्पितोऽवपातयति फलानि तथा कुरुतेत्यर्थः। अव दस्यूं रधूनुथा। (ऋ० ८।१४।१४)। अवाधूनुथा =अवाक्षिप =अवाङ्मुखानपातय =परासुव। अपेत्य पत्रिभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति (का० श्रौ० २।४।२)। कृष्णाजिनमवधूनोति, तल्लग्नं धूल्यादिकं कृष्णाजिनकम्पनेन उत्करे पातयतीत्यर्थः। एवमनिर्ज्ञातानि दैवतान्यप्यवधूयन्ते (स्वप्न० १)। अवधूयन्ते=अवज्ञायन्ते=अवगण्यन्ते। विपरीतस्तु विद्वद्भिः स्वतन्त्रोप्यवधूयते (का० नी० १२।२)। अवमन्यते। रेणुः पवनावधूतः (रघु० ७।४३)। अवधूत =विक्षिप्त। इहावस्योपसर्गस्य नीचैस्त्वादिरर्थो नास्ति। लीलावधूतैश्चामरैः (मेघ० ३७)। अवधूतैरुपरि कम्पितैश्चलितैः। आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः। (ध्वन्यालोके २।५ व्याख्यायाम्)। अवधूतो हस्तक्षेपेण सहसा पराणुन्नः। अवधूतप्रणिपाता (विक्रम० ३।५)। अवधूतो निराकृतोऽवहेलितः। आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुङ्गवाः (रा० १।६६।२१)। अवधूतः तिरस्कृतम्। सुरवधूरवधूतभयाः शरैः (रघु० ६।२०)। अवधूतभया =निरस्तत्रासा। गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् (अन्नम्) (मनु० ५।१२५)। अवधूतम् पदावधूतं पदापसारितम्। यो विलङ्घ्याश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान्। अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते॥ अवधूतवेष (भा० पु० ११।१६।२५)। सन्यस्तवस्त्र। परैर्भुक्तोज्झितानि वा जीर्णानि वसनानि यो वस्ते, स तथोक्तः। पापम्। अवधूय गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् (भा० वन० ५२।२०)। कम्पनेनेव परासूय पराकृत्येत्यर्थः। रुचिरोऽवधूनोते प्रयोगः। चण्डी मामवधूय पादपतितम् (विक्रम० ४।६७)। तिरस्कृत्य, उपेक्ष्य, अवज्ञायेत्यनर्थान्तरम्।

—धृ (धृञ् धारणे)। श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्। आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् (भा०)॥ **अध्यवसीयतामित्यर्थः**। वानप्रस्थस्य धर्मं ते कथयाम्यवधार्यताम् (मार्क०पु०)। **अवहितं श्रूयतामित्यर्थः**। न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः (कु०५।७८)। **अवधार्यते=परिच्छिद्यते। इदमित्थम्भूतमिति निश्चीयते।** द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति (सुश्रुत०२।१६१।६)। **अवधारयति=चिन्तयति।** तत्रैवमवध्रियते सोम एवान्नम् (बृ० उ०)। **अवध्रियते=अवसीयते=निश्चितं ज्ञायते।** प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद् बन्धहेतुरवधारितः (साङ्ख्य० १।१८।५४)। **अवधारितो निश्चितः**। पुरैव पुंसाऽववृतो धराज्वरः (भा० पु० १०।१।२२)। **अवोऽस्थाने।** सर्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्तः (सुश्रुते)। **अवधारेण=याथातथ्येन।** अस्तीत्युत्पन्नसत्त्वस्यावधारणम् (नि० १। ।१०)। **निश्चयोऽभ्युपगमः**। विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे। प्रसादनेऽनुकम्पायां द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति॥ **अवधारणं नियमो नियोगकरणम्। यावदवधारणे** (पा० २।१।८)। **यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यत्रावधारणमियत्तापरिच्छेदः।**

—ध्वस् (ध्वंसु अवस्रंसने गतौ च)। ध्वान्तं तमोऽवदध्वसे हते (वृत्रे) (ऋ० १०।११३।७)। **अवदध्वसे=अवस्तादगच्छत्।** चूर्णंरवध्वंसयति अवचूर्णयति। **अवध्वंसयति=अवकिरति।** यः परुषः पारुषेयोऽवध्वंस इवारुणः (अथर्व० ५।२२।३)। **अवध्वंसो रजश्चूर्णं वा। क्वचिदवध्वंसः परित्यागमाह। तत्रावो ध्वंसस्यासाकल्यमाह।**

—नम् (णम् प्रह्वत्वे शब्दे च)। सर्वो हि बिभ्यत्तस्या आसीदति अवनमति च (नि० २।६ इत्यत्र दुर्गः)। **अवनमति प्रह्वो भवति।** अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः (कु० ५।)। त्वय्यादातुं जलमवनते (मेघ० ४८)। लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितः (अमरु० ७)। गलितनयनवारैर्याति पादावनामम् (शिशु० ११।३५)। **पादावनामं याति=चरणयोरवनतिं प्रणिपातं याति। सर्वत्र विस्पष्ट उदितचर एवार्थः।**

—नश् (णश अदर्शने) अवनेशुः कुरूणां हि वीर्याणि अर्जुनाद् भयात् (भा० ४।१७२८)। **अवनेशुः=तिरोभावं जग्मुः।**

—नह् (णह बन्धने)। अवनद्धः श्नथितमप्स्वन्तः (अथर्व० १।११६।२४)। **अवनद्धम्=पिहितम्=आच्छन्नम्।** सवालधानेन चर्मणावनह्य (का० श्रौ० १३।३।१६)। **उक्तोऽर्थः।** गदा हेमपट्टावनद्धा (भा०)। चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः (मनु० ६।७६)। **चर्मावनद्धं चर्मणाच्छादितम्।** यूपं कृत्वा तु मलयमवनाहं च तक्षकम् (भा० द्रोण० २०२।७३)। **अवनाहम्=त्रिवेणुयुगबन्धनरज्जुम्।**

—निज् (णिजिर् शौचपोषणयो) । तस्मात् पाणी अवनेनेक्ति (श० ब्रा० १।२।१।२३) । शुन्धतीत्याह । प्रायेण निर्जिनि पूर्व प्रयुज्यते । अत्राव-पूर्व । अर्थे तु न कश्चिद्विशेष । केवलमवशब्द शोधनजलस्यावपात द्योतयति । अन्यत्रापि—उत्सादन च गात्राणा स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् (मनु० २।२०९) ॥ अवनेजनम्=प्रक्षालनम् । पादमव-नेनिजे (ऐ० ब्रा० ८।२७) । प्रक्षालयामासेत्यर्थ । तस्य (मनो) अवनेनिजा-नस्य मत्स्य पाणी आपेदे (श० ब्रा० १।८।१।१) । अवनेनिजानस्य=प्रक्षा-लयत ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । मन्थे सम्पातमवनयेत् (छा० उ०) । सम्पात हुतावशेषमासिञ्चेदित्यर्थ । त (पूर्णं ग्रहम्) न स्तूयमानेऽवनयेत् (श० ब्रा० ४।२।४।६) । स्तुतौ प्रवर्तमानाया होतुश्चमसे नावर्जयेदित्युक्त भवति । उच्छेषण वल्मीकवपायामवनयेत् (तै० ब्रा० १।८।६।२) । उक्तोऽर्थ । आहुतेराहुतेस्तु सम्पात मूर्धनि वध्वा अवनयेत् (गो० गृ० २।३।७) । सम्पात=शेष । अव-नयेत=निपातयेत । मन्थे सस्रवमवनयति (श० ब्रा० १४।६।३।४) । आसिञ्चति । उदपात्रेऽश्मतान् अवनीय (शा०गृ० १।२२।१२) । अप श्वभ्रेऽव-नयति (का० श्रौ० १६।३।२) । ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथु (ऋ० १। ११६।८) । अवनीतमध पातितम् । युवमत्रयेऽवनीताय (ऋ० १।११८।७) । उक्तोऽर्थ । अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् (का० श्रौ० १४।३।३) । अवनीय-मानान्=प्रवण नीयमानान् । जलेऽवतार्यमाणान् इत्यर्थ । अवनायस्तु निपात-नम् इत्यमर । अवोदोर्नियः (पा० ३।३।२६) । इत्यवपूर्वान्नयतेर्घञ् ।

—नु (णु स्तुतौ) । असश्चत शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युव (ऋ० ९।८६।२७)। अवनवन्ते=गच्छन्ति=सङ्गच्छन्ति । अयमुपसर्ग-कृतो धात्वर्थबाध ।

—नुद् (णुद प्रेरणे) । कुरूनवानोदयिष्यस्त्व न त्वा व्यसनमाव्रजेत् (भा० द्रोण० ८६।६) । कुरूनचोदयिष्यस्त्वमिति पाठान्तरम् । तन्निर्दोषम् ।

—पत् (पत्लृ गतौ) । सोपि हसो गदा गृह्य रथात्तस्मादवापतत् (हरि०३। १२४।१२) । अवाप्लवत, अवास्कन्दत्, अवाकूर्दतेत्यर्थ । अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि (ऋ०१०।९७।१७, वा०स० १२।९१)। अवपतन्ती=अवपतन्त्य । अवाचीन पतन्त्य इत्यर्थ । श्येनावपातमवपत्य (प्र०च०)। अवपत्य=सरभसम-वतीर्य। जल कूलावपातेन प्रसन्न कलुषायते (मृच्छ०९।२४) । कूलावपात= रोध पतनम् । अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्ते छन्ने तृणादिना (यादवो वैजयन्त्याम्) । रोधासि निघ्नन्नवपातमग्न करीव वन्य परुष ररास (रघु०१६।७८) । अवपाते

गजग्रहणार्थे गर्त इति मल्लिनाथः। अवपाताननमग्न मृगमिव कोभ्युद्धरिष्यति माम् (अवदा० जा०, २४, ४) । **अवपातोऽवट ।** तस्मिंस्तत्रावपतिते महिष्य केशवस्य या (हरि० २।१०८।५) । **अवपतिते=अवतीर्णे ।** केशकीटावपतित क्षुत श्वभिरवेक्षितम् (भा० अनु० २३।६) । **केशकीटा अवपतिता उपरि पतिता यत्र तत्** । लघूनुन्नमयन्भावान् गुरूनप्यवपातयन् (कथा० २५।४२)। **अवपातयन् =अवनमयन्** । (प्रभञ्जन)।

—**पद् (पद गतौ)** । पूष्णश्चक्र न रिष्यति न कोशोऽवपद्यते (ऋ० ६। ५४।३) । **अवपद्यते=अध पतति,** भ्र शते। जामिमृत्वा माऽवपत्सि लोकात् (अथर्व० ६।१२०।२) । **माऽवपत्सि=मा पप्तम्, स्वर्गाल्लोकान्मा प्रच्योषि ।** कर्तमवपदात्यप्रभु (ऋ०६।७३।६)। **गर्तमवपततीत्याह ।** अवपद्यन्तामेषामायुधानि (अथर्व० ८।८।२०) । **नश्यन्त्वित्यर्थ ।** ये गर्भा अवपद्यन्ते (अथर्व० ५।१७। ७) । **अवपतन्ति । प्रच्यवन्तेऽवस्रवन्तीत्यर्थ ।** न्यङ्ङुत्तानोऽवपद्यते न (ऋ० ४।१३।५) । **अवपद्यते=भ्र शते=अध पतति।** उत्क्रामात पुरुष माऽवपत्था (अथव० ८।१।४) । **माऽवपत्था =मा स्म नीचैर्गच्छ ।** मोषु देवा अद स्वरवपादि दिवस्परि (ऋ० १।१०५।३) । **दिवस्परि दिव सकाशाद्भ्रष्ट मा भूदित्याह ।** यावन्त स्तोका अवापद्यन्त (तै० ब्रा० २।१।१।१) । **स्तोका बिन्दवोऽपतन्नित्यथ ।** ब्रह्मा घृते हिरण्यमवपद्यते (लौ०गृ० ३६।६)। **अवपद्यतेऽवष्टभ्नातीति देवपालष्टीकाकार ।** यदि कीटोऽवपद्येत (आप०श्रौ० ६।१।२।३६)। **अग्निहोत्रस्य सान्नायस्योपरि पतेद् इत्याह ।** अथ ग्रन्थि करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेदवपद्याता इति (श० ब्रा० ३।६।१।२५) । **नेदवपद्यातै=विकीर्णो विषितो विस्रस्तो मा भूदिति ।** गर्भ सह जरायुणाऽवपद्यताम् (लौ० गृ० ३३।२) । **अवपद्यताम्=अधो गच्छतु । निष्क्रामत्विति तात्पर्यार्थ ।** अव भेषज पादय इमा सविवृत्सति (अथव० ८।६।१६) । **अवपादय=नाशय ।** क्षत कीटावपन्न च यच्चोच्छिष्टाचित भवेत् (भा० शल्य० ४३।२६) **कीटावपन्नम्=यस्योपरि कीटोऽवपन्न पतितस्तद् ।** पक्षिजग्ध गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । केशकीटावपन्न च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति (मनु० ५।१२५) ।। केशकीटावपन्नम् (गौ० ध० २।८। ६)। **उक्तोऽर्थ ।**

—**पा (पा पाने)** । अय मित्राय वरुणाय शन्तम सोमो भूत्ववपानेषु (ऋ० १।१३६।४) । **अवनत पानमवपानमिति सायण । अवनम्य पानमित्यर्थ ।** अस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते (ऋ० १०।४३।२) । गौराद् वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद् याति सुतसोममिच्छन् (ऋ० ७।९८।१) । **अवपानम्=पानस्थान पल्वलादि ।** ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि (ऋ० ८।४।१०) । माप स्थात महिषेवावपानात् (ऋ० १०।१०६।२) । **उक्तोऽर्थ । ऋश्यो मृग ।**

—पा (पाल् लुगागम)। अवपालितोऽरक्षितो भवतीति कोशकारा।

—पाशय् (पाश+णिच्)। शमीशाखाभिरास्तीय दृढपाशावपाशिताम् (रा० ३।१५।२२)। अवपाशिता सर्वतो बद्धाम्। अत्रोपसर्गस्य प्रसिद्धार्थस्य बाध।

—पीड् (पीड अवगाहने)। ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव (भा०१।६२६२)। अवपीड्य=आबाध्य। ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता (भा०पु० १।३७।१०)। अवपीडिता=अवगाढा। (नेत्रे) पार्श्वावपीडिते (सुश्रुत० २।१०४।४)। पार्श्वयो प्रान्तयोरवगाढे इत्याह। अवपीड इति नस्यभेद (सुश्रुत० २।४२।८)।

—पृ (पॄ पालनपूरणयो)। मधुमेदोऽवपूर्णा च पृथिवी (हरि० ३।२६।५४)। अवपूर्णा=पूर्णा। इहावशब्दो नार्थं धातोर्विशिनष्टि। मधुमेदोम्बुपूर्णा चेति पाठान्तरम्।

—प्लु (प्लुङ् गतौ)। द्रोणाय व्यसृजद् राजन् स रथादव पुप्लुवे (भा० द्रोण० १२७।५३)। पुप्लुवेऽवततार। सिंहासनादवप्लुत्य (बृ० श्लो० स० २।८७)। प्लुत्याऽवतीर्येत्यथ। अवप्लुत्य रथात् कृष्ण (भा० पु० १०।७८।३)। उक्तोऽर्थ। अवप्लुत्य पदानि षट् स्वरथ पुनरास्थित (भा० द्रोण० १४।७४)। अवप्लुत्य=अवतीर्य गत्वा। रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् (भा० वन० २६६।१०)। अवप्लुत सिंह इवाचलाग्रात् (भा० भीष्म० ८५।३८)। अवकूर्दित। धर्मवास्त्वमधर्मज्ञ सता मार्गादवप्लुत (भा० सभा० ४१।२०)। अवप्लुत = प्रच्युत = भ्रष्ट = विचलित। अवप्लुतौ रथापस्थाद्युधामन्यूत्तमौजसौ (भा० द्रोण० १३०।४१)। अवप्लुतौ=अवतीर्णौ। अवप्लुत स्यादावि पृष्ठो वा (आश्व० गृ० २।१।५)। अवप्लुत = निमग्न (घृते)। अवप्लुतम् (भा० शल्य० ५७।१६)। प्रहारवञ्चनार्थं नम्रीभूय नि सरणमवप्लुतमिहोक्तम्।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने)। अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते (भा० शा० ३३१।५२)। अवबन्धो नीचो देहबन्ध। अवबन्ध (सुश्रुते २।३०६।१२)। नेत्रपात्रयो स्तम्भोऽवबन्ध इहोक्त। प्रसित प्रसक्तो यस्तत्र नित्यमेवावबद्ध स उच्यते (पा० २।३।४४ सूत्रे काशिकायाम्।

—बुध् (बुध अवगमने, बुधिर् बोधने)। यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते (मनु० ८।५३)। अवबुध्यते=सम्यग् जानाति। दैवतमन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थं सम्यगवबोद्धुम् (नि० ७।१ इत्यत्र दुर्गवचनम्)। अवबोद्धु साकल्येनावगन्तुम्। तत्र मे कौशल सर्वमवबुद्ध विशाम्पते (भा० वि० ३।१०)। तत्त्वावबोधैकरसो न तर्क (विक्रम०)। उक्तोऽर्थ।

—भाष् (भाष व्यक्तायां वाचि)। इत्युक्तास्ते तत सर्वे समन्तादवभाषिरे

(भा० स्वर्गा० २।४०)। **अवशब्दो धात्वर्थं न विशिनष्टि। द्वित्वाभाव आर्ष ।**

—भुज (भुजो कौटिल्ये)। अवभुग्नभोगिफणमण्डला भुवम् (१५।५४)। **अवभुग्नमवनमितम्।**

—भृ (भृञ् भरणे)। दीक्षान्तोऽवभृथ (अमर)। **अवभ्रियते यज्ञोऽनेनेति व्युत्पत्ते । इहावशब्द उत्तरपदार्थस्य न्यूनता नाह यथान्यत्र। रूढश्चाय प्रयोगो नापवाद्य ।**

—मन् (मन ज्ञाने मनु अवबोधने)। जगन्मङ्गलमात्मान कथ त्वमवमन्यसे (उत्तर० ७।८)। **अवजानासि, अवगणयसीत्यर्थ ।** योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विज (मनु० २।११)। **उक्तोऽर्थ ।**

—मान् (मान पूजायाम्)। भिक्षेत भिक्षा प्रथम या चैन नावमानयेत् (मनु० २।५०)। **प्रत्याख्यानेन न तिरस्कुर्यात्।**

—मुच् (मुच्लृ मोक्षणे)। मेखलामवमुञ्चते (गो० गृ० ३।४।२३)। **अवमुञ्चते=अधस्तान्मुञ्चते=अवतारयति । अवमुक्तोपानत्क =अवमुक्ते परिहृते उपानहौ येन स ।**

—मूर्च्छ् (मुर्छा मोहसमुच्छ्राययो)। कस्मादेषा कलहो नावमूर्च्छेत् (भा० उ० २६।३)। **अवमूर्च्छेत्=वर्धेत। अत्र मूर्च्छते केवलस्य योऽथ समुच्छ्रायलक्षण स एवावपूर्वस्य। अपि वाऽवो विशेषक स्यात्। नावमूर्च्छेत्=नापकृष्येत, न शाम्येत्। अवोऽसाकल्ये।**

—मृज् (मृजू शुद्धौ)। अथ यदन्तर्याम हुत्वा। अवाञ्चमवमार्ष्टि (श० ब्रा० ४।५।५।६)। **अवमार्ष्टि=अवस्तान्मार्ष्टि=शोधयति।** सव तूष्णीमनुक्रामन्नुच्च मार्ष्टि अव च मार्ष्टि (बौ० श्रौ० २।१८।३६)। **उन्मार्ष्टि=ऊर्ध्वभागे मार्ष्टि। अवमार्ष्टि=अवस्तादधोभागे मार्ष्टि।** इमा ते वाजिन्नवमार्जनानि (ऋ० १।१६३।५)। **अवमृज्यतेऽनेनेत्यवमार्जनमवमर्दनसाधनम्। कङ्कतविशेष ।**

—मृद् (मृद क्षोदे)। शत्रुबलावमर्दन (रा० ३।३५।११४)। **अवमर्दन = विध्वसक ।** हस्तपादावमर्दनम् (पञ्चत०)। **उद्वर्तनमित्यर्थ ।**

—मृश् (मृश आमर्शने आमर्शन स्पश)। अवमृशन्ती कलहसकान् (काद०)। **परामृशन्ती स्पृशन्तीत्यर्थ ।** तद्धावमृश्य न विवेद (छा० उ० ६।१३।१)। **अवमृश्य=अन्विष्य।**

—यज (यज देवपूजासगतिकरणदानेषु)। तास्ते यज्ञस्य मायया सर्वान् (वरुणस्य पाशान्) अवयजामहे (तै० ब्रा० ३।१०।८२)। **अवयजामहे=यज्ञकर्मणा पराणुदाम।** सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विष (ऋ० १।३३।७)।

उक्तचर एवाथ । अव देवाना यज हेडो अग्ने (अथर्व० १९।३।४) । **अवयज= तिरस्कुरु । यजति पूजाकर्मा । अवस्तद्वैपरीत्यकृत् । पूजायाश्च वैपरीत्यमनादर पराक्रिया ।** यदेनश्चकृमा वयमिद तदवयजामहे (वा० स० ३।४५) । **अवयजामहे=अपनोदयाम =अपाकुर्म** । या ते अग्ने सूर्ये शुचि प्रिया तनूर्या दिवि याऽऽदित्ये या बृहति या जागते छन्दसि ता त एतेनावयजे (आप० श्रौ० ५।४।१६।४) । **अवयजे=यजे=पूजयामि । अत्रानर्थकोऽव ।** यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि (वा०स०२०।१७) । या तेषामवया दुरिष्टि (अथर्व० २।३५।१) । **अवया अवयजन यागाननुष्ठानम् इति सायण । अपकर्षवचनोऽवोऽत्र नञर्थे वर्तते । साधीयसी खल्वेषा वृत्ति ।** अवेष्टा दन्दशूका (श० ब्रा० ५।४।१।१) **अवेष्टा दूरीकृता अपनुन्ना** । प्रजा सृष्ट्वाहोऽवयज्य सोऽकामयत वृत्र हन्यामिति (मै०स० १।१०।१४) । अहोऽ**वयज्य=अहोऽवेज्य=पाप्मान विपूय ।**

—**या (या प्रापणे) ।** अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषम् (वा० स० ३।४८) । **अवयासिषम्=अवायासिषम्=अवानैषमित्यर्थ ।** वरुणस्य हेडोऽवयासिसीष्ठा (ऋ० ४।१।४) । **वरुणस्य क्रोधमपनेषीष्ठा इत्याह ।** नू चित्सुदानुरवयासदुग्रान् (ऋ०६।६६।५)। **अवयासत्=अपगमयेत् ।** अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्न विजयफले विफल तपोधिकारे (कि० १०।१५) । **अवययु =अवजग्मु** । न जनोऽयमित्यवयये च स तापसै (कि० १२।१५) । **अवयये=जज्ञे । कर्मणि लिट् ।** अथवा धर्ममसुबोधसमयमवयात बालिशा (शिशु० १५।१९) । **अवयात=जानीत ।** भवा मरुद्भिरवयातहेडा (ऋ० १।१७१।६) । **अवयातहेडा =शमितक्रोध ।** अवयाता सदमिद् दुमतीनाम् (ऋ० १।१२९।११) । **अवयाता=अपाकर्ता= शमयिता ।** अवयाता हरसो दैव्यस्य (अथर्व० २।२।२) । **अवयाता=अपगमयिता=शमयिता । उभयत्रान्तर्णीतण्यर्थको याति ।** नेह भद्र रक्षस्विने नावयै नोपया उत (ऋ० ८।४७।१२) । **अवयै=अवयातुम्=इतोऽपवर्तितुम्=अपसर्प्तुम् । उपयै=उपयातुमुपसर्प्तुम् ।** उद्यान ते पुरुष नावयानम् (अथर्व० ८।१।६) । **अवयानम्=अवाङ्गमनम् ।**

—**यु (यु मिश्रणामिश्रणयो) ।** अवयुवती (नि० ४।११) । **वियुञ्जाने ।**

—**राध् (राध साध ससिद्धौ) ।** अवैतेनारात्सीरसौ स्वाहा (अथर्व० ५।६।६) । **अवरात्सी =अवारात्सी =व्यृध्यसि=न भवसि=न सिध्यसि=न सिद्धार्थो भवसि ।** यथैव षडवराध्नोति स रिक्त (ऐ० ब्रा० ३।७) । **षट् छन्दो वषट्कारमाह । अवराध्नोति समृद्ध्यभावमाप्नोति ।**

—**री (रीङ् स्रवणे) । अवरीणो** धिक्कृतश्चापीत्यमर ।

—रुच् (रुच दीप्तौ प्रीतौ च)। अदो यदवरोचते चतुष्पक्षमिवच्छदि (अथर्व० ३।७।३)। अवभासते। अवशब्दो रोचनस्यासाकल्यमाह। एवं विरोचते इत्यस्य प्रतिद्वन्द्वि भवत्यवरोचत इति।

—रुज् (रुजो भङ्गे)। अवरुज्य ययौ गुल्मान्पथस्तस्य समीपजान् (भा० आदि० १५१।३)। अवरुज्य=अवभज्य=नीचैर्भग्नान् कृत्वा। परश्वधैः शाल इवावरुग्ण (भा० कर्ण० ८२।५)। अवरुग्णोऽधोभग्न।

—रुद् (रुदिर् अश्रुविमोचने)। अवक्षुतमवरुदितं तथा श्राद्धे च वर्जयेत् (भा० अनु० ६१।४१)। यस्योपरि अश्रूणि पतितानि तद् (अन्नम्) अवरुदितमुच्यते।

—रुध् (रुधिर् आवरणे)। स ह गवां सहस्रमवरुरोध (बृ० उ० ३।१।१)। व्रजेऽपिदधौ। कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दौ युगपदवरुध्येते ( )। नियम्येते इत्यर्थः। गामवरुणद्धि व्रजम्। यदा प्रवेशयतीत्यर्थस्तदा (ऽधिकरणस्य) कर्मसंज्ञा विहिता (पा० १।४।५१ सूत्रे न्यासे)। स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्त गर्भेण (सुश्रुते १।३२८।८)। अवरुध्यन्ते=पिधीयन्ते। आव इमशां रुधद्वा (ऋ० १०।१०५।१)। अपोरुणदित्याह। अपां गतिं रुद्धवानित्यर्थः। समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवरुध्यन्ते (द्विदण्ड्यादय) (पा० ५।४।१२८ सूत्रे काशिकायाम्)। अवरुध्यन्ते=नियम्यन्ते। यस्य चार्थेऽवरुध्यसे (रा० २।३०।६)। अवरुध्यसे=वार्यसे=बहिष्क्रियसे=अपनुद्यसे। सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् (कौ० उ० २।३)। अवरुन्ध्यात्=प्रापयेत्=आसादयेत=उपनमयेत्। सर्वेषां छन्दसां वीर्यमवरुन्धे (ऐ० ब्रा० १।१)। प्राप्नोतीत्यर्थः। अवरोधः प्राप्तिरिति षड्गुरुशिष्यः। चुम्ब्यते शतकृत्वोऽवरुध्यते सहस्रकृत्वः (ध्वन्यालोके १।१४ व्याख्यायाम्)। अवरुध्यते=आलिङ्ग्यते। तेऽचन्त श्राम्यन्तश्चेरु। अमृतत्वमवरुरुत्समानाः (श० ब्रा० १०।४।३।६)। अवरुरुत्समानाः अवरोद्धुं प्राप्तुमिच्छन्त, ईप्सन्त इत्यर्थः। निगदितरूपजलधरजालैस्त्र्यहमवरुद्धं द्व्यहमथवाऽह। यदि वियदेव भवति सुभिक्षम् (बृ० सं० २४।२०)। अवरुद्धमाच्छादितम्। अन्यक्षेत्रे अवरुद्धं चरन्तम् (अथर्व० ३।३।४)। अवरुद्धं शत्रुभिर्निरुद्धमिति सायणः। अथ बोधिसत्त्वस्तथेत्यस्मै प्रतिश्रुत्य यत्र ते नृपसुतास्तेनावरुद्धास्तत्रैवाभिजगाम (अवदा० सुत० जा०)। अवरुद्धा=निरुद्धा। तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने (मनु० ८।२३६)। अवरुद्धानां पालेन नियमितानाम्। अवरुद्धोऽचरत्पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च (भा०)। अवरुद्धः संवृताकारः। अवरुद्धा रथिनः केकयेभ्य (भा० उ० २२।२०)। अवरुद्धा=निष्कासिता=निःसारिता=निर्वासिता। देव्यः परिणयाहृता।

अवरुद्धापि जयमत्यभिधाना (राज० ७।७२४)। **अवरुद्धाऽन्त पुरे निक्षिप्ता विधिवदनूढा ।** अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च (याज्ञ० २।२९०)। **पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा सेवार्थं रक्षिता इति मिताक्षरा ।** प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याहर्तुं न शशाक ह (रा० ६।११३।१४)। **हर्षपरीता हर्षवशगा हर्षेण परवतीमाह ।** अवरुद्ध वने राम दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि (रा० २।११७।२२)। **अवरुद्ध पित्रा नियुक्तमिति तिलक ।** न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धु समुद्यतम् (रा० ३।१।३३)। **अवरोद्धुम्=उपरोद्धुम्=नियन्तुम् ।** सर्वग्रहण शूद्रावरोधनार्थम् (मनु० १।२ इत्यत्र मेधातिथिवचनम्) । **अवरोध उपसङ्ग्रह ।** बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले। तव कार्यावरोधस्तु तस्माद् गच्छाव माचिरम् (भा० उ० ९८।२५) ॥ **अवरोध=उपरोध=अन्तराय ।** अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव (भा उ० ९०।५९) । **अवरोधो राज्याप्रदानरूपो वृत्तिनिरोध इति नीलकण्ठ ।** अच्युतो रोवावरोधाद् ध्रुवो राष्ट्रे प्रतितिष्ठति (कौ० सू० ९८)। **अवरोधोऽध पातनम्, मज्जनम् । फेनायमान** स्रोतोवरोध (सुश्रुते) । **अवरोध=उपरोध ।** निन्ये विनीतैरवरोधदक्षै (कु० ७।७३)। **अवरोध शुद्धान्त=अन्त पुरम् ।** यस्यावरोधस्तनचन्दनाना प्रक्षालनाद् वारि विहारकाले (रघु० ६।४८) । **अवरोधोन्त पुरस्था योषित । दुर्गावरोध=शत्रुबलेन कृतो दुर्गरोध ।** प्रतार च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् (रा० १।४।३५)। **प्रत्ययभेदो नार्थभेद ।** मन्ये प्रकाशीकृतमूर्धजानि रण प्रविष्टान्यवरोधनानि (ऊरु० १।३८)। **अवरोधनानि=अन्त पुरजन ।** राजावरोधनवधूरवतारयन्त (शिशु० ५।१८)। **अवरोधनमन्त पुरम् ।** अवरोधनानि सिन्धो (शिशु० ८।८)। **समुद्रमहिष्यो नद्य इत्यर्थ ।** योग्य कन्यावरोधने (वि० पु० ६।१।१२)। **भार्यात्वेन ग्रहण इत्यर्थ ।** यो वै सवत्सरस्यावरोधन चोद्रोधन च वेद (ऐ० ब्रा० ४।१४)। **अ श आद्योऽवरोध स्यात् ।** सर्वेषा कामानामवरुद्ध्यै (ऐ० ब्रा० २।१७)। **अवरुद्धि प्राप्ति, तस्यै ।** अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै (जै० ब्रा० १।९८)। **उक्तोऽर्थ ।** कस्य चित्त्वथ कालस्य साङ्काश्यादागत पुरात्। मिथिलामवरोधक ..(रा० १।७१।१६)। **अवरोधक आगत=अवरोद्धुमागत । अत्रार्थे परिवेष्टनरूपे केवलो रुधिरपि शक्यप्रयोग ।** देवराज, दुरवरोधोऽयमनयोर्महावीरयोर्मिथो विमर्द (महावीर० ६) । **दुरवरोधो दुर्निवार ।**

—रुह् (**रुह बीजजन्मनि**)। अस्माकमुत्तम कृधीत्यादिस्यमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् (**आश्व० गृ०** २।६।१२)। **अवरोहेत्=ससद प्रपद्येत ।** यानासनस्थश्चैवेनमवरुह्याभिवादयेत् (मनु० २।२०२)। **अवरुह्यावतीर्य ।** यौ व्याघ्रा-

ववरूढौ जिघत्सत पितर मातर च (अथर्व० ६।१४०।६)। **अवरूढौ=इत उपेतौ=अर्वाङ्मुखौ प्राप्तौ** । यदत्रिर्वामवरोहन्नृबीसम् (ऋ० ५।७८।४)। **अवरोहन्=अवगाहमान =प्रविशन्** । अवरोहशताकीर्ण वटमासाद्य तस्थतु (रा० २।५२।६६)। **अवरोहोऽवलम्बमाना शाखा या भूमौ पुनर्मूलानि बध्नन्ति । अमरोप्याह**—शाखाशिफाऽवरोह स्यात् । **शाखाया अवलम्बिनी शिफा** । इतरेष्वागमाद् धम पादशस्त्ववरोपित (मनु० १।८२)। **अवरोपितोऽवकलितो हीन कृत** । शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपित विद्यात् (कौ० अ० ४।६)। **अवरोपित शूलारोपितम्** ।

—**लग् (लगे सङ्गे)** । अवलगनरूपेणोपगम्य (तन्त्रा० १।३)। कृशावलग्नसलग्नसप्तकीसभृतश्रियम् (शि० भा० २।५६)। **अवलग्नम्=मध्यम्, उदरम्** । क्षिप्तो हस्तावलग्न प्रसभमभिहत (ध्वन्यालोके ५।५१ व्याख्यायाम्)। **अवलग्न. स्पृष्ट** ।

—**लम्ब् (लबि अवस्र सने)** । किं न पश्यसि, सर्वोऽय जनस्त्वामवलम्बते (भट्टि० १८।४१)। **त्वामवलम्बते=त्वत्सापेक्ष, त्वय्याधृत** । उर्वशी राजानमवलम्बते (विक्रम०)। **राजशरीर आत्मानमवस्र सयति** । व्यवहारोऽय चारुदत्तमवलम्बते (मृच्छ०)। **चारुदत्तेन सम्बध्यत इत्यर्थ** । सोऽय क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते (भाषापरि०)। **साजात्य समानजातित्वमवलम्बतेऽपेक्षते** । के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्ते ह्यस्मिन्नधोमुखा (भा० आदि० १३।१६)। **अवलम्बन्ते=निपतिता** । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते (तै०उ०१।६।१)। **अवलम्बतेऽन्तरा तिष्ठति** । भूत हित्वा च भाव्यर्थे योऽवलम्बेत मूढधी (भा०आदि० २३३।१५)। **अवलम्बेत=श्रयेत** । शक्यमिदानी जीवितमवलम्बितुम् (माल०)। **अवलम्बितुम्=धर्तुम्** । हस्तेऽवलम्ब्य तम् (कथा० १२१।१७६)। **अवलम्ब्य**—आदाय, गृहीत्वा । ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङगुलिम् (रघु० ३।२५)। **उक्तोऽर्थ** । अवलम्ब्यापरा कण्ठे हरिम् (हरि० २।८८।२६)। **अवलम्ब्य=आसज्य परिरम्य** । चित्रलेखाहस्तावलम्बिता (विक्रम० १)। **अवलम्बिता=अवष्टब्धा** । कनकशृङ्खलावलम्बिनी (मुद्रा० २)। **अवलम्बिनी=अवस्र समाना** ।

—**लिख् (लिख अक्षरविन्यासे)** । नीवीमवलिखतो द्विगुण (कौ० अ० १।७।२५)। दारुमयाना पात्राणामुच्छिष्टममन्वारब्धानामवलेखनम् (बौ० ध० १।६।१३।२६)। **अवलेखन घर्षणम्** । यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति (आप० ध० १।२।८।५)। **अवलेखन कङ्कतादिना केशाना विभागेनावस्थाप**

नम। अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिष मधु (भा० पु० ७।१२।१२)। **अवलेखा शरीरमृजा, अलङ्करणम्। अन्यत्र दुर्लभोऽत्रार्थे प्रयोग**।

—**लिप् (लिप उपदेहे)**। कर्णा याम्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपा पार्जन्या। **अवलिप्ता दूषिता। अवशब्दो लेपस्य दौष्ट्यमाह**। भार्गव भार्गव! अति हि नामावलिप्यसे (महावीर० ३)। **अतिगर्वितोसीत्याह**। गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत। उत्पथ प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् (रा० २।२१।१३)। **अवलिप्तस्य गर्वितस्य**। अवलिप्त मुख ब्रह्मन् दिव्यान्गन्धान् बिभर्मि च (भा० आदि० १६७।३७)। **अवलिप्त दूषित लालादिना। अवलेप** स्याद् गर्वे लेपने द्वेषणेपि चेति मेदिनी। अहङ्कृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमा सुताम् (भा० आदि० १५८।११)। **अहङ्कृतमहङ्कार, तेनावलिप्तैर्दूषितै**। न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च (सवसेत्) (मनु० ४।७६)। **अवलिप्ता धनादिमदगर्विता**। केनान्येनावलिप्ता (मुद्रा० ३।२७)। **अवलिप्ता =निर्बाहिता, निसूदिता, हिंसिता**। अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्य फलमवाप्नुहि (हरि० १।२७।७)। **अवलेपो गर्व, दर्प**।

—**लिह् (लिह आस्वादने)**। आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवाना प्रात सवनमवालेट् (ऐ० ब्रा० ८।४)। **अवालेट्=किञ्चिदलिक्षदित्यर्थ**। नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढ हविर्यथा (भा० ३।२६१)। **उक्तोऽर्थ**। नवयौवनावलीढावयवा (दशकु०)। **यौवनाभिव्याप्तगात्रा। औपचारिक प्रयोग**। अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाण (वेणी० ३।७)। **उदितचर एवार्थ**। पापामचोक्षामवलेहिनी च (भा० अनु० ११।१२)। **अवलेहिनीम्=सृक्किणी लेलिहानाम्**।

— **ली (लीङ् श्लेषणे)**। कणचापच्युतैर्बाणैर्बध्यमानास्तु सोमका। अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनार्ता भृशार्दिता (भा० कर्ण० २४।२६)॥ **अवालीयन्त=अवानमन्, भुवमालिङ्गन्**। दोषा स्रोतस्ववलीयमाना घनीभावमापन्ना (सुश्रुत० २।१६५।१०)। **अवरुध्यमाना अप्रवहन्तोऽविसर्पन्त**। लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली (रा० ६।६६।४३)। **अवलीयन्ती=अवलीयमाना=सङ्कुचन्ती=प्रविशन्तीव**। विहगादिभिरवलीनै (बृ० स० ५३।११४)। **अवलीनै=अवतीर्णै**। पुनर्वृक्षमवलीनो मन्थरकमब्रवीत् (तन्त्रा० २।४)। **वृक्ष आलीन, वृक्षमाश्रित**। आलानमवलीनाना वन्यानामिव दन्तिनाम् (यो० वा० ६ (२) ६३।७७)। **अवलीना सलीना दुर्बला कृशा**।

—**लुप् (लुप्लृ छेदने)**। वृकवच्चावलुम्पेत। **अवलुम्पेत=अवक्रन्तेत्= सरभसमामृशेत्**। अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया यथामिषम्। राजन्या

भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम् (भा० भीष्म० ६।७३)॥ **अवलुम्पन्ति=अपच्छिन्दन्ति आच्छिन्दन्ति**। अवलुप्यमान इव दृष्टिपातै (काद०)। **औपचारिक प्रयोग**।

—लोक् (लोकृ दर्शने)। नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् (भर्तृ०)। वृतिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् (गौ० ध० सूत्र-व्याख्याया मिताक्षरायामुद्धृत पाठ, मनौ ८।२३९ इत्यत्र तु. न विलोकयेदिति पाठ स्थित)। **वृतिं कण्टकादिमयीं तथोच्छ्रिता कुर्याद्यथोद्ग्रीवोपि क्रमेलकस्तां नातिपश्येदित्युक्त भवति। अवशब्दोऽधोवचन साम्प्रतम**। सलिलेष्ववलोकयत इवात्मान प्रतिष्ठानस्य (विक्रम० २)। **उच्चै स्थितस्य प्रसन्नेषु वारिषु प्रतिबिम्बमात्मनो लभमानस्येत्यर्थ**। आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् (कु० ३।५०)। धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि देवैश्चाप्यवलोकिता। यत. (मार्क० पु० १६।६५)॥ **अवलोकिता=अनुध्याता=अनुकूलमीक्षिता**। अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षा। जानामि जानामि। अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या सम्प्रति सवृत्ता (प्रतिमा ७)। **अवलोकितपत्रका अधोनिक्षिप्ताभ्या दृग्भ्या शक्यदर्शनानि पत्रकाणि किसलयानि येषा ते तथाभूता। स्थानेऽवस्य प्रयोग। स्थानेतरां चोल्लोकयितव्यशब्द उच्छब्दस्य। अहो एवमुपसर्गेष्ववहित कवि**। सुरपतिगुरुणावलोकिते (बृ० स० ५।६२)। **अवलोकिते=प्रभाविते**। अवलोकेषु वारीणा सहस्राणि शतानि च (भा० आदि० २१८।१८)। **समाजग्मुरित्यनुषङ्ग**। दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता (माल०)। **अध स्थिता दीर्घिका यतो लोकयितु शक्या स दीर्घिकावलोकनो गवाक्षस्त गता तत्र स्थिता**। दिगवलोकनप्रासाद। **यत्र स्थितेन सर्वा दिशोऽवलोकयितु शक्यन्ते स तथाभूत**। प्रेषितस्ते यदा वीर हनूमानवलोकक (रा० ६।१०१।१३)। **अवलोकक=अन्वेषक.=स्पश=चर**।

—लोच् (लोचृ दर्शने)। **अवलोचनमिति** कामवासनाया अभाव इति कोष।

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि)। मा श्रियोऽववादिष्मेति दुरववद हि श्रेयस (ऐ० ब्रा० ५।२२)। निन्दया **मा हिंसिष्म, माऽवक्रुक्षामेति वाऽऽह**। **अववाद**-स्तु निर्देशो निदेश शासन च तत् (अमर)। कार्यमवलम्ब्य वादो वदनं कथन**मववाद**। किं मह्यभाक्तेति। एतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन् (ऐ० ब्रा० ५।१४)। **अववदिता=अवच्छिद्य वदितु समर्थ** (सायण)। **अववदिता**

नियामक। अत्र मान्त्वन इति षडगुरुशिष्य।

—वा (वा गतिगन्धनयोः)। न्यग् वातोऽववाति (ऋ० १०।६०।११)। अववाति नीचैर्वाति। न्यवच्छब्दसमभिव्याहारादवोऽनर्थक।

—वी (गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु)। अववेति सुक्षय सुते मधु (ऋ० १०।२३।४)। अववेति=अन्वेषते।

—वृष् (वृषु सेचने)। यस्याग्निहोत्र स्रुच्युन्नीतमुपरिष्टादववर्षेत् (श० ब्रा० १२।४।२।१०)। अग्निहोत्रमिति द्वितीयान्तम्। यस्याग्निहोत्रमववर्षेत् (आप० श्रौ० ६।१।२।४०)। होमार्थद्रव्यस्योपरिवर्षबिन्दुर्निपतेदित्युभयत्र साधारणोऽर्थ।

—व्यध् (व्यध ताडने)। अवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् (ऋ० ६।७३।८)। अवविध्यति=अध क्षिपति। अवविद्धं तौग्र्यमप्स्वन्त (ऋ० १।१८२।६)। अवविद्धम्=अवहितम्=निपातितम्=अध क्षिप्तम्।

—शद् (शद्लृ शातने)। अग्नेर्व्यवशादमन्वसुरा व्यवशेदु (श० ब्रा० २।१।२।१६)। व्यवशेदु=विशशरु=विशीर्णा अभूवन्।

—शस् (शसु हिंसायाम्)। अवशसा नि शसा यत्पराशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्त (अथर्व० ६।४५।२)। अवशसा अवस्ताद् हिंसनेन। अवपूर्वाच्छसेः क्विप्।

—शिष् (शिष्लृ विशेषणे, शिष असर्वोपयोगे)। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते (बृ० उ० ५।१।१)। कियदवशिष्ट रजन्या (शा० ४)। उर्वरितमित्यर्थ।

—शुष् (शुष शोषणे)। अद्यापि नावशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन (कृताभिषेकैर्न्यस्ता वल्कला) (रा० ३।७४।२७)। अल्पमपि न शुष्का इत्यर्थ।

—श्यै (श्यैङ् गतौ)। नावश्याय पपातोर्व्याम् (भा० आदि० १७३।४०)। अवश्यायस्तुषारबिन्दव। अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् (उत्तर० ६।२०)।

—श्रन्थ् (श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयो)। उदुत्तम वरुण पाशमस्मदवाऽधम वि मध्यम श्रथाय (अथर्व० १।८।४।६६)। अवश्रथाय=अवश्रथान=अवस्तान्मोचय।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे)। त्रिवृद् दर्भमय पवित्र कृत्वा वसूना पवित्रमसीति शाखाया शिथिलमवसजति मूले मूलान्यग्रेऽग्राणि (आप० श्रौ० १।२।६।८)। अवसजति=ईषल्लग्न करोति। अव सङ्गस्यापूर्णतामाह, सा च शिथिलमित्यनेन क्रियाविशेषणेन प्रागेवोक्तेति नार्थोऽवेन। अवसक्त पितुस्तेऽद्य मृत स्कन्धे भुजङ्गम (भा० आदि० ४१।३)। स्कन्धेऽवसक्त=स्कन्धे

निहित । अशिथिलमपराऽवसज्य कण्ठे (शिशु० ७।१९) । गाढमालिङ्ग्येत्यर्थ ।

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु)। अव द्रोणानि घतवन्ति सीद (ऋ० ६।६६।१३) । **अवसीद=अवतिष्ठस्वेति सायण ।** आस्तिक सतत शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति (भा० आदि० १।६२) । **नावसीदति=न मुह्यति ।** न ह्रीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति (कि० ४।२०) । **वचनावसरे न वाच नियच्छति । अवश्य वक्तव्य वक्तीति तात्पर्यार्थ ।** नास्त्युद्यमसमो बन्धु कृत्वा य नावसीदति (भर्तृ० २।८६) । **अवसीदति=विपद्यते=नश्यति ।** कथमेत्य विपर्यय कण्णि पङ्कमिवावसीदति (कि० २।६) । **कथ विवेकिनी ते मतिरविवेक प्राप्य नश्यतीत्याह ।** सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति (भा० शा० ७५।२९) । **अवसीदति विशीर्यते नश्यति ।** विशरणगत्यवसादनेषु धातु पठित । **उपसर्गा द्योतका इत्यव उपसर्गो धातोरर्थमेकत्र नियच्छति । इदमेव द्योतकत्वम ।** स रथो धनुष क्षोभादतीव ह्यवसीदति (भा०कर्ण० ३४।१००) । **अवसीदति=न्यञ्चति, मज्जति ।** नावसीदति यथा गुरु प्रयोजनम् (काद०) । **नावसीदति=न विहन्यते, न नश्यति ।** सर्वमस्मत्कुटुम्बमवसीदेत् (दशकु०) । **अवसीदेत्=नश्येत् ।** उद्धरेदात्मनाऽऽत्मान नात्मानमवसादयेत् (गीता ६।५) । **अवसादो हर्षोत्सादो मनोग्लानि । आत्मान क्षीणोत्साह न कुर्यादित्याह ।** चित्त हि स्वकार्यादवसादयन्ति (यो० सू० १।५० भाष्ये) । **निर्विण्ण कृत्वोपरमयन्ति विनिवर्तयन्तीत्यर्थ ।** तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् (छा० उ० २।२३।१)। **अवसादयन् क्लिश्नन् । श्राम्यन्नित्यर्थ ।** वैद्यासनावसाद (सुश्रुत० १।१०६।८) । **अवसाद=अध स्थापनम् ।** स्वरावसाद (सुश्रुत० २।२६६।२०) । **स्वरस्योपक्षय इत्यर्थ ।** धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धु (कि० ३।३८) । **धैर्यावलोप=धैर्यच्युति ।** बन्धनाच्चावसादान्मे श्रेय प्रायोपवेशनम् (रा० ४।५५।११) । **अवसाद खेद (शारीरो मानसश्च)।** अल स्वपक्षावसादशङ्कया (माल० १) । **अवसादो भङ्ग पराजय ।** नन्दन वानरेन्द्राणा रक्षसामवसादनम् (रा० ६।१०८।१२) । **अवसादन हर्षापकर्षकारकम्, चेतोग्लानिकरम् । अवसादनमिति त्वग्रोगस्य कण्डूयाया कृत्रिमैरुपायैरुत्पादनम्** (सुश्रुत० २।३।।२०) । उत्सन्नमृदुमासाना व्रणानामवसादनम् (सुश्रुते) । **सरोहतो व्रणस्योपर्युपजातस्य मासस्यापाकरणमिहावसादनमुक्तम् ।** अति प्रबलपिपासावसन्नानि (काद०) । **अवसन्नानि=क्षीणशक्तिकानि ।** कान्तारेष्ववसन्नानाम् (भा० वि० ६।२०) । **हतोत्साहानामित्यर्थ ।** पित्रो सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय (रघु० ६।७७) । **अवसन्नदृशो=नष्टदर्शनयो=अन्धयो ।** ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु (रा० ५।४६।३८) ।

अवस्य । अवोपसृष्टस्य अवस्यतेर्लोण्मध्यमैकवचने रूपम् । सखायौ हरी वाजिनौ विषितौ कुर्वित्याह । **स्यतिरुपसृष्टो विमोचने** (नि० १।१७)। अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्य चिनोति । . य उ वैके चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसिता (श० ब्रा० ७।१।१।१) । **अवस्यति=स्वस्यावस्थितिं करोति** । स्वकृत इरिणे नावस्येत् (आप० श्रौ० ५।७।२५।६) । **नावस्येत्=न तिष्ठेत् । इरिणेऽतृणे ।** अगद सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वाऽवस्येत् (आश्व० गृ० ४।१।४) । **अवस्येत् गृह प्रविश्य वसेदिति हरदत्त** । यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि नक्षत्राणि तस्मादश्लीलनामानि चित्रे नावस्येन्न यजेत (तै० ब्रा० १।५।२।६) । **अवस्येत निवसेदिति सायण** । आद्यन्तयो पृथगवस्यसि मध्यतश्च (भा०पु० ७।६।३०) । **अवस्यसि=स्थितो भवसि । कारणत्वेनावधित्वेन च विराम करोषीति श्रीधर ।** प्रतिष्ठा वा एतस्य एष्ट्व्या य कृषिमवस्यति (काठक० १७।१२) । शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे (कि० १६।१७) । **अवस्यति=समाप्तिमेति, क्षीयते** । वाणी काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासिकीम् (मल्लिनाथ सजीवन्या उपक्रमे) । **अवासासीत्=निरचिनोत्, निश्चितमजानात्** । अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण पुरवासिनाम् (भट्टि० १६।१२) । **अवसेया=जानीया । आशिषि लिङि प्रयोग** । देवयजन एवैन तदवसाययति (ऐ० ब्रा० ३।२) । **उपवेशयतीत्यर्थ** । अवसान जोषयेत् (आश्व० गृ० २।७।२, गो० गृ० ४।७।२) । **अवसान वास्तु** । यमो ददात्यवसानमस्मै (ऋ० १०।१४।६) । **अवसानमावास । दहनस्थानमिति सायण** । ददाम्यस्मा अवसानमेतत् (अथर्व० १८।२।३७) । **अवस्यन्ति निवसन्त्यत्रेत्यवसानमावासस्थानम्** । अवसान भवत्वत्र (भा० उ० ३१।१६) । **अवसान वसतिस्थानम्** । दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम् (रघु० २।२३) । **दोहस्यान्ते दोहकर्मणि परिणते सति** । तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानाम् (रघु० १। २ **अवसान विराम, अन्त** । अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्य भवता किल (वेणी० ५।३६) । **अवसान निधनम्** । इदमुच्छ्रेयोऽवसानमागाम् (अथर्व० १६।१४।१)। **अवस्यति पर्याप्त भवति प्रयाणमत्र स्थाने इत्यवसानम्** । विमुच्या वयोऽवसायाश्वान् (ऋ० १।१०४।१) । **अवसाय=वियोज्य** । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने (नि० १।१७) । अवसित हसित प्रमितम् (भट्टि० १०।६) । **अवसितम्=समाप्तम्=अपगतम्** । अवसितो दर्शनार्थ (माल० २) । **उक्तोऽर्थ** । नवावसिते वैनमाहरेयु (श० ब्रा० २।३।२।८) । **नवे गृह इत्याह** । शरवर्षैरवसायमाश्रयाश (शिशु० २०।७२) । **अवसाय=अन्त=नाश** । अवसायो भविष्यामि दु खस्यास्य कदा न्वहम् (भट्टि० ६ ८१) । **अवसाय=समापक** । अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छात् (ऋ० १०।२७।६) । **अवसातारम्=विमोक्तारम्**

अवसेन वा अध्वान यन्ति (श० ब्रा० २।६।२।१७) **अवस पाथेय पथ्यदनम् ।** **अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च नापिते** (मेदिनी) । **अत्रावपूर्वस्य स्यतेर्निवासोऽर्थ इति प्रव्यक्तम् ।**

—स्कन्द् (**स्कन्दिर** गतिशोषणयो) । पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम् (शिशु० १।५१) । **अवस्कन्द=आक्राम ।** स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च (भट्टि० २।११) । **नदीं नदीमवस्कद्यावतीर्येत्याह ।** अवस्कन्द करिष्यामि शिबिरेऽस्याद्य दुष्करम् (भा० सौप्तिक० ३।२७) । **अवस्कन्द =आक्रमणम् । न** नाम प्रतिबन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा । शक्य एष गिरिस्तात देवैरप्यवमर्दितुम् (हरि० २।४२।४५) । **अवस्कन्देन=उपर्युत्प्लवनेन ।**

—कॄ (**कॄ विक्षेपे, स्कॄ=कॄ+सुट**) । रोधांसि धीरमवचस्करिरे महोक्षा (शिशु० ५।६३) । **अवचस्करिरे=आलिलिखु । काशिकाया त्वत्रार्थेऽपोपसर्ग प्रयुक्त—अपस्किरते वृषभो हृष्ट ।** गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् (नारद) । **अवस्करोऽन्नमलम् । अवकरेर्थेप्यस्य प्रयोगो दृश्यते ।**

—स्तम्भ (**स्तम्भू रोधने, धारणे वा सौत्रो धातु**)। अयानि हिम्मको योधैरवाष्टम्भि यशोधर (राज० ६।२५०) । **अवाष्टम्भि=अग्राहि । अवष्टब्धो धृत इत्यर्थं ।** अवष्टब्धा सेना (पा० ८।३।६८ सूत्रे काशिकायाम्) । **समीपस्थेत्यर्थं ।** अवष्टब्धा गौ । **निरुद्धा सती समीपस्थेति तत्त्वबोधिनी ।** पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी (रा० ५।५६।२३) । **मया दृष्टेति हनूमद्वच । अवष्टब्धा=निरुद्धगमना ।** शोधयेत्पूर्ववाद तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्त शोधन भवेत् (याज्ञ० २।३ इत्यत्र मिताक्षरायामुद्धृत नारदवचनम्) । **अवष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य ।** अवष्टब्धधनु राम क्रुद्ध त रिपुघातिनम् (रा० ३।२५।१) । **अवष्टब्धधनुम्=गृहीतधनुषम् । अवलम्बितकार्मुकम्=धतकोदण्डम् ।** अवष्टब्ध च मे राम नक्षत्र दारुणैर्ग्रहै (रा० २।४।१८) । **आक्रान्तमित्याह ।** प्रकृति स्वामवष्टभ्य (गीता० ९।८) । **स्वामधिष्ठायेति पाठान्तरम् ।** वृद्धो भार्यामवष्टभ्य (रा०)। **आधृत्य । तस्या कृत इति तात्पर्यार्थं ।** कोसलनृपतेर्द्वारमवष्टभ्य (रत्ना०४) । **रुद्ध्वेत्यर्थं ।** अवष्टभ्यासौ माम् (महावीर० ५।५) । **परिष्वज्य, उपगुह्य ।** क्रोडविभागेन मामवष्टभ्य (काद०) । **उक्तोऽर्थ ।** तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके (काद०)। **अवगुण्ठ्यमाने, आच्छाद्यमान इत्यर्थं ।** अवष्टभ्यमान इव जलधरै (का०) । **उपरुध्यमान, पुर सरणाद् वार्यमाण ।** अथ शोक समुत्सृज्य स्वावष्टम्भेन (कथा० ६।२२)। **स्वावष्टम्भेन=आत्मावलम्बनेन ।** प्रसन्नवदनो हृष्ट •• सावष्टम्भो नर शुचि (पञ्चत० १।२१५)। **अवष्टम्भोऽध्यवसाय, निर्भीक शक्तिश्रद्धान वा ।** तत्कथमहं धैर्यावष्टम्भ

करोमि (पञ्चत० १)। धैर्यस्यावलम्बनम् आश्रयणम्। खड्गलतावष्टम्भनिश्चल' (मालती० ३)। अवष्टम्भोऽवलम्ब आश्रय। मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ता (भा०पु० ५।१६।११)। उक्तोऽर्थ। सावष्टम्भम्=सगर्वम्। सावष्टम्भाकृतिना (काद०)। सावष्टम्भा ओजस्विन्याकृतिर्यस्य तेन। ईदृशोऽस्यावष्टम्भ (रत्ना० ४)। अध्यवसाय, निश्चय। पलायनमवष्टम्भो वा (पञ्चत० ४)। स्थिरीभूय विरोध इत्यर्थ। रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा (रघु० ३।५३)। स्तम्भरूपेणेति मल्लिनाथ। अवष्टम्भ स्वर्णम्, तन्मयेन तद्विकारेणेत्येवमपि शक्य व्याख्यातुम्।

—स्तॄ (स्तॄञ् आच्छादने)। शरासनज्यातलवारणध्वनि •• प्रकम्पयन्नामवतस्तरे दिश (कि० १४।२६)। अवतस्तरे=आच्छादयामास। व्यानश इत्यर्थ। उरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् (शिशु० ७।४७)। अवतस्तरे=उपजुगुहे। नभोऽवस्तीर्यते जृम्भकै (उत्तर०)। आच्छाद्यत इत्यर्थ। अवस्तारो जवनिका। (पा० ३।३।१२० इत्यत्र काशिका)। आवसथ दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधान सावस्तरणम् (आप० ध० २।३।६।१५)। अवस्तरणमुपरिपट।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। मा रायो राजन्सुयमादवस्थाम् (ऋ० २।२७।११)। माऽवस्थाम्=दूरे मा स्थाम्। वियुक्तो मा स्म भूवम् इत्यर्थ। सोऽवतिष्ठति (श० ब्रा० ५।४।३।२२)। अवरोहतीत्याह। क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ (रघु० ८।८७)। अवतिष्ठते=तिष्ठति, ध्रियते। समुद्रमासामवतस्थे अग्रिमा (ऋ० ५।४४।६)। अय यो भूरिमूल समुद्रमवतिष्ठति (अथर्व० ६।४३।२)। अवक्रम्य तिष्ठति। उभयत्रावपूर्वस्तिष्ठति सकर्मक। मयि सृष्टिर्हि लोकाना रक्षा युष्मास्ववस्थिता (कु० २।२८)। अवस्थिता=स्थिता। लम्बत आयत्तेति तात्पर्यार्थ। ते कपि त समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् (रा० ५।४३।२७)। अवस्थित सज्जम, जागरूकम्। अवस्थितमसम्भ्रान्त (माम्) (रा० ५।५८।३६)। अवस्थितो निश्चेष्ट। विपर्यये तु पितुरस्या समीपनयनमवस्थितमेव (शा०५)। अवस्थितम्=व्यवस्थितम्=निर्णीतम्। नारीर्हत्वाऽनवस्थिता (मनु० ११।१३८)। अनवस्थिता—इत्वरी, स्वैरिणी, असस्थुला। आदित्य वौशनस वाऽवस्थाय प्रयोधयेत् (आश्व०गृ० ३।१२।१६)। ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्बलम् (भा० वन० १६।२६)। अवस्थाप्य=सान्त्वयित्वा, समाहित कृत्वा। द्वैराज्यमवस्थापयितुकामोऽस्मि (माल० ५)। प्रतिष्ठापयितुमना इत्याह। न शक्नोमि हृदयमवस्थापयितुम् (उत्तर० ४)। अवस्थापयितुम्=स्थिरीकर्तुम्।

—स्मि (ष्मिङ् ईषद्धसने)। अव स्मयन्त विद्युत पृथिव्याम् (ऋ० १।१६८।८)। अवाङ्मुख प्रकाशन्त इत्याह।

—स्यन्द् (स्यन्दू स्रवणे)। नट अवस्यन्दने इति धातुपाठ। अवस्यन्दन माट्यम्।

—स्र स् (स्र सु अवस्र सने)। लवि अवस्रसन इति धातुपाठ। अवशब्दोऽधोवचनो यथान्यत्र—अवलम्बन्ते तरुशाखासु वल्कलानि यतीनाम्। परिस्खलितगतिरवस्रस्तवासा समायात (तन्त्रा० १।३)। श्लथीभूतपतितवसन इत्यर्थ। असावस्रसिन शापशासनपट्टस्य (हर्ष० १)। असस्याध पतत इत्यर्थ।

—स्वप् (ञिष्वप् शये)। अथ रात्र्या व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् (रा० २।५६।१)। अवसुप्तमीषत् सुप्तम् इति तिलककारो राम। त शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे (रा० ३।५०।१)। उक्तोऽर्थ। स्थानेऽवशब्दप्रयोगो वश्यवाच कवे। ईषत्सुप्त एव शब्द शृणुयान्न प्रसुप्त सुषुप्तो वा। इय पद्मावत्यवसुप्ता (स्वप्न० ५)। अत्रास्थानेऽव। न ह्यत्र स्वापस्याल्पताऽभिप्रेता। लेखकप्रमादो वाऽय स्यात्। अचकितमवसुप्त पाण्डवानामनीकम्। निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान (का० नी० सा० १६।७१)॥ अत्राव सुतमामनिष्ट, अर्थं हि विपर्यासयति। गाढ सुप्तानामेव पाण्डवाना वध शक्यो द्रौणिना न त्ववसुप्तानामीषत्सुप्तानाम्। मन्ये कामन्दकोऽत्रानर्थकमव प्रयुङ्क्ते स्वापमात्र च विवक्षते।

—स्वृ (स्वृ शब्दोपतापयो)। अव स्वराति गगर (अथर्व० २०।६२।६)। मन्द शब्दायत इत्यर्थ।

—हन (हन हिंसागत्यो)। व्रीहीनवहन्ति। उलूखले मुसलेनावताडय तुष विविनक्ति। अवासा जहि शर्धो यातुमतीनाम् (ऋ० १।१३३।३)। अवजहि=चूर्णय। अवैनान् दुन्दुभे जहि (अथर्व० ५।२०।१)। सञ्चूर्णय, सपिण्ड्ढि। अव ब्रह्मद्विषो जहि (अथर्व० २०।९३।१)। उद्यस्त्व देव सूय सपत्नानव मे जहि (अथर्व० १३।१।३२)। उक्तोऽर्थ। अत्रोदाहरणेषु सर्वत्रावोऽयमुपसर्ग साकल्यमाह क्रियाया नासाकल्य यथाऽन्यत्र। इदमवश्यमभ्युपेयम्। व्यवहारोऽत्र मानम्। कर्णावघातनिपुणेन च ताडचमाना दूरीकृता करिवरेण (तरङ्गभङ्गा) (नी० प्र० २)। अवघात =प्रहार। अधरे दत्तदन्तावघाते (सा० द०)। उक्तोऽर्थ। अवघातो व्रीहीणाम्। अवघात कण्डनम्। अवहननम्=कण्डनम्। अवहननायोलूखलम्। (पा० २।१।३६।वृत्तौ)। अवहननमिति फुप्फुसस्यापि समाख्या भवति तथा च याज्ञवल्क्ये प्रयोग—वपा वसाऽवहननम् (३।९४)। वज्रेणावहृत शयाम् (=शेताम्) (अथर्व० ६।१३४।२)। अव साकल्ये।

—हस (हसे हसने)। यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि (गीता० ११।४३)। अवहास =प्रहास परिहास। अवहास ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् (रा० ७।१८।८)। अवहास सनिन्द उपहास। कथ नु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि (भा० द्रोण० ७५।३)। अवहास्या =उपहासयोग्या। अन्तर्लीनमवहस्य। इहावहास स्मितपर्याय। सार्थकोऽवशब्द। तत्रावहसितश्चासीत् प्रस्कन्दन्निव सभ्रमात् (भा० आदि० १।१३६)। अवहसितोऽनादरेणोपहसित। अवशब्दोधोऽर्थे।

—हा (ओहाक् त्यागे)। परायद्भ्योऽवहीये सखिभ्य (ऋ० १०।३४।५)। अवहीये=पृष्ठतस्त्यज्ये। अस्मास्ववहीनेषु (शा०)। उक्तोर्थ। अवहीना कथा (दशकु०)। अवहीना =अवसिता =विरता।

—हृ (हृञ हरणे)। समादिष्टो मया क्षिप्र धनूष्यवहरोत्तर (भा०वि०४०।२)। अवहर =अवतारय। अवोऽधोऽर्थे। स्वान्यनीकानि बीभत्सु शनकैरवहारयत् (भा०द्रोण० १६।५१)। अवहारयत्=अवाहारयत्=प्रतिसमहरत्। रति चावहरेत्समम् (यो० वा० ५।२४।४४)। अवहरेत्=परिहरेत्। अवहरत्यग्नेऽभ्यार्वतिन्निति (का० श्रौ० १६।५।१५)। अवहरति=आत्मसमीप प्रापयति। श्यादव्यधेति (३।१।१४१) सूत्रेण णप्रत्ययेऽवहारशब्द कर्तरि साधित। अवहरति नीचैरप्सु कर्षतीत्यवहारो ग्राह। अवहारश्चौर इत्यभिधानिका। प्रयोगस्तु नयनयोरयन न यात.। सभवत्यवहरति पचति (पा० ५।१।५२) सूत्रे प्रस्थमवहरति स्थाली प्रास्थिकीत्युदाहरण काशिकायाम्। उपसहरणमवहार इति च तत्रैव। आधारादाधेयप्रमाणस्य न्यूनताऽवहार इति पदमञ्जर्या हरदत्त। क्रियतामवहारोऽस्माद् युद्धाद् ब्राह्मणसवृतात् (भा० आदि० १६०।३५)। अवहार कञ्चित्काल युद्धविराम। एव राजन्नवहारो बभूव (भा० उ० १८२।३०)। ततोऽवहार सैन्याना तव तेषा च भारत (भा०भीष्म० ४८।१२०)। शिबिर प्रति सहार इहावहार उक्त। अर्भकमवहृतं भवति (नि० ३।२०)। अवहृतमूनपरिमाणम् इति स्कन्दस्वामी। उत्तरा जुहूमध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति (का० श्रौ० ३।२।२४)। अवहृत्य=अवतार्य। आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत। अवहार्यौ भवेता तौ दीर्घकालमवस्थितौ (मनु० ८।१४५)॥ अवहार्यौ=प्रत्यर्पणीयौ। अवहार्यो भवेच्चैव सान्वय षट्शत दमम् (मनु० ८।१६८)। अवहार्य =दण्डय, षट्शत दम दाप्य इत्यर्थ। युद्धावहारिक यच्च पितु स्यात्स हरेत्तु तत् (भा० अनु० ४७।४६)। युद्धेऽवह्रियतेऽपह्रियते जयेन प्राप्यते रथगजायुधकवचादिक तद् युद्धाऽवहारिकम् प्रधनधनम्। धर्म्यं शुल्कमवहारयेत् (अधिकृतं) (आप० ध०

२।१०।२६।६) । **ग्राहयेदित्यर्थ ।** कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् । यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्क शुल्कोपजीविभि (भा० सभा० ५।११४) ।। **अवहार्यन्ते =दाप्यन्ते ।**

अवाङ् (अव+आङ)

—कॄ (कॄ विक्षेपे) । कदा राघवौ लाजैरवाकरिष्यन्ति (रा० २।४३।१३) । **आकीर्णाववस्तीर्णौं करिष्यन्ति लोका ।** तेन मामभित स्थित्वा शर वर्षैरवाकिर (भा० द्रोण० १३१।२३) । **उत्क्षोऽर्थ ।**

—चि **(चिञ् चयने) ।** अवाचिनोति कर्माणि न च सप्रचिनोति च (भा० शा० १६०।२७) । **अवाचिनोति भोगेनापकर्षति । न्यूनतामापादयति ।**

अवनि

—ष्ठिव् (ष्ठिवु निरसने) । अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृप (मनु० ८।२८२) । **अवमानार्थं निष्ठीवत इत्यर्थ ।**

निस् (निर्)

—अज् (अज गतिक्षेपणयो) । निर्वो गोष्ठादजामसि (अथर्व० २।१४।२)। **निरजामसि=निरजाम =नि सारयाम =प्रकालयाम ।**

—अय् (अय गतौ) । यो भियातो निलयते (अथर्व० ११।२।१३) । **निलयते=निरयते ।** (निस प्रयोगश्चेत्) । **निष्क्रामति, अपयातीत्यर्थ । स** निलायत सोऽप प्राविशत् (तै० स० २।६।६।१) । **निलायत=अन्तरधात् । यो निलाय चरति य प्रतङ्कम् ।** (अथर्व० ४।१६।२) । असित ते निलयन-मास्थानमसित तव (तै० ब्रा० २।४।४।१) । **निलयन रक्षास्थानम्, शरणम् ।**

—अस् (असु क्षेपे) । स होतृषदनादेक तृण निरस्यति (श० ब्रा० १।५।१।२३) । **निरस्यति=बहिष्प्रक्षिपति ।** यशासि सर्वेषुभृता निरास्थत् (भट्टि० १।३)। **निरास्थत्=प्रामार्जीत् । मलिनान्युपरक्तानीवाकरोदित्यथ ।** युवयोर्हि कृते वृद्ध स कसेन निरस्यते (वि० पु० ५।१६।१३) । **निरस्यते=अवहेल्यते =अवज्ञायते ।** सर्व ऊष्माण अग्रस्तानिरस्ता विवृता वक्तव्या (छा० उ० २।२२।५) । **अनिरस्ता =त्वरयानुच्चारिता । निरस्त त्वरितोदितमित्यमर ।** अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् (रघु० ५।७०) । **निरस्तम्=अपाकृतम्, अपनीतम्, अपगमितम् ।** कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्त (रघु० १४।८४) । **निरस्ता=बहिष्कृता=निर्वासिता ।** निरस्तपादपे देशे एरण्डोपि द्रुमायते (हितोप० १।६७) । **निरस्ता नष्टा पादपा यत्र स निरस्त-पादपो देश तस्मिन् । इह निरासोऽसंनिधानमाह लक्षणया । त्व पुण्डरीक-**

मुख बन्धुतया निरस्तमेको निवापसलिल पिबसीत्ययुक्तम् (मालती० ९।४०)। नि॑स्त निक्षिप्तम्। निरस्त प्रहिते बाण इत्यमर। निरस्त प्रहितमाह बाणे विषये। यदा य प्रहित स बाणो भवति तदा निरस्तशब्द प्रहितार्थक इति कोषकृद्धृदयम्। न तु निरस्त पुसि प्रहितबाणमाहेति तद्विवक्षितम्। त्रिषूत्तरे इत्युपक्रम्य प्रकृत पाठ। वाच्यलिङ्गका निरस्तदिग्धलिप्तका भवन्तीति तदर्थ। कश्चिद् बाणविशेषस्य सज्ञा इमा इति मन्यमानो भ्रान्त।

—इ (इण् गतौ)। नियत् पूतेव स्वधिति शुचिर्गात् (ऋ० ७।३।९)। निर-गात्=निरक्रमीत्। चिरप्रविष्टो निरगान्नैव सोन्त पुरान्नृप। निरगादरिवगस्य हृदयात्तु रुजाज्वर (कथा० १८।८३)॥ उक्तोऽर्थ। तीक्ष्णाञ्जनेनाञ्जित-लोचनस्य य सम्प्रदुष्टो न निरेति नेत्रात्। श्लेष्मा (चरक० सूत्र० ५।१७-२१ इत्यस्य चक्रदत्तव्याख्यायाम्)। स्पष्टोऽर्थ। निरुध्यते तस्य गुदे पुरीष निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्। स एव निरय प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारक (भा० वि० १८।२५)। निरय पारतन्त्र्यम् इति नीलकण्ठ। दु खमिति तु साधीय स्यात्। दुलभो ह्यस्य निरय शशाङ्कस्येव कल्मषम् (रा० २।३६।२७)। निरय पापम्।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने)। यावदेतान्निरीक्षेह योद्धुकामानवस्थितान् (गीता० १।२२)। नि शब्द साकल्ये। सवत ईक्ष इत्यर्थ। निरीक्षते केन्विन प्रविष्ट क्रमेलक कण्टकजालमेव (विक्रमाङ्क० १।२९)। न चोदके निरीक्षेत स्व रूप-मिति धारणा (मनु० ४।३८)। स्वशरीरच्छाया नावलोकयेदित्यर्थ। इह निर कश्चिदर्थविशेषो नास्ति। निरीक्षमाणास्ता ददश (रा० २।७४।१५)। निरीक्षमाण=इतस्ततो विचिन्वान.। निरीक्ष्य दिश सर्वा (रा० ३।५६।५)। सर्वतो विलोक्येत्यर्थ।

—ईह् (ईह चेष्टायाम्)। निरीहस्य हतद्विष (रघु० १०।२४)। निरी-हस्य=निश्चेष्टस्य।

—उक्ष् (उक्ष सेचने)। किं स्रुच्यप आनीय निरौक्षी (श० ब्रा० ११।५।३।४)। नि शेषमसिच इत्यर्थ। ता दिश निरुक्षति यस्यामस्य द्वेष्यो भवति (बौ० ध० २।५।८।५)। निरुक्षति=अभ्युक्षति।

—उब्ज् (उब्ज आर्जवे)। अहन्वृत्र निरपामौब्जदर्णवम् (ऋ० १।८५।९)। निरौब्जत्=प्रावाहयत्।

—ऊह् (ऊह वितर्के)। आरादग्नि क्रव्याद निरौहम् (अथर्व० ८।२।९)। निरूहामि=निर्गमयामि। गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूहति (भा० श्रौ० ६।१०।५)। निरूहति उद्धरति। प्राणानस्य निरौहीत् क्षिप्रेऽमु लोकमेष्यतीति

(श० ब्रा० १०।५।५।६)। निरौहीत् निरक्रमयत्। निरूहैत गभम् (श० ब्रा० ४।५।२।३)। उक्तोऽर्थ। गार्हपत्यादुष्ण भस्म निरुह्य (श० ब्रा० १२। ४।२।२)। निरुह्य=निष्कास्य एकतो राशीकृत्येत्यर्थ। निरूढपशुबन्ध (शा० श्रौ० ६।१।३३)। निरूढ=दत्तविरेचन। निरूहै सानुवासनै (चरक० सूत्र० १६।२२)।

—ऋ (ऋ गतिप्रापणयो)। इय वै (पृथिवी) निर्ऋतिरिय वैत निर्पयति यो निर्ऋच्छति (श० ब्रा० ७।२। २।२।११)। निर्ऋच्छति पापमाचरति। निरर्पयति नीचैर्गमयति। विनाशयतीत्यर्थ। मा ते गोदत्र निरराम राधस (ऋ० ८।२१।१६)। निरराम=निर्गता मा भूमेत्याह। स्वे राधसि न आभजेति तात्पर्यार्थ। मा वो दात्रान्मरुतो निरराम (ऋ० ७।५६।२१)। उक्तोऽर्थ। देवान्त्सब्राह्मणानृत्वा जिह्मो लोकान्निर्ऋच्छति (अथर्व० १२।४।५३)। निर्ऋच्छति=निर्गच्छति। प्रच्यवत इत्यर्थ।

—कस् (कस गतौ)। पिशुनस्थमिव रहस्य समन्ततो निष्कसति पुष्पम् (पद्म० श्लो० ४)। निष्कसति उद्गच्छति। निरकासयद्रविमपेतवसु वियदाल-यादपरदिग्गणिका (शिशु० ९।१०)। निरकासयत्=निरगमयत्, निरवास-यत्। प्रायणीयस्य निष्कास निदध्यात् (ऐ० ब्रा० २।५)। स्थाल्या लग्न पुलाको निष्कास। स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या (याज्ञ० २।२९० इत्यत्र मिताक्षरायामुद्धृत नारदवचनम्)। निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी।

—कुष् (कुष निष्कर्षे)। (तान्) गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतु (भा० पु० ३।१६।१०)। कुषन्ति=कुष्णन्ति=निष्कषन्ति (आन्त्राणि)। उपान्तयो-र्निष्कुषित विहङ्गै (रघु० ७।५०)। निष्कुषितम्=खण्डितम्।

—कृ (डुकृञ् करणे)। यन्मे अक्ष्योरादिद्योत पार्ष्ण्यो प्रपदोश्च यत् आप स्तत्सर्वं निष्करन् (अथर्व० ६।२४।२)। निष्कुर्वन्तु निर्गत कुर्वन्त्वित्याह। यददो देवा असुरास्त्वया निरकुर्वत (अथर्व० ४।१९।४)। निरकुर्वत=निराकुर्वत= प्रत्यादिशन्। यश्चकार स निष्करत् (अथर्व० २।९।५)। ग्रहविकारस्य निष्कृति शमन करोत्वित्याह। अनार्त्तेनैव तदार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति (श० ब्रा० १२। ४।२।१)। निष्करोति=अपनयति। अपाकरोति। यद् दण्डेन यदिष्वा यद्वारु-र्हरसा कृतम्। तस्य त्वमसि निष्कृति सेम निष्कृधि पूरुषम् (अथर्व० ५। ५।४)। निष्कृधि=अगद निर्गतरोग कुरु। यदामयति निष्कृथ (हे ओषधय) (ऋ० १०।९७।९)। उक्तोऽर्थ.। निर्यदी बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानास.

शवसा क्रन्त सूरय (ऋ० १।१४१।३)। **निरक्रन्त=निरकुर्वन्=निरकासयन्=निरगमयन्।** निराहावान् कृणोतन (ऋ०१०।१०१।५)। **निराकृणोतन=कल्पयत=सज्जान्कुरुत।** ते मित्रावरुणावब्रुवन्युवभिद निष्कुरुतम् (ऐ० ब्रा० ८।४)। **निष्कुरुतम्=संस्कुरुतम्।** निर्मिता (शक्ति) निरकारि मे (भट्टि० १५।५४)। **निरकारि=अभेदि=व्यशारि।** निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णव (ऋ० १।९२।१)। **संस्कुर्वाणा=शोधयन्त—सज्जीकुर्वन्त।** निष्कर्ता विह्रुत पुन (अथर्व० १४।२।४७)। **निष्कर्ता=समाधाता।** यूयमीशिध्वे वसवस्तस्य निष्कृते (अथर्व० ४।२७।६)। **निष्कृते=निष्करणस्य=परिहारस्य।** ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे। निष्कृतिर्विहिता सद्भि कृतघ्ने नास्ति निष्कृति (पञ्चत० ३।१५७)॥ **निष्कृति प्रायश्चित्तम्, तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिर्व्रतैः पापापनोदनम्।** य मातापितरौ क्लेश सहेते सभवे नृणाम्। न तस्य निष्कृति शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि (मनु० २।२२७)॥ **निष्कृति=आनृण्यम्।** तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिम् (ऋ० १०।१६५।१)। स्त्रियास्तथाप चारिण्या निष्कृति स्याददूषिका (भा० शा०३४।३०)। **निष्कृतिर्दासीवदन्नाच्छादनमात्रेण दूरे स्थापनम्, धिक्करणमिति यावत्।** भीमसेन त्वया कार्या तस्य (बालभवने) वासस्य निष्कृति (भा० वि० ३३।१३)। **निष्कृतिर्वेतन भृतिर्निर्वेश। उपकारप्रतिक्रियेत्यर्थ।** गर्भनिष्कृति (हृष०)। **परिनिष्ठितो विवृद्धो गर्भ।** पुनरुत्स्यूत वासो देय पुनर्निष्कृतो रथ (का० स० ८।१५)। **निष्कृत सम्यक् कल्पित सज्जीकृत।** निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनस (मनु० ११।५३)। **अनिष्कृतैनस=अकृतप्रायश्चित्ता=प्रायश्चित्तेनापूतपाप्मान।** एमीदेषा निष्कृत जारिणीव (ऋ० १०।३४।५)। **निष्कृत सकेतस्थानम्।** सोमो देवानामुपयाति निष्कृतम् (ऋ० ९।८६।७)। **निष्कृत सस्कृत स्थानमिति सायण।**

—कृत् (कृती छेदने)। य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा (ऋ० ६।१०८।६)। **निरकृन्तत्=निरमोक्षयत्।** तस्य त शल्य निरकृन्तत् (श० ब्रा० १।७।४।४)। **निरकृन्तत्=उदहरत्।**

—कृष् (कृष विलेखने)। कालचक्र भ्रमिस्तीक्ष्ण सर्वं निष्कर्षयज्जगत् (भा० भीष्म० ५।१९)। **निष्कर्षयत्=निष्कर्षयति=उद्धरति=सहरति।** तममुत्र निरये वर्तमान वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कषन्ति (भा० पु० ५।२७।२१)। **कर्षणेन विश्लेषयन्ति।** तत सत्यवत कायात् अङ्गुष्ठमात्र पुरुष निश्चकर्ष यमो बलात् (भा० वन० २९७।१७)। **निश्चकर्ष=उज्जहार।** वह्नि यथा दारुणि निष्कर्षन्ति गूढम् (भा० भीष्म० ४।२७)। **निष्कर्षन्ति=**

निर्मथ्नन्ति। निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् (रघु० ५।२६)। **निष्क्रष्टुम्=आहर्तुमाच्छेत्तुम् आमर्ष्टुम्।** इषीका च यथा मुञ्जात्कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत्। (भा० आश्व० १९।२२)। **निष्कृष्य=उद्धृत्य। अयमत्र निष्कर्ष। सार इत्यर्थ।** एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् (मनु० ४।१२५)। **त्रय्या सारं प्रणवव्याहृत्यादिकम्।** अनुकर्ष च निष्कर्ष व्याधिपावकमूर्छनम् (भा० सभा० १३।१३)। **निष्कर्षं करार्थं प्रजापीडनम् इति नीलकण्ठ। स्त्रीणां बुद्ध्यर्थं-** निष्कर्षादर्थशास्त्राणि शत्रुहन्। बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वा (भा० अनु० ३९।१०-११)। **निष्कर्ष सार।** निष्कर्षान्निश्चयात् (भा०) **निष्कर्ष सक्षेप।**

—**क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)।** स चक्रमे महतो निरुक्रम समानस्मात् सदस (ऋ० ५।८७।४)। **निश्चक्रमे=निर्जगाम।** निरेवान्यतर क्रामति प्रान्यतर पद्यते (श० ब्रा० ४।३।१।९)। **उभयोरेकतरो निर्याति, एकतरश्च प्राप्नोतीत्याह।**

—**क्री (डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये)।** पशुमालभते सर्वाभ्य एव तद् देवताभ्यो यजमान आत्मान निष्क्रीणीते (ऐ० ब्रा० २।३)। **निष्क्रीणीते=निर्वेशेन मूल्येन क्रीत्वाऽऽत्मान निर्मुक्तबन्ध करोतीत्यर्थ।** अग्नेरेवास्य शरीर निष्क्रीणामि सोमाद्रसम् (तै० स० २।१।२।७)। ऋषेऽह ते शत ददाम्यहमेषामेकेनात्मान निष्क्रीणे (ऐ० ब्रा० ७।१५)। **उदितचर एवात्र सर्वत्र पदार्थ।** निष्क्रयो दीयता मह्य ब्राह्मणा हि धनार्थिन (भा० आश्व० ८९।१०)। **निष्क्रयो मूल्यम्।** दक्षिणा चात्र देया वै निष्क्रयश्च सुवर्णकम् (भा० १८।३०६)। ददौ दत्त समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् (रघु० १५।५५)। **निष्क्रयमात्ममोचकमूल्यम्।** सम्यक् सम्पादितो वत्स भवद्भ्या गुरुनिष्क्रय (भा० पु० १०।४५)। **गुरुनिष्क्रयो गुरुदक्षिणा। इह भागवतकारस्य निष्क्रयशब्दस्योच्चारण कण्ठे नास्खलदिति चित्रम्। अथवा विदितोऽस्य रूढि प्रत्यनादर इति नातिचित्रम्।** त्रसत्तुषाराद्रिसुतससम्भ्रमस्वयग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् (शिशु० १।५०)। **निष्क्रयो मूल्य वेतनम्।** न निष्क्रयविसर्गाभ्या भर्तुर्भार्या विमुच्यते (मनु० ९।४६)। **निष्क्रयो विक्रय। विसर्गस्त्याग।**

—**क्वथ् (क्वथे निष्पाके)।** सलिलद्रोणे नि क्वाथ्य (सुश्रुत० २।८०।१६)। **नि क्वाथ्य=निष्क्वाथ्य=निष्पच्य।**

—**क्षिप् (क्षिप प्रेरणे)।** मक्षिका व्रणजातस्य नि क्षिपन्ति यदा कृमीन् (सुश्रुत० २।१५।३)। **निक्षिपन्तीत्यर्थ। अस्थाने ने स्थाने निस प्रयोग। सोऽग्र बहुल, किंकृत इति न सुवेदम्।** किं शेषे हा हतो भुवि। नि क्षिप्य दीर्घौ

निश्चेष्टौ (रा० ६।६३।१२)। निःक्षिप्तशस्त्रं पृथिवीं निरीक्ष्य पृथिवीपतिः (हरि० १।३०।२१)। निःक्षिप्तशस्त्रं सन्यस्तायुधं।

—गम् (गम्लृ गतौ)। अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् (मनु० ९।८३)। स्पष्टोऽर्थः। अर्शांसि निर्गतानि (सुश्रुत० २।४८।१)। निर्गतानि=विगतानि। स तु ब्रह्मऋषेरसे गतासुमुरगं रुषा। विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्या निधाय पुरमागतः (भा० पु० १।१८।३०)॥ विनिर्गच्छन् (आश्रमात्) निष्पतन्, निश्चरन्, निष्क्रामन्। ततः प्रयानित्यर्थः।

—गल् (लौकिको धातुः स्यन्दनार्थकः)। निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि (रघु० ५।१७)। निर्गलितो निःशेषेण स्रुतोम्बुगर्भो यस्य तं तथाभूतम्।

—गुप् (गुपू रक्षणे)। निर्जुगोप निशाचरान् (प्रहस्तः) (भट्टि० १४।१०६)। कार्त्स्न्येन ररक्षेति भावः।

—गॄ (गॄ निगरणे)। दासेरकः सपदि संवलितं निषादैर्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार (शिशु० ५।६६)। निर्जगार उद्गीर्णवान् इत्यर्थः। तं निर्जगार बलवान्मीनः (भा० पु० १०।५५।४)। निगीर्णवान्, न्यगारीत्, न्यगालीत्। नेरर्थे निरः प्रयोगः। सोऽयं भागवतकारस्यैव शोभते। कण्ठनिर्गीर्णशोणितः—(रा० ३।३५।६२)।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः (उत्तर०)। निःशेषं ग्राह्यो निर्ग्राह्यः। रूपाश्रयेयं सञ्ज्ञा। रूपनिर्ग्रहश्च प्रयोगः उपदेशो वा (पा० १।१।२२ सूत्रभाष्ये)। निर्ग्रहः स्पष्टावभासः।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः)। परिजनाह्वानेष्वादिशेत्यशरीरा वाचो निश्चेरुः (हर्ष० ४)। निश्चेरुः=निर्जग्मुः। वातोऽपि निश्चरस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते (भा० आदि० ४२।३२)। निश्चरन्=वान्। पवमानः। न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः (भा० आदि० ४२।३२)। निश्चरितुम्=निष्क्रमितुम्=निरेतुम्, बहिर्गन्तुम्। ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम्। (भा० उ० १४६।१)। निश्चरिताम्=उद्गताम्=उच्चरिताम्।

—चल् (चल कम्पने)। पादाग्रे दृशमवधाय निश्चलन्तीम् (मुद्रा० ५।१३)। अनपक्रामन्तीम् इत्यर्थः।

—जि (जि जये, जि अभिभवे)। श्रेयान्मृत्युर्न निर्जयः (भा० द्रोण० २००।२७)। निर्जयः पराजयः। स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत्

(मनु० ८।१५४)। **निर्जिताम्=स्वस्वत्वेनात्मसात्कृताम्।**

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने)। यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य च्छिद्रं निरजानंस्तद् धाय्याभिरपिदधुस्तद्धाय्यानां धाय्यात्वम् (ऐ० ब्रा० ३।१८)। **निरजानन्=अजानन्=अविदुः।** यद्वैतौ (सूर्याचन्द्रमसौ) नोदियातां न हैवेह स्वचन पाणी निर्जानीयुः (श० ब्रा० ४।२।१।२)। **निरिति न विशेषकृत्।**

—डी (डीङ् विहायसा गतौ)। निर्डीनं निश्चलं यानम् (भा० कर्ण० ४१।२७)।

—तक्ष् (तक्ष त्वक्षू तनूकरणे)। निस्तक्ष्णुवन्त्येव शिताग्रशस्त्राः (अवदा० जा० २९।२५)। **निस्तक्ष्णुवन्ति निःशेषं तक्ष्णुवन्ति।**

—तप् (तप सन्तापे)। यथा हिरण्यं निष्टपेदेवमेनमग्निष्टुन्निष्टपति (पञ्च०ब्रा० १७।६।४)। **निष्टपेत्=निःशेषं तपेत्।** **निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः** (वा० स० १।७।५९)। **निःशेषं तप्ता इत्यर्थः।** निस्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः। **पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः। निसस्तपतावनासेवने (पा० ८।३।१०२) सूत्रे वृत्तावुदाहरणप्रत्युदाहरणे।** तं निष्टपन्तं तपसा धर्मम् ( )। **निष्टपन्तम्=अग्निना पुनानम्।**

—तुद् (तुद व्यथने)। सूचिभिरिव निस्तुद्यते (सुश्रुत० १।६१।१८)। **निस्तुद्यते=तोतुद्यते।**

—तॄ (तॄ प्लवनतरणयोः)। स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति (भा० वन० २००।३२)। **दुर्गाणि विषमाण्यतितरतीत्याह।** कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्रात् (भा० वन० २६३।४०)। **निर्गच्छेमेत्यर्थः।** निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः (भा० वन० १०६।२४)। **निस्तरेत=यापयेत्=नयेत्क्षपयेत्।** प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य (भा० स्त्री० १५।१९)। **अनिस्तीर्य=अपारयित्वा=अनपवृज्य=अनिरुह्य।** अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् (याज्ञ० २।९)। **अनिस्तीर्य=अपरिहृत्य।** साल्हणि स तु निस्तीर्णः श्वभ्रात् (राज० ८।२६७०)। **निस्तीर्णो निर्गतः।** अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः (भा० पु० १०।८९।३०)। **अतीर्णप्रतिज्ञः=अपारितसङ्गरः।** नावं निस्तीर्णकान्तारा (अवमन्यन्ते) (भा० उ० १०५४)। त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम्। न रामेण निस्तीर्णः (भा० शा० ४६।१४)। **निस्तीर्णः=निर्जितः।** संसारं तव निस्तारपदवी न दवीयसी। अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः (भर्तृ० १।६८)। **निस्तारः पारगमनम्।** गृहीतराजवर्तनस्य तावन्निस्तारः कृतः (हितोप०)। **निस्तारो निर्मोक्षः।**

—त्यज् (त्यज हानौ)। स मा निस्त्यक्तवान् (रा० ४।४६।८)। **निरस्तवानित्यर्थः।**

—दश् (दश दशने)। निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वरदनच्छदम् (भा० भीष्म० ४६।४२)। **निर्दश्य=अवखण्ड्य। अत्र निरिति साकल्य नाह यथाऽन्यत्र। आदश्येति पाठान्तरम्।** दन्तान्निदशमान (हरि० २।२४।३०)। **अन्योन्य ताडयन् घर्षन्नित्यर्थः।**

—दा (डुदाञ् दाने)। निर्दत्तम् (पा० ७।४।४७ इत्यत्र वृत्तावुदाहरणम्। **नि शेषेण दत्तमित्यर्थः।**

—दिश् (**दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यकार**)। इमे पञ्चैते चत्वारोऽसावेक इति निर्दिशेयु (पञ्च० ब्रा० १०।३)। **निर्दिशेयु=प्रविवेकेण कथयेयु कीर्तयेयु।** नक्षत्राणि न निर्दिशेत् (भा० १३।४९९२)। **तत्तन्नाम्ना न कीर्तयेत् नोद्दिशेत्।** धर्मस्थ कारणैरेतैर्हीन तमपि निर्दिशेत् (मनु० ८।५७)। **निर्दिशेत्=घोषयेत्।** शाखाभङ्गेऽकस्माद् वृक्षाणा निर्दिशेद्रणोद्योगम् (बृ० स० ४५।२५)। **निर्दिशेत्=ज्ञापयेत।** सज्ञया शकार निर्दिशति (मृच्छ०)। **हस्तादिसकेतेन शकार बोधयतीत्यर्थ।** आदावेष भूपति युद्धोद्योग स्वभूत्याग निर्दिशति (हितोप० ३।३९)। **कर्तव्यत्वेनोपदिशति।** परिगणनया निर्दिशन्तो बलाका (मेघ० २२)। **गणनया कीर्तयन्त।** निर्दिष्टानि दशैतानि शरीराणि महर्षिणा (सुश्रुत० १।६।११)। **निर्दिष्टानि वर्णितानि।** मानुषान्मृत्युरेतेषा निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा (भा० वन० १७३।१५)। **निर्दिष्ट—निश्चित्य घोषित।** उल्का नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीना क्षयाय निर्दिष्टा (बृ० स० ३२।१७)। **उक्तोऽर्थ।** इद दशरथाय वै निर्दिष्ट पायस मया (गोरेसियो स० रा० १।१५।८)। **दशरथमुद्दिश्य निर्मितमित्यथ।** स्वकर्मफलनिर्दिष्ट ततो जात्यन्तर गता (मार्क० पु० १५।७९)। **निर्दिष्ट निर्धारितम्।** प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् (पा०१।२।४३)। **प्रथमया यन्निर्दिश्यत उच्चार्यते तत्।** निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते (मनु० ७।१४४)। **निर्दिष्टमुक्तलक्षणम्।** निर्दिश्यापह्नुते च य (मनु० ८।५३)। **निर्दिश्य=विशिष्य निवेद्य।** निर्दिष्टकारी=**यथोक्तकारी।** **विस्तारवचन निर्देश** (सुश्रुत० २।५५७।१७)। ओ तत्सद् इति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत (गीता १७।२३)। **निर्देशो निरूपण वर्णनम्।** एतत्सवमनिर्देशेनैवमुक्त यत्कर्तव्य पुरुषेणेह लोके (भा० शा० १०८।३३)। **अनिर्देशेन सामान्येन सामस्त्येन अपृथक्त्वश, न तु शृङ्गग्राहिकया। समुदितमिति यावत्।** कृताश कृतनिर्देश कृतभक्त कृतश्रमम। भेदैर्ये व्यपकुर्वन्ति ते वै निरयगामिन (भा०

अनु० २३।७३) ।। **निर्देश प्रतिज्ञानम्, संवित्, समय ।** सुरापान ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा । अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तमिति धारणा (भा० शा० १६५।३४) ।। **अशोध्यानि पातकानीत्यर्थ । येषा प्रायश्चित्त न निर्दिश्यते विधीयते तानि तथोक्तानि ।**

—दिह् (दिह उपचये) । **निर्दिग्ध मासल भवतीति कोषकारो हलायुध ।**

—दी (दीङ् क्षये) । अध श्येनो जवसा निरदीयम् (ऋ० ४।२७।१) । **निरदीयम् उदपतम् ।**

—दुह् (दुह प्रपूरणे) । निरस्य रस गविषो दुहन्ति ते (ऋ० १०।७६।७)। **निर्दुहन्ति=निष्कासयन्ति ।** वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुव स्वरितीति च (मनु० २।७६) । **निरदुहत्=उदहरत् ।** ततस्तथा ददौ तस्मै रत्नानि मगधाधिप । निर्दुग्धरत्नरिक्तेव पृथिवी बुबुधे यथा (कथा० १६।८३)।। **निर्दुग्धानि उद्धृतानि ।**

—दॄ (दॄ विदारणे) । निर्दारितासहृदयान्सरथाश्वनागान् (ऊरु० १।३२) । **निर्दारित विदीर्णमसहृदय येषा तान् ।**

—दै (दैप् शोधने) । यथैव क्षेत्रनिर्दाता निर्दात क्षेत्रमेव च (भा० शा० ९७।६) । **निर्दाता=तृणाद्यपनयेन शोधक ।** यथोद्धरति निर्दाता कक्ष धान्य च रक्षति (मनु० ७।११०) । **उक्तोऽर्थ ।**

—द्युत् (द्युत दीप्तौ) । राथन्तरमेव तद्रूप निर्द्योतयति (पञ्च० ब्रा० ११। २।७) । **स्पष्टयति, विशदयतीत्याह ।**

—द्रु (द्रु गतौ) । बहिर्बिल निर्द्रवतु (अथर्व० ६।८।११) । **निर्द्रवतु= निर्धावतु=त्वरित निष्क्रम्यापगच्छतु ।** ग्रीवास्ते कृत्ये पादौ चापि कर्त्स्यामि निर्द्रव (अथर्व० १०।१।२१) । **उक्तोऽर्थ ।** यस्माद्वा प्रागुदीचीरापो निद्रवेयु (लौ० गृ० ११।१) । **अभिष्यन्देरन्, प्रवहेयु ।**

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । निररत्नौ मघवा त दधाति (ऋ० १०।१६०।४) । **निर्दधाति निष्कृष्य धारयतीत्यर्थ ।**

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्धावति (श० ब्रा० १।६।३।१६) । **निर्धावति=उद्द्रवति ।**

—धू (धू विधूनने) । निर्धूनुते (शा० ब्रा० ३१।८) । **प्रेज्य बहिष्कुरुत इत्यथ ।** यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रेव सलीन शिष्ये (श० ब्रा० १।६।३। १६) । **निर्धूता विधूय नि सारिता सक्तवो यस्या सा तथोक्ता ।** निर्धूतान्वायुना पश्य संततान् पुष्पसञ्चयान् (रा० २।९५।१०) । **निधूतान् प्रकीर्णान् विक्षिप्तान् ।** बालमृगैश्च निर्धूतै (रा० ५।३७।४२) । **अनुसारेण प्रधावितैरित्याह ।** परुषाणि च सश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा (रा०

४।८।३२) । **निर्धूत = अवक्षिप्त = तिरस्कृत** । ज्ञाननिर्धूतकल्मषा (गीता ५।१७) । **ज्ञानापहतपाप्मान इत्याह** । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूता-द्यास्त्वसाक्षिण (याज्ञ० २।७१) । **निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्त** । दु ख शोक च निर्धूय (भा० वि० ६९५) । **निर्धूय=अपनुद्य=कम्पनेनेवापाकृत्य** ।

—**धृ (धृञ् धारणे)** । किमलम्बताम्बरविलग्नमघ किमवर्धतोर्ध्वमवनी-तलत । विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीभवन्न निरधारि तम (शिशु० ९।२०) ॥ **निरधारि=निरणायि । व्यवसायि** । वायुर्निगच्छति त निर्धार-येत् (वा० प्रा० २।३।४१) । **निर्धारयेत=विधारयेत्=उपरमयेत्** । यतश्च निर्धारणम् (पा० २।३।४१) । **जातिगुणक्रियाभि समुदायादेकदेशस्य पृथक्-करण निर्धारणम् इति वृत्ति** । निर्धारितेर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् (शिशु० २।७०) । **निर्धारिते निर्णीते व्यवस्थापिते** ।

—**धे (धेट् पाने)** । ते यज्ञस्य रस धीत्वा यथा मधुकृतो निर्धयेयु (श० ब्रा० ३।२।२।१) । **सचूषेयुरित्यर्थ** । अग्निर्विपमहेर्निरधात् (अथर्व० १०।४।२६) । **निरधात्=निरपात्** । निर्धयति (आदित्य) यदिद किं च शुष्यति (श० ब्रा० २।६।३।१४) । **नि शेषेण रसमस्य पिबतीत्याह** । त निर्धीय निरस्यति (श० ब्रा० १।६।४।२०) । **निर्धीय=निर्धाय=निष्पाय=निष्पीय । नि शेषेण सचूष्य** । स एव धीत पश्चाद् ददृशे इति च तत्रैव । **निर्धीतो निष्पीत** ।

—**ध्मा (ध्मा शब्दाग्निसयोगयो)** । निरवतॉं अधमो रोदस्यो (ऋ० १।३३।५) । **निरधम = पराणुद** । निरन्तरिक्षादधमो महामहिम् (ऋ० ८।३।२०) । **उदीरितोऽर्थ** ।

—**ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्)** । निर्ध्यायतोऽनिशम् । सुधासूतिकलामौलिम् (राज० १।२७६) । **निर्ध्यायत = निरन्तर ध्यायतश्चिन्तयत** ।

—**नम् (णम प्रह्वत्वे शब्दे च)** । अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी (रा० ५।२५।२०) । निर्णतोदरी **लम्बोदरी, उदरिला, पिचण्डिलेत्यर्थ । अत्यन्तनिम्नोदरीम् इति तु तिलककारो राम । तनुमध्यात्व हि स्त्रीणा गुण: सुरूपता विशेषयति । सा च विनतानाम्नी करालेति नेद विशेषण युज्यते । देवशत्रुर्महाकायस्ताम्रास्यो निर्णतोदर** (भा० ७।७८९४, हरि० १५९०४) । **उक्तोऽर्थ । अन्यत्रापि रामायणे** (३।१७।२६) **शूर्पणखावाक्ये निर्णतोदरी-ति प्रयोग । तत्राप्युक्त एवार्थ** । नपादित्यनन्तराया प्रजाया नामधेय **निर्णत-तमा** भवति (नि० ८।५) । **निर्णततमा । पुत्रस्तावत् पितुर्नीचैर्नतो भवति, ततोपि नीचैर्नततम पौत्र इति दुर्ग** । वयस पक्षयोर्निर्णामी भवत (श० ब्रा० १०।२।१।५) ।

—**नश् (णश अदर्शने)** । निर्नष्टनामकृत्य—(राज० १।८३) । नितरां

नष्टानि नामकृत्यानि येषा ते । निष्क्रव्यादमनीनशत् (ऋ० १०।१६२।२) । **निरनीनशत् समूलकाषमकषत्, समूलमुदच्छिनत् ।**

—**निज् (णिजिर् शौचपोषणयो)** । पात्राणि निर्णेनिजति (श० ब्रा० १।३।१।२) । गात्राणि ताभिर्निर्णेनिक्ते (काठक० ३४।११) । **इहोपसर्गो धात्वर्थानुवादी, न विशेषक । निर्णिगिति पापशोधने उल्बणे वासस्यलङ्करणे वा दृश्यते ।** वृद्धातिक्रमसभृतस्य महतो निर्णिक्तये पाप्मन । प्रायश्चित्तमथादिशन्तु गुरवो रामेण दान्तस्य मे (महावीर० ४।२५) ॥ **निर्णिक्ति शुद्धि ।**

=**नी (णीञ् प्रापणे)** । निर्वै क्षत्र नयति हन्ति वर्च (अथर्व० ५।१८।४)। **निर्णयति (ब्रह्मगवी)=अपनयति ।** अग्निर्विषमहेर्निरधात् सोमो निरणयीत् (अथर्व० १०।४।२६)। **निरणयीत्=निरणयत्=निरकासयत् ।** भगस्त्वेत इति हस्तेगृह्य निर्णयति (कौ०सू० ७६।१०) । **निर्णयति निष्क्रमयति । कुमारीमिति शेष ।** अभिपूर्वं निर्णयते नमो अस्त्वस्मै (अथर्व० ११।२।२२) । पुरावृत्तकथोद्गारै कथ निर्णीयते पर (हितोप० ३।१०५) । **निर्णीयते स्वरूपतोऽवधार्यते, परिच्छिद्यते ।** अलकृत्य शिशु सम्यगभ्यर्च्य धवलाक्षतै । स्वस्ति वाच्य समारूढवाहन निर्णयेद् गृहात् (वीरमित्रोदये २५४ तमे पृष्ठे समुद्धत बृहस्पतिवचनम्) ॥ **निणयेत् निष्क्रमयेत् ।** हस्तेगृह्य निर्णय (कौ० सू० ७६।१०) । **निर्णय =निर्गमय=नि सारय । समौ निर्णयनिश्चयौ (अमर)।** अवितृप्तया तथापि मे हृदय निर्णयमेव धावति (कि०२।२९) । **निर्णय सन्देहान्तगमनमेवानुसरति अपेक्षत इत्याह ।** सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय (माल० १)। **निर्णयो व्यवसायात्मिका बुद्धि । सत्यानृतयो प्रकर्षापकर्षयो साध्वसाधुनोरव्यभिचरित विनिगमनम् ।** सन्देहनिर्णयो जात (शा० १।२७) । **सन्देहविगम , निश्चय इति यावत् ।** चिन्तयामास रुदती तस्य दु खस्य निर्णयम् (भा० वि० १७।३) । **निर्णयमपनयम्, खण्डनम्, अपनोदम् ।**

—**नुद् (णुद प्रेरणे)** । क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञाम् (भा० आश्व० ९०।९०) । **अपहरति, अपाकरोतीत्यर्थ ।** निर्णु दति यत्पुराकृतम् (भा० शा० १९४।६१) । निरमु नुद ओकस सपत्नो य पृतन्यति (अथर्व०) । **निर्णु द=वहिर्गमय ।** निरेनमेभ्य सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एव वेद (ऐ० ब्रा० ५।११) । **उक्तोऽर्थ ।** धाना मत्स्यान् पयो मास शाक चैव न निर्णु देत् (मनु०४।२५०)। **न निर्णु देत्=न प्रत्याचक्षीत ।**

—**पच् (डुपचष् पाके)। निष्पक्व क्वथितम् (अमर)।**

—**पत् (पत्लृ गतौ)** । असङ्ख्या मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरत (मनु० १२।१५)। **निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति ।** वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते युग-

क्षये केतवो यद्वदुग्रा (भा० भीष्म० ७७।४२)। **शिबिरान्निर्ययु**। निष्पतेदात्म-लाभे वा व्यसने वा रिपो श्रित (कथा० ११।३२)। **निष्पतेत्=निर्गच्छेत्।** सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो य साधयेद् यश्च निष्पतेत् (याज्ञ० २।१६)। **निष्पतेत्= पलायेत।** अक्ष्ण कृशानु किल निष्पपात (कु० ४।७१)। **निर्ययावित्यर्थ।** निष्पतिष्यति वा बाह्या कक्ष्याम् (हर्ष०)। **निर्गत्य बाह्या कक्ष्या प्रवेक्ष्यतीत्यर्थ।** नि स्तुवानस्य पातय परमक्ष्युतावरम् (अथव० १।८।३)। **निष्पातय= निष्कासय।** तांस्तु निष्पतितास्त्रस्तान् (भा० सौ० ८।१०६)। **निष्पतितान्, निष्क्रान्तान्, विद्रुतान्।** इद हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम्। हस्त्यश्वरथ-सम्पूर्ण राज्य निष्पातित मया (रा० २।७५।१५)॥ **निष्पातितम् उत्सादितम्।**

—पद् (पद गतौ)। नेन्मेग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति (श० ब्रा० १।४।१।१०)। **निष्पद्यातै=निष्क्रामेत्।** स मे मुखान्निरपादीति (श० ब्रा० १।४।१।६)। **उक्तोऽर्थ। निरपादि—निष्पूर्वात्पद्यते कर्तरि लुङि।** योनौ रेतो मुक्त न निष्पद्यते (श० ब्रा० ६।४।३।७)। **न निष्पद्यते=न जायते।** निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशा पृथक् (मनु० ६।२४७)। **निष्पद्यन्ते जायन्ते रोहन्ति पच्यन्त इति वा।** कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्ते प्रतीक्षते (कु० २।३७)। **निष्पत्ति परिपाकः।** मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया (पञ्चत० १।२७१)। **निष्पत्ति सिद्धि।**

—पा (पा रक्षणे)। येना निरहसो यूय पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विष (ऋ० १०।१२६।२)। **निष्पाथ=सर्वतो रक्षथ।**

—पा (पा पाने)। हिरण्याद् घृत निष्पिबति (तै० स० २।१३।११।८)। **उद्धृत्य पिबतीत्यर्थ।** सलिले क्षीरमासक्त निष्पिबन्निव सारस (रा० ३। १६।८)। **निष्कृष्य पिबन्नित्यर्थ।** मल्लात्मजन्मनो शोक कोपेन निरपीयत (राज० ७।१४६७)। **स्पष्टोऽर्थ।** स यथा दृतिर्निष्पीत एव सलीन शिश्ये (श० ब्रा० १।६।३।१६)। **यस्मात् पानीय पीत तेन यो रिक्तोऽभूत् स उच्यते निष्पीत इति।**

—पिष् (पिष्लृ सचूर्णने)। दन्तैर्दन्तास्तदा रोषान्निष्पिपेष महामना (भा० वि० १६।१४)। **सचूर्णयामासेत्यर्थ।** निष्पिपेषोरसा काश्चित् काश्चित् पद्भ्याम् (रा० ६।८४।२३)। **ताड ताड ध्वसयामासेत्यर्थ।** कर करेण निष्पिष्य नि श्वसन्दीनमानस (भा० आदि० १५१।४२)। **निष्पिष्य= निपीड्य=मृदित्वा।**

—पीड् (पीड अवगाहने)। दन्तनिष्पीडितो रस (सुश्रुत० १।१८७।१०)।

दन्तै पीडयित्वा निसारित । तस्य निष्पीड्यमानस्य भुजान्तरगतस्य च (रा० ४।१०।२०) । निष्पीड्यमानस्य बलवद् बाध्यमानस्य, गाढ सङ्कोचमापाद्यमानस्येत्यर्थं ।

—पू (पूञ् पवने) । अथापि निष्पुनाति (श० ब्रा० १।१।४।२१) । अवधूनोतीत्यर्थ । परापूतमिति निष्पुनाति (का० श्रौ० २।४।१८) । शूर्पचालनोत्थेन वायुना तुषान् पृथक कृत्वाऽध पातयतीत्यर्थ । प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङमुखम् । न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगा (भा० पु० ६।१।१८) ॥ इह पुनन्तीत्येतावताऽलम् । नार्थो निरा । आचारहीन न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीता सह षड्भिरङ्गै (वासिष्ठे धर्मसूत्रे) । पुनन्तु मा देवजना पुनन्तु वसवो धिय (ऋ० ६।६७।२७) । इत्यादौ वैदिके वाङ्मये शोधनेऽर्थे शुद्ध पुनाति प्रयुक्तो दृश्यते । लोकेपि तथा—पुनाति पङ्क्ति वश्याश्च (मनु० १।१०५) । हृद्गाभि पूयन विप्र (मनु० २।६२) । तज्ज पुनात्युभयत पुरुषानेकविंशतिम् (याज्ञ० १।५८) । पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयासि सेय कथा (उत्तर० ७।२०) । इत्यत्र यथा । निरुक्तयोर्ऋषिकृत्यो शतपथश्रौतसूत्रयोस्तु निरोऽर्थवत्ता न शक्याऽपह्नोतुम् ।

—पृच् (पृची सम्पर्के) । फलार्थस्तात निष्पृक्त प्रजालक्षणभावन (भा० वन० १८१।१५) । निष्पृक्तोऽसम्बद्धोऽसङ्ग इत्यर्थ ।

—पृ (पृ पालनपूरणयो) । विश्वस्मान्नो अहसो निष्पिपर्तन (ऋ० १।१०६।१) । पारयतेत्यर्थ । हव्य कव्य च विविध निष्पूर्त हुतमेव च (भा० द्रोण० ५६।१६) । निष्पूर्तं तटाकारामादि ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने) । अथ निर्बध्नासि नाह वक्ष्यामि (स्वप्न०) । निबध्नन्नपि हस्तेन सोथ कोपादताड्यत (राज०७।६२२) । अभिनिविशमान , हठ कुर्वन्नित्यर्थ । निबध्नतातिमात्र च गालवेन (भा० उ० १२३।१६) । बलवत् प्रेरयमाणेनेत्यर्थ । गुरुणा चैव निर्बन्धो न कर्तव्य कदाचन (भा० अनु० १०४।८०) । निर्बन्धो हठ , आग्रह । स विदित्वाऽथ भार्यायास्त निबन्ध विकर्मणि (भा० पु० ३।१४।३०) । निर्बन्धो हठेन प्रवृत्तिरासक्ति । पदशर्नातिनिर्बन्ध कर्तव्यो मुनिभाषिते । अनुस्मरणतात्पर्यान्नाद्रियन्ते हि लक्षणम् ॥ उक्तोऽथ । जातो वै वैरनिर्बन्ध कृष्णेन सह तस्य वै (भा० सभा० १६।२२) । वैरनिर्बन्ध =सन्तत वैरम् । निर्बन्धसजातरुषा (गुरुणा)। (रघु० ५।२१)। निर्बन्धेन प्रार्थ-

नातिशयेन, प्रार्थनाया पुन पुन करणेन। निर्बन्धपृष्ट स जगाद सर्वम् (रघु० १४।३२)। **निर्बन्धेन=आग्रहेण।** वयमभ्युद्धता कृच्छ्रान्निर्बन्धादार्ययाऽनया (मालती० १०।१६)। **निबन्धो महानभियोगो यत्न ।** ततस्तत्तनयाश्वखुरगतिनिबन्धेन (वि०पु० ४।४।१८)। °**निर्बन्धेन=अश्वखुरचिह्नानुसरणेन।** गुरोश्चालीकनिबन्ध (मनु० ११।५५)। **गुरोश्चानृतेन योजनम्। अनृताभिशसनमित्यर्थ ।** पुसामित्यभिदा भिदा च न वय निर्बध्य निश्चिनुमहे (आप० ध० १।१२।२ उज्ज्वलायाम्)। **निर्बध्य=अभिनिविश्य ।** मम रोगावस्था प्रष्टुमागत परिजनो मा निर्बध्य निवेदयति (अवि० ५)। **निर्बन्धिन किंचन** नास्त्यसाध्यम् (बुद्ध० १३।६०)। **निर्बन्धोऽस्त्यस्येति निर्बन्धी आग्रही, तस्य ।**

— **ब्रू (ब्रूञ् व्यक्तताया वाचि)।** नेदविद्वान्निर्ब्रवाणि (शा० ब्रा० २१। १)। **व्यक्त पृथक्त्वेन वा ब्रवाणि। नेदित्याशङ्काया निषेधवचन ।** क्रमेत सर्वाणि पदानि निर्ब्रुवन् (ऋ० प्राति० ११।३२)। **विगृहीतानि पठन्नित्यर्थ ।**

—**भज् (भज सेवायाम्)।** मा नो निर्भाग् वसुन सादनस्पृश (ऋ० ६। ७२।८)। **माऽस्मान्निर्भाक्षी, निर्भागान्मा स्म करोर् वसुनो राय इत्याह।** नाभानेदिष्ट मानव ब्रह्मचर्य वसन्त भ्रातरो निरभजन्त्सोऽब्रवीदेत्य कि मह्यमभाक्तेति (ऐ० ब्रा० ५।१४)। **निरभजन्=दाये भागरहितमकुर्वन्।** प्रजापतिर्वै रुद्र यज्ञान्निरभजत् (गो० ब्रा० उ० १।२)। **उक्तोऽर्थ ।** निर्द्विषन्त दिवो नि पृथिव्या निरन्तरिक्षाद् भजाम (अथर्व० १६।७।६)। **इह निरित्यावृत्तो भूयसेऽर्थाय। अर्थे त्वविशेष ।** पृथिव्यास्त निर्भजामो योस्मान्द्वेष्टि य वय द्विष्म (अथर्व० १०।५।२५)। तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षासि निरभजन् (ऐ० ब्रा ६।७)। **फलीकरणास्तुषान्दत्त्वा रक्षासि हविर्यज्ञेभ्योऽवञ्चयन्तेत्याह ।** सर्वस्मान्सपत्नान्निर्भजति (श० ब्रा० १।५।४।१६)। **उक्तोऽर्थ ।** निष्ट भज यो अमित्रो अस्य (अथर्व० ४।२२।२)। **निष्ट निस्तम्। त निर्भज=ग्रामादिभ्यो निर्भक्त कुर्वित्यर्थ ।** यदैव त स्वेन भागधेयेन निर्भजन्त्यथैव स निर्भक्तो भवति (श० ब्रा० ११।७।४।२)। **अत्र तृतीयाश्रुतेरर्थान्तरप्रत्यय । भागधेयेन निर्भजन्ति=भागवन्त कुर्वन्ति ।** यज्ञपतिमृषय एनसाहुर्निर्भक्तम् (अथर्व० २।३५।२)। **निर्भक्त निर्भाग दौर्गत्ययुक्तम्। एनसेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया ।** कूटाक्षदेविन पापान्निर्भजेद् द्यूतमण्डलात् (नारदीयमनु०)। **निर्भजेत्=निर्वासयेत् ।** निर्भक्तमौषध बहूपकरोति। **किञ्चिदन्यदशनमनशित्वा सेवित निर्भक्तमुच्यते।** स निर्भाज्य स्वकादशात् किंचिद् दत्त्वोपजीवनम् (मनु० ६।२०७)। **निर्भाज्य=निर्भागो भागरहित सम्पाद्य ।**

—भञ्ज् (भञ्जो आमर्दने)। एवा तान्त्सर्वान्निर्भङ्ग्धि (अथर्व० ३।६।३)। आमर्दनेत्यर्थ। यसग्रहणादभिप्रयत सम्प्रदानसज्ञा निभज्यते (पा० १।४।३२ सूत्रभाष्ये)। निर्भज्यते=निराक्रियते। असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति। अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवशाच्च वत्सले (रा० २।८।५५)॥ निर्भग्न प्रच्यावित, हीन इत्यर्थ।

—भर्त्स् (भर्त्स तर्ज भर्त्सने)। अशोकनिर्भर्त्सितकर्णिकारम् (कु० ३।५३)। औपचारिक प्रयोग। अशोकनिर्भर्त्सित=अशोकनिर्जित, अशोकेन पश्चात्कृत। अतिशयित इत्यथ। उपवन निरभर्त्सयत प्रियान् वियुवतीर्युवती शिशिरानिल (शिशु० ६।६२)।

—भा (भा दीप्तौ)। ताभ्या धर्मो हि निर्बभौ (मनु० २।१०)। निःशेषेण प्रकाशता गत इत्यर्थ।

—भिद् (भिदिर् विदारणे)। अथैन छिन्नधन्वान.. निर्बिभेद रणे राजा (भा० भीष्म० ८४।१५)। गर्हित विव्याध। यथाऽश्वत्थ निरभिनोन्तर्महत्यर्णवे (अथर्व० ३।६।३)। निर्भिद्योत्पन्नोसीत्याह। अकर्मकोऽत्र भिदिरविवक्षितकर्मा। तस्याभितप्तस्य मुख निरभिद्यत (ऐ० आ० २।४।१)। व्यदीर्यतेत्यर्थ। सवृत विवृतमभूत्। पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातन (रा० १।४०।४)। निर्भेद सहार। विष्णुर्मधुनिहन्ता च चकार मधुवाहिनीम्। नदी प्रस्रवनिर्भेदाम् (हरि० १२०।१७)। निर्भेदो निर्दर। निर्भेदाद्दतेपि मालविकायाममुपन्यास शङ्कयति (माल० ४)। निर्भेदो विस्पष्ट कीर्तनम्।

—भुज् (भुजो कौटिल्ये)। तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि (याज्ञ० २।१४)। निर्भुजति=वक्रयति। एकी कृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयाऽनया मे (मालती० ६।१२)। निर्भुग्ने वक्रीकृते कुचकुड्मले यस्यास्तया।

—भू (भू सत्तायाम्)। प्रेमन्ध ख्यन्नि श्रोणोभूत् (ऋ० ८।६८।२)। अन्ध पश्यति खञ्जश्च गच्छतीत्याह। व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित् समरन्त पव (ऋ० ४।१६।६)। उक्तोऽर्थ।

—मन्त्र् (मत्रि गुप्तपरिभाषणे)। सर्व शीर्षण्य ते रोग बहिर्निर्मन्त्रयामहे (अथर्व० ६।१२।१)। मन्त्रैर्दूरी कुम इत्याह।

—मस्ज् (टुमस्जो शुद्धौ)। आनाभि निरमज्जश्च रथचक्राणि शोणिते (भा० द्रोण० १४६।८६)। भृश न्यमज्जन्। स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममज्ज समन्तत (हरि० २।४२।८२)। जलोद्गमोऽस्याभूदित्यर्थ, प्रतिभाति।

—मा (मा माने, माङ् माने) । निरिमां मात्रां मिमीमहे (अथर्व० १८।२।४२)। **निर्मिमीमहे=साधु मिमीमहे । निरित्युपसर्गो निर्गतदोषतां निर्दुष्टतां मानस्य द्योतयति** । माऽन्तरिक्षम् । निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि (नि० २।८।१)। **इयत्तया परिच्छिद्यन्ते इत्यर्थः** । एतौ युद्धविदौ रङ्गे कालनिर्माणयोधिनौ (हरि० २।२२।८८)। **कालनिर्माणेन कालं विमाय नियतकालमित्यर्थः । नित्ययोधिनाविति वा । यतश्चाध्वकालनिर्माणम् इति वार्त्तिकेप्ययमेवार्थः, अन्यत्र निर्पूर्वोऽयं धातुः प्रायेणोत्पादने रचनायां प्रकल्पनायां वा वर्तते तथा च प्रयोगाः प्रथन्ते**—निममे निममोऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः (रघु० १५।२८)। **निर्ममे निर्मितवान् निवेशयामास** । यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः (मनु०.७।५)। **निर्मितः कृतः** । निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः (विक्रम० १।९)। **निर्मातुम्=रचयितुम्, कल्पयितुम्** । त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रम् (भा० उ० ७१।७)। **उक्तोऽर्थः** । निर्माणमेव हि तदादरलालनीयम् (मालती० ९।४९)। **निर्माणं संनिवेशः** ।

—मुच् (मुच्लृ मोक्षणे) । नि मां मुञ्चामि शपथात् (आप० श्रौ० ७।६।२१।६)। **निर्मुञ्चामि=निर्मुक्तं करोमि** । निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः (मृच्छ० ३।९)। **त्वचा मुच्यमान इत्यर्थः** । विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी (रा० २।४३।२)। **निर्मुक्ता त्यक्तकञ्चुका । निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुक इत्यमरः** । निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य (स्वप्न० ४।२)। **उक्तोऽर्थः** । निर्मुक्ताशीविषाभानां सम्पातोऽभूत्सुदारुणः (भा० द्रोण० ९८। २२)। सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा (भा० द्रोण० ११४।७२)। **भुजनिर्मुक्ता=बाहुविसृष्टा, दोष्प्रहिता (गदा)** । आददानश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् (भा० भीष्म० ४४।१७)। स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः (रघु० १६।१७)। **निर्मोकः कञ्चुकोऽहित्वक्, निर्ल्वयनी** । तृणनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः (भा० अनु० १४१।१००)। **मृगनिर्मोको मृगचर्म । निर्मोको मोचने संनाहे सर्पकञ्चुके इति मेदिनी** । निर्मुच्यमाननिर्मोकं भोगं भोगिवधूमिव (बृ० श्लो० स० ३।४)। **भोगः फणिकायः । अहेः फणाकरणयोर्भोगः** ।

—मृज् (मृजू शुद्धौ) । य आगच्छेत ब्रूयाच्छणशुल्वेन जिह्वां निर्मृजानं शालायाः प्रस्कन्देति (कौ० सू० २५।२२)। **निर्मृजानं शुन्धन्नित्यर्थः** । यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः । निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ (रा० ७।६६)।

—यत् (यती प्रयत्ने, यत निकारोपस्कारयोः) । यमो वैवस्वत-

स्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् । हृदि स्थित कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति (भा० आदि० ७४।३१) ॥ निर्यातयति परिहरति । ततस्तादृशो भवा न्बन्धनाद्राजानमन्न पुराद्राजशार्दूलमुभे निर्यानयतु (प्रतिज्ञा०) । निर्यानयतु=निष्क्रमयतु । अमनी वपुष्मा चैव निर्यातयत मे गृहात् (हरि० ३।५।२१) । उक्तोऽर्थ । न्यासभूतमिद राज्य तव निर्यातयाम्यहम् (रा० ४। १०।६) । प्रत्यर्पयामि । निर्यातय हस्तन्यासम् (विक्रम० ५) । उक्तोऽर्थ । परिचारक चात्मान बोधिसत्त्वस्य निर्यातयामास (अवदा० चुडू० जा०) । निर्यातयामास समर्पयाञ्चकार । निर्यातयत मे सेना प्रभूतरथकुञ्जराम् । द्रक्ष्यामि वनसस्थ च धृतराष्ट्र महीपतिम् (भा० आश्रम० २२।१६) ॥ निर्यातयत सज्जी कुरुत, उपस्कुरुध्वम । नामताक्ष्मणयोर्वैर स्वय निर्यातयामि वै (रा० ६। ६३।४) । निर्यातयामि=शोधयामि, विगणयामि, (वर परकृतमृणमिति गण्यते तद्विगणनीय भवति समर्थेन) । सयुज्यमानानि निशम्य लोके निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि (भा० शा० ३५४।६) ॥ निर्यात्यमानानि निपीड्यमानानि । पुत्रो निर्यातित क्रोडात् (हरि० २।३२।१८) । निरस्त इत्यर्थ । चतुदश समा वीर वने निर्यातितास्त्वया (रा० ६।१०४।२६) । निर्यातिता नीता क्षपिता । चतुर्दश समा सौम्य वने निर्यातितास्त्वया (रा० ६।११६।२१) । उक्तोऽर्थ । प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीया प्रयत्नत (मनु० ३।१६६) । प्रेत-निर्हारक इत्यर्थ । प्रतिप्लवनमेवाथ मधुनिर्यातन तथा (रा० १।३।३३) । मधुनिर्यातन क्षौद्रहरणम् । मधूना हरण तथेति पाठान्तरम् । क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकादश राज्ञ उत्सृजेद् वैरनिर्यातनार्थम् (बौ० ध० १।१०। १६।१) । वैरस्य पापस्यापयातनार्थम् । अपयातन नाश । विनिवृत्तेषु मेघेषु निर्यात्य जगतो जलम् ( ) । समर्प्य, वितीर्य । निर्यात्य महिष तस्य (कथा० ६२।२२४) । उक्तोऽर्थ । निर्यात्य वैर सफल सपुष्प तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय (भा० वन० १७६।१०) । स एवोदितपूर्वोऽथ । फल राज्यप्राप्ति । पुष्प शत्रुवध इति नीलकण्ठ । निर्यात्य रथवर ब्राह्मणाय (अवदा० जा० ९) । चरेत्सान्तपन कृच्छ्र तन्निर्यात्यात्मशुद्धये (मनु० ११। १६४) । तत्=स्तेय चोरित धनम् । मा चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितु-मर्हसि (रा० ५।२१।२१) । निर्यातयितुम् प्रत्यर्पयितुम् ।

—या (या प्रापणे) । अज्ञाता चैव निर्याति न चायाति पिपीलिका (शि० भा० २७।११) । प्रकाश निर्गच्छति न प्रच्छन्नम् । अद्य निर्यास्यति हि रावण (रा० ६।६१।१६) । प्रेष्यति, मरिष्यति । सेना निर्यापयामास धृष्टद्युम्न पुरोगमाम् (भा० उ० १६४।१) । निर्यापयामास=प्रेषयामास ।

तेजसा मणिना हीन शिबिरान्निरयापयत् (भा० पु० १।७।५६)। **निरयापयत् =बहिरकरोत्।** यदि कालेन निर्याण सुख दुख भवाभवौ। भिषजो भैषज (=भैषज्यम्) कतु कस्मादिच्छन्ति रोगिण (भा० शा० १३६।५५)॥ **निर्याण मृत्यु।** अत्र निर्याणकालेऽपि तम सम्प्राप्यते महत् (भा० उ० १०६।२०)। **निर्याणकाले मृत्युकाले।** निर्याण धृतराष्ट्रस्य (श्रुत्वा) शोक समभवन्महान् (भा० आश्रम० ३७।४०)। **उक्तोऽर्थोऽसकृत्।** आपदथ च निर्यात धन त्विह विवधयेत् (भा० शा० ८७।२३)। **निर्यात रक्षितमिति शामण्य स० कोष। दत्तमिति तु नील०।** निर्यापितो महोत्सव (भा० पु० ४।३।८)। निर्यापित प्रारब्ध। **अपाङ्गदेशो निर्याणम् इत्यमर। गजस्यापाङ्गदेशो निर्याणमुच्यत इत्यर्थ।** प्रत्यन्यदन्तिनिशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्याणनियदसृज चलित (महेभ) निषादी (शिशु० ५।४१)। **पशुपाशबन्धनरज्जुरपि निर्याणमुच्यते।** निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षत (शिशु० १२।४०) **इत्यत्र यथा।**

—याच् (दुयाचृ याच्ञायाम्)। मृत्योरह ब्रह्मचारी यदस्मि निर्याचन् (अथर्व० ६।१३३।३)। **निर्याचन् नि शेषेण याचे।** निर्याचन् भूतात् पुरुष यमाय एष ते रुद्र भागो य निरयाचथा (तै० स० ३।१।६।४, ५।१।२।४)। **उक्तोऽर्थ.।**

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयो)। निर्युवाणो अशस्ती (ऋ० ४।४८।२)। **निर्युवाण पृथक् कुर्वाण =अपाकुर्वन्।**

—युज् (युजिर् योगे)। निर्योगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्धं प्रदाय मे (प्रतिमा० १।२६)। चिरमुपनतकार्यं चापि निर्युक्तमन्त्रम् (प्रतिज्ञा० ४।१३)। फुल्ल कुबरक पश्य निर्युक्तालक्तकप्रभम्। यो नखप्रभया स्त्रीणा निर्भर्त्सित इवानत॥ हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा राम कवचमाविशत् (रा० ३।२४।१६)। **निर्युक्त निर्व्यूढम्। निश्चयेनोपायश्चिन्तित इत्याह।** शिरस स्थान निर्युक्ता..(हरि० २।४१।४५)। **निर्युक्ता निश्चयेन योजितेत्यर्थ।* निर्मुक्तेति पाठान्तरम्।**

—राज् (राजृ दीप्तौ)। अस्पृष्टचरण ह्यस्य चूडामणिमरीचिभि। नीराजयन्ति भूपाला पादपीठान्तभूतलम् (प्र० च० २।८)॥ **नीराजयन्ति=भासयन्ति=दीपयन्ति।** परलोकविजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन (हर्ष० ५)। **उक्तोऽर्थ।**

—री (री गतिरेषणयो)। निश्चमणो गामरिणीत धीतिभि (ऋ० १।१६१।७)। **चर्मणो निरिणीत=पृथक् कुर्यात्, विश्लेषयेदित्यर्थ। गा निस्त्वच कुर्वीतेत्याह।**

—रुच् (रुच दीप्तावभिप्रीतौ च)। निरग्नयो रुरुचुर्निरु सूर्यः (ऋ० ८।३।२०)। नीरुरुचु सुतरा प्रदीप्य पराणुनुद्रु (अहिम्)। सोपसर्गको रुचिरिह सकर्मक।

—लिख् (लिख अक्षरविन्यासे)। निर्लिखित दारुमयम् (आप० ध० १।५।१७।१२)। निर्लिखित तष्ट सत् प्रयतम्।

—लिह् (लिह आस्वादने)। द्वि स्रुच निर्लिह्य (आप० श्रौ० ६।३।१२।२)। निर्लिह्य=अभिलिह्य।

—लुठ् (लुठ स्तेये)। परकाव्येन कवय परद्रव्येण चेश्वरा। निर्लोठितेन स्वकृति पुष्णन्त्यद्यतने क्षणे॥ निर्लोठितेन=चोरितेन=स्तेयलब्धेन, लोप्त्रेण।

—लुड् (लुड विलोडने)। अनिर्लोडितकार्य (शिशु० २।२७)। अनवगाढकृत्य। अपरीक्षितकार्य।

—लू (लूञ् छेदने)। कुलिशनिर्लूनपक्षभ्रष्ट इवाचल (कथा० ६८।२२)। एकैकमल्लनिर्लूनकन्धरा (कथा० ४८।६०)। प्रहस्तश्चासिनिर्लूनचर्माणि करणक्रमात्। (कथा० ५०।२८)। सर्वत्र निरिति पार्थक्यमाह।

—वच् (वच परिभाषणे)। स्वर्ग्यो धर्मो ह्येषा निरुच्यते (भा० शा० ८।३२)। उत्कृष्टत्वेन कीर्त्यत इत्यर्थ। शल्यान्निरवोचमह विषम् (अथर्व० ४।६।४)। निर्गत ब्रवीमीति सायण। वचसा निर्गमयामीत्यन्ये। निरुक्तमेन कनीयो भवति (श० ब्रा० २।५।२२०)। निरुक्त प्रतिपन्नमित्यर्थ.। अनिरुक्त प्रजापति (श० ब्रा० १४।२।२।२१)। अनिरुक्तो वचसाऽनिरूपित, अकृतलक्षण इत्यर्थः। अत एव कः प्रजापतेरभिख्या भवति, सर्वस्य प्रष्टव्यत्वात्। अक्षौहिणी तु पर्यायैर्निरुक्ता च वरूथिनी (भा० उ० १५६।२५)। निरुक्ता =व्याख्याता=स्पष्टीकृता। एन प्राप्य दुरात्मान क्षय क्षत्र गमिष्यति तदिद वचन तेषा निरुक्त वै जनार्दन॥ क्षय याता हि राजान ·· (भा० शल्य० २४।४४-४५)। निरुक्त विस्पष्टम्। अवितथमित्यर्थ। तेषां सिद्धानाम्। पात्र त्वत्र निरुक्त वै कविभि पात्रवित्तमै (भा० पु० ७।१४।३४)। विस्पष्टमुक्तम् लक्षणेनोक्तम्। वेदाश्च वेद्य तु विधि च कृत्स्नमथो निरुक्त परमार्थता च (भा० शा० २४५।३०)। स एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्त हृदयमिति (छा० उ० ८।३।३)। षडाश्रयणाच्छरीरम् इति शरीर निर्वचनेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृत (मनु० १।१७ इत्यत्र कुल्लूक)। निर्वचन निरुक्तिर्व्युत्पत्ति। गुणत शब्दनिष्पत्तिर्निर्वचनम् (कौ० अ० १५।१।१८०)। नामनिर्वचन तस्य श्लोकमेन सुरा जगु (भा० पु० ६।२०।३७)।

निवचनमाशिषाम् (शा० श्रौ० ६।१।३७) । **निर्वचनमाशसनप्रकार ।** प्रनष्ट शान्तनोर्वंश समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् । ततो निर्वचन लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत (भा० आदि० १०६।२३) ॥ **निर्वचन प्रशस्ति ।** ततो निवचन लोके सर्व-राष्ट्रेष्ववतत । वीरसूना काशिसुते देशाना कुरुजाङ्गलम् (भा० १।४३५६) ॥ **निर्वचन लोकवाद प्रवाद, आभाणक ।** न निर्मन्यु क्षत्रियोस्ति लोके निर्वचन स्मृतम् (भा० वन० २७।३७) । **उक्तोऽर्थ ।** श्वद्वतो क्षीरमासक्त ब्रह्म वा वृषले यथा । इति लोके निवचन पुरश्चरति भारत (भा० वन० ३३।८२) ॥ **उक्तपूर्व एवाथ ।** येषा तटाकानि महोदकानि वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दान मधुरा च वाणी यमस्य तेऽनिर्वचना भवन्ति ॥ **यमवार्तामपि न शृण्वन्तीत्यर्थ ।** माल्येन ता निर्वचन जघान (कु० ७।१६) ॥ **निर्वचन शब्दो-क्तिमन्तरेण, निश्शब्दम्, तूष्णीम्, निभृतम् इत्यर्थ ।**

—**वद् (वद व्यक्तायां वाचि) ।** वाच विषस्य दूषणी तामितो निरवा-दिषम् (अथर्व० ४।६।२) । **निरवादिषम्=ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण निर्गमय्य उच्चारयामीति सायण ।** आयुर्मा निर्वादिष्टम् (वा० स० ५।१७) । **निकृष्ट पशुधनादिरहित मा उच्चारयतम् इति भाष्ये । वचसा मा ह्राष्टं मा निरा-कार्ष्टमित्यर्थस्तु शब्दशक्त्या सुलभतरो रोचते न ।** निर्वादैर्निर्वदेदेनम् (भा० उ० १३५।३) । **निन्दावचनैरपभाषेतावमन्येतेत्यथ ।** यो निर्वदेत्समोहाद् ब्राह्मण वेदपारगम् । (भा० शा० ३२७।५०) । **निवदेत्=निन्देत् ।** न निव-दति राजान लभते सम्पद पुन (भा० वि० ४।४०) । **उक्तोऽर्थ । अवर्णाक्षेप-निर्वादपरीवादापवादवत् इत्यमर ।** किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत सन्त्यजामि (रघु० १४।६४) । **निर्वादकथा निन्दावचनम् ।**

—**वप् (डुवप बीजसन्ताने) ।** निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्य (ऋ० १०।६८।३) । **निरूपे=निरुप्तवान्=निवेदितवान्=अर्पितवान् ।** आग्नावैष्णव **पुरोडाश** निर्वपन्ति (ऐ० ब्रा० १।१) । **उक्तोऽर्थ ।** न निवपति पञ्चाना-**मुच्छ्वसन्न** स जीवति (मनु० ३।७२) । **न निर्वपति=न ददाति ।** श्रोत्रि-यायाभ्यागताय महोक्ष वा महाज वा निवपेत् (अज्ञातमूल सूत्रकारवचनम्) । यस्तु सूक्त भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोग्नि (नि० ७।१८) । **निरुप्यत इति नि. पूर्वस्य वपते कर्मणि लटि रूपम् ।** न च तत्स्वयमश्नीयाद् विधिवद्यन्न निर्वपेत् (भा० अनु० १११।८५) । **इत्यत्र तत्समवादि वच श्रूयते । सर्वासूदा-हृतिषु समानो धातोरर्थ ।** यमायाकम्पन तेन निरुवाप महापशुम् (भट्टि० १४।८६) । **तेन कालेनाकम्पन नाम राक्षस महापशुरूप बलिं हुतवानित्यर्थ ।** नाह-मभागो निर्वप्स्यामि (तै० ब्रा० ३।३।८।५) । **यावदहमभागस्तिष्ठामि तावद्**

देवतादिभ्यो हविरादीनि न निवेदयिष्यामीत्यर्थः । अपसव्येन हस्तेन निवपेदुदकं भुवि (मनु० ३।२१४) । **आसिञ्चेत्, निक्षिपेत्** । पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापम् भ्रातृभिः सह (रा० २।१०३।२८) । **निर्वापः निवापः । पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः** । नीलवैदूर्यवर्णाश्च मृदून्यवससंचयान् निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः (रा० १।६२।७९)।। **निर्वापाय जग्ध्यर्थं पुरतो विक्षेपाय** ।

—**वम्** (**टुवमु उद्गिरणे**) । शोणितं निर्वमन्ति स्म (भा० द्रोण० ९३। ३८) । **निरतिशये । अतिशयितं रुधिरं वमन्ति स्मेत्यर्थः** । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकाया विवस्वतः (हरि० १।९।५४) ।

—**वर्ण्** (**वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु**) । **निवर्णनं तु दर्शनालोकनेक्षणम् इत्यमरे निर्वर्णनं निध्यानादिभिरभिन्नार्थम्** । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् (शा० ५) । **न निध्यातव्यमित्याह** । तस्माद् यदद्य स्तोत्रेण गुणनिर्वर्णनं त्विमौ (वि० पु० १।११।४८) । **इह निर्वर्णनं विस्तरशो वर्णनेऽर्थे प्रयुक्तम्** ।

—**वस्** (**वस निवासे**) । कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य (भा० वन० २५।१८) । **निःशेषेणोषित्वा** । तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरुष्य (भा० १४।७) । **उक्तोऽर्थः** । निर्वासिताप्यतस्त्वयाह तपस्विसामान्यमवेक्षणीया (रघु० १४। ६७) । **निर्वासिता निष्कासिता** । अनिर्वृत्ते तु निर्वासे (भा० वि० ४७।५) । **असमाप्ते निर्वासकाले इत्यर्थः** ।

—**वह्** (**वह प्रापणे**) । निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि (ऋ० १०।३९।४) । **तौग्र्यमद्भ्यो निरूहथुरुज्जह्रथुः = उद्धृतवन्तौ** । युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद् विभिरूहथुः (ऋ० १।११७।१४) । **उक्तोऽर्थः । ओघ** इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा (श० ब्रा० १।८।१।२) । **निर्वोढा = प्रवाहयिष्यति = आप्लावयिष्यति** । आपो रिप्रं निर्वहत (आप० श्रौ० ७।४।५) । चर्यां विना योगोपि न निर्वहति (सर्व० स०) । **न निर्वहति न सिध्यति** । तत्कर्म निर्वहेच्च न (कथा० ३२।३२) । **उक्तोऽर्थः** । गृहस्थाश्रयेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति (मनु० ३।७७ इत्यत्र कुल्लूकवचनम्) । **निर्वहन्ति योगक्षेमिणो भवन्तीत्यर्थः** । स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात् (अथर्व० १२।२।४८) । **निर्वहेद् निर्गमयेदित्यर्थः । लेटि सिपि रूपम्** । त निर्वहत परि ग्रामादितः (अथर्व० १८।२।२७) । **निष्क्रमयतेत्यर्थः** । यदा तु निर्वाहयति स्म ते प्रियं तदा हि मूकस्तुरगाधमोऽभवत् (बुद्ध० ८।४०) । **निरक्रमयदित्यर्थः** । भीमं कृष्णभुजावलम्बितगतिर्निर्वाह्यते पाण्डवैः (ऊरु० १।२५) । **निर्वाह्यते समराङ्गणाद् बहिर्नीयते** । यथा प्रियसखी बन्धुजनशोच्या न भवति तथा निर्वाहय (शा० ३) । **तथा सविधेहि, तथोपाचर** । निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् (मुद्रा० २।१८)। **निर्वाह**

प्रतिपालनम् निर्वर्तनम्, निर्व्यूढि । इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिक (नि० ३।४) । **अनिर्वाह =अविवाह** । स्रुच शरावत्खात सनिर्वाह षडङ्गुलम् (कर्मप्रदीपे) । **सनिर्वाहम् =घृतनिर्गममार्गसहितम्** । गार्हपत्याद्दुष्ण भस्म निरुह्य (श० ब्रा० १२।४।२।२) । **निरुह्य =अपोद्धृत्य =निष्कास्य** ।

—**वा (वा गतिगन्धनयो)**। निववु शतशश्चैव वृष्टिवाता सविद्युत (रा० ४।२६।११)। **निर्ववु =निरतिशय ववु, वान्ति स्म** । त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् (सुभाषितम्)। **निर्वाति शाम्यति, शैत्य भजते** । वपुजलाद्रपिवनैर्न निववौ (शिशु० ११६५)। **उक्तोऽर्थ** । गृहा न निर्वान्ति मया प्रदीपितास्तथैव तावद् हृदयानि मन्त्रिणाम् (प्रतिज्ञा०४।२२)। **न शाम्यन्तीत्याह** । इति सर्व समुनद्ध न निर्वाति कथ चन (भा० शल्य० ५।२१) । सखि अन्यादृश एव तेऽद्य निर्वापयति शरीरस्पर्श (मालती० ६) । **निर्वापयति सुखयति** । अग्नि हृदय्य शोक त ते निर्वापयामसि (अथव०६।१८।१)। **निर्वापयाम शमयाम** । निर्वाप्यते प्रतिभय पृथिवीपतीना सार्वत्रिक तु रभसाद् भुवि बुद्धिवृद्धै । **निर्वाप्यते शम नीयते**। य त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुन (अथर्व० १८।३।६) । **निर्वृत सुखित कुर्वित्याह** । चौतारकूटकोमलातपत्विषि निर्वाति वासरे (हर्ष० २) । **निर्वाति =अवसान गच्छति सति** । अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् (हितोप० १।१३१) । **निर्वाणमायाति =निर्वाति =शाम्यति** । निर्वाण नाधिगच्छेयुर्जीवेयु पशुजीविकाम् (भा०वन० ३१।२६) । **निर्वाणमपवर्गम् मोक्षम्** । निर्वाण समुपगमेन यच्छते ते (नम) (कि० १८।३६) । **निर्वाण सन्तापशान्तिम्** । स योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति (गीता ५।२४) । **ब्रह्मनिर्वाणम् =ब्रह्मानन्दम्** । अये लब्ध नेत्रनिर्वाणम् (शा० ३) । निर्वाण **परम सुखम्, परा निर्वृति** । स पीत्वा शीतल तोय पिपासार्तो महीपति । निर्वाणमगमद् धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा (भा० वन० १०४।३८) । **उक्तोऽर्थ** । प्राप्य सकल्पनिर्वाण नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् (भा० मु० ४।६।२७) । **सकल्पनिर्वाण सकल्पितार्थसिद्धिम्** । विहाय सर्वसकल्पान्बुद्ध्या शारीरमानसान् । शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानल (भा० आश्व० १९।१२) ॥ **निर्वाण शममुपरति वा** । पितु शरीरनिर्वाण निष्टनन् विषसाद ह (रा० २ ७७।८) । **शरीरनाशस्थानमित्यर्थ** । त्रिदशा पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु (रा० १।३६।१३) । **निर्वाणमुपप्लवनाशज सुखम्** ।

—**विद् (विद सत्तायाम्)** कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेत यदि कौसल्य नश्यति । तद्वा निर्विद्यते सोऽर्थात् परिभग्नक्रमो नर (भा० शा० १०४।४०) । **निर्विद्यते =निर्वेदमापद्यते, अर्थे विषये लब्धव्ये विरक्तो भवति, निरीह सजायते**

निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन वृकोदर (भा० द्रोण० १३२।२०)। **जीविते वीतस्पृहोऽभूदित्यर्थ । नात पर जिजीविषाऽस्याभूदित्यभिप्राय ।** निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परन्तप (भा० भीष्म० ११५।१०)। पश्यन्तु दु खिता कृष्णा स च निर्विद्यता पुन (भा० वन० २३७।२१)। **पुनर्निर्विद्यताम्=भूयो नैराश्यमापद्यताम् ।** साङ्ख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सु (भा० सभा० ५।७)। **निर्वेदो युद्धोपरति, त कर्तुमिच्छन्निति नीलकण्ठ ।** निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुध्यायन्पुरयौ (हरि० १।२३।४)। **निर्वेद शोक ।** अनिर्वेद श्रियो मूलमनिर्वेद पर सुखम्। अनिर्वेदो हि सतत सर्वार्थेष्वनुवर्तते (रा० ५।१२।१०)॥ **निर्वेदो नैराश्यम् । अनिर्वेदस्तदभाव । आशाभङ्गस्य विरह ।** न चास्य जीविते राजन्निर्वेद समजायत (भा० स्त्री० ५।१०)। **जीविते निर्वेद=जिजीविषाविरह । नात पर जीवितुमिच्छामीति बुद्धिर्नाजायतेत्यर्थ ।** तदा गन्तासि निर्वेद श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च (गीता २।५२)। **निर्वेदो विरक्तिरौदासीन्यम् ।** परिभवान्निर्वेदमापद्यते (मृच्छ० ८।१२)। **भग्नाशो जायते ।** जन्मना यस्तु निर्विण्णो मरणेन तथैव च। आधिभिर्व्याधिभिश्चैव त देवा ब्राह्मण विदु (शङ्ख० ७।१०)। **निर्विण्णोऽखिन्न इत्यथ प्रतिभाति ।** निर्विण्णोऽभूत्स जीविताद् (भा० द्रोण० १३६।१)। **जीवितान्निर्विण्ण=जीविते विकाङ्क्ष ।** निर्विण्णस्य पद करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा (पञ्चत० १।२४०)। **निर्विण्णो विरक्तोऽपरक्त । स्वामिन्यभक्त इत्यर्थ ।** हृष्टे जहर्ष निर्विवेदानुकूल्यत (राज०६।२६२)। **अत्र निर्विविदे इति तु युक्तम् । विदे सत्तायाम् इत्यस्य तिङन्तेषु निर्वेदार्थस्य दर्शनात् ।**

—विद् (विद्लृ लाभे, विद ज्ञाने)। तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् (बृ० उ० ३।५।१)। **निर्विद्य नि शेषेण विदित्वेति शङ्कर । प्राप्येति गोपालानन्दस्वामी ।** सतो बन्धुमसति निरविन्दन् (ऋ० १०।१२९।४)। **अन्विष्याविन्दन् प्राप्नुवन् ।** अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवत (ऋ० १।१२०।१२)। **निर्विदे=निर्मोक्षाय, परिहृतये ।**

—विश् (विश प्रवेशने)। ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् (रघु० ६।३४)। **निर्विशति=ससुखमनुभवति ।** क्रीडारस निर्विशतीव बाल्ये (कु० १।२९)। **उक्तोऽर्थ ।** कर्मणि भृतौ (पा० ३।२।२२)। **सूत्रे भृतिर्वेतन कर्म निर्वेश इति काशिका । निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमर ।** तदस्मिन्दीयते . (५।१।४७) सूत्रे—**रक्षानिर्वेशो राजभाग शुल्क इति वृत्ति ।** भर्तु पिण्डस्य निवश कर्तुमिच्छामि (रा० ३।३३।२५)। **उक्तोऽर्थ ।** चरितनिर्वेशस्य भोक्तव्यम् (आप० ध० १।१८।१२)। **निर्वेश प्रायश्चित्तम् ।** चरितनिर्वेश सवनीय कुर्यु (बौ० ध० २।१।१।३७)। **उक्तोऽर्थः ।** करिष्ये वधनिर्वेशम् (भा० पु० १०।७८।३३)

उक्तपूर्व एवार्थः । अनिर्वेशः (भा० पु० ५।२६।१८)। अकृतप्रायश्चित्त इत्यर्थः । आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलम् (ययौ) (भा० पु० १०।१०।२६) । निर्वेशः प्रवेशः । अपूर्वोऽर्थः । अभ्यधावन्नभिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः (भा० पु० १०।४४।३९) । निर्वेशो वैरनिर्यातनम् । अयं चाप्यन्यत्र न दृश्यतेऽर्थः । अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः (भा० वन० ३६।१६)। राजपिण्डस्य निष्क्रयो देय इत्यर्थः । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः (गौ० ध० २।१।४२)। निर्विष्टं कर्मणोपात्तम्, भृत्या समुपलब्धम् अर्जितम् । सङ्ग्रामे निर्विष्टसहस्रबाहुः (रघु० ६।३८) । सङ्ग्रामे निर्विष्टा अनुभूताः प्रत्यक्षीकृताः सहस्रं बाहवो यस्य (स कार्तवीर्यः)। स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् (भा० पु० १।२।३३)। निर्विष्टोऽनुप्रविष्ट इत्यर्थं विवक्षति । व्यक्तं निनिरावुपसर्गौ सङ्किरति कविः । भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्वेष्टुम् (रा० ६।६७।५) । निर्वेष्टुम्=निर्वेशं दातुम्, निष्क्रयमर्पयितुम् । निर्वेष्टुकामस्तु पुराऽष्टावक्रो महातपाः (भा० अनु० १९।११) । दारसङ्ग्रहार्थी, गृही बुभूषुः । अदेशे निरो योगः । निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता (भा० उ० १४६।१५) । भुक्तस्य तदन्नादेरानृण्यं मया सम्पाद्यमित्याह । निरूपितो बालक एव योगिना शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षिताम् (भा० पु० १।५।२३) । समं विवत्सताम् इति विवक्षति । शब्दमर्यादया तु नायमर्थो लभ्यः, परं शब्दमर्यादानुरोधे नायमादृतः कविः । अस्ति नूनं कर्मकृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः (भा० उ० ४८।८)। अनिर्विष्टमभुक्तम् । ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान्परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः (कृत्यकल्पतरौ द्वितीये खण्डे १०६ पृष्ठे) । अनिर्विष्टः=अकृतपरिणयः । वस्तुतोऽपपाठ एषः । अनिविष्ट इत्येव पाठः । पुत्रस्नेहस्तु निर्विष्टो येन सुव्यक्तकारिणा (पञ्चत० २।३८) । निरूढः, सम्यङ् निरूपितः । भो दर्शितः स्नेहः । निर्विष्टः पुरुषकारः (प्रतिज्ञा० ३) । उक्तोऽर्थः । निर्विष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य च (भा० उ० १५७।३०) । निर्विष्टः=अभिनिविष्टः । अथ मधुवनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं (यौवनम्) (रघु० १८।५२) । नेत्रनिर्वेशनीयं नयनभोग्यं नेत्रपेयं मधु (मधुरूपं यौवनम्) । निर्वेष्टव्यं शरीरं यैर्व्रतकैः पुण्यकैरपि (हरि० २।८०।१) । निर्वेष्टव्यमलङ्करणीयम् । निर्वेष्टव्यं भोक्तव्यं भोग्यमिति मुख्योऽर्थः । शरीरं च संस्कृतमेव भोगार्हं भवतीति प्रोक्तार्थलब्धिः ।

—वृ (वृञ् वरणे, वृङ् सम्भक्तौ) । निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः (शिशु० १०।३) । सुखं वेदयते स्म, सुखं निर्विवेश । निर्वरिता निर्वरीता (काशिकायां स्वरान्तसेट्धातुकारिकायामुदाहरणम्) । मार्क० पु० १००।१९ इत्यत्र निवृत इति निर्वाणार्चिरित्यर्थे प्रयुक्तम् । तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः

(मनु० १।५४)। निर्वृत =निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापार इति कुल्लूक। निर्वार्य कार्यकर्ता य सम्पन्न सत्त्वसम्पदा (अमर)। निर्वार्य =निश्चयेन व्रियसे। हृदय निर्वृत तेऽस्तु (रा० ३।४५।२५)। निवृत सुखितम्। निर्वृते स्व (शा० २)। परितुष्टे इत्याह। तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते (वेणी० ६।१)। निर्वृते=शान्ते, निर्वाणता गते। व्रजति निर्वृतिमेक-पदे मन (विक्रम० २।६)। निर्वृतिरानन्द, प्रमोद। न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि (कु० ५।५५)। निर्वृतिं विश्रान्तिम्। द्वार निर्वृतिसद्मनो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम् (भा० वि० ४।१४)। निर्वृति ससारमोक्ष। विचार्य खलु पश्यामि तत् सुख यत्र निर्वृति (भा० १२। १४।१४)। परितोष, आनन्द। भूम्यम्बुवायुजं पित्त क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् (सुश्रुत० १।१५२।१२)। निर्वृति शम।

—वृत् (वृतु वर्तने)। हस्तपादशिरसा पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्ते (सुश्रुत० १।३२२।८-६)। निर्वर्तन्ते। निष्पद्यन्ते। निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभि (मनु० ७।६१)। निर्वर्तेत=सिध्येत्। निरवर्त्स्यन्न चेद्वार्ता सीताया वितथैव न। अकल्प्स्यद्दुद्युति सर्वा (भट्टि० ८।६६)। निरवर्त्स्यत्=असेत्स्यत्। अलभ्यतेति तात्पर्यार्थ। वार्ता प्रवृत्तिरुदन्त। निर्वर्त्स्यत्यृतुसङ्घात (भट्टि० १६।६)। सर्वदा न भविष्यतीति जयमङ्गला। कथमस्यार्थस्योपलब्धिरभूदिति भट्टिर्वा वेद जयमङ्गलाकारो वा। अङ्गारान् निर्वर्त्य (श० ब्रा० १२।८।१।६)। अत्र णिच्सहितस्य धातोरुद्धरणमर्थ। अद्य निर्वर्तयिष्यन्ति क्षत्रमासानि दानवा (हरि० ३।५६।५३)। अपनेष्यन्तीत्यर्थ। लोकाना तु विवृद्धचर्थं मुखबाहूरुपादत। ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र च निरवर्तयत् (मनु० १।३१)॥ निरवर्तयत्=निरपादयत्, अकल्पयत्। अजनयत्। निर्वर्त्यता तावदय कन्या-भावरमणीय काल (स्वप्न० २)। अतिवाह्यताम्। निर्विश्यतामिति स्वार्थि-कोऽर्थ। निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्धचावरणमलम् (यो० सू० २। ४३ भाष्ये)। निर्वर्त्यमानमेव प्रक्रियमाणमेव, चर्यमाणमेव। ऋते वर्षान्नि कौन्तेय न जातु निर्वर्तयेत् फलम (क्षेत्रम्) (भा० उ० ६६।२)। न साधये-दित्यर्थ। न पाचयेदिति वा। मङ्गलोदग्र तदहो निरवर्तयत् (राज०३।२४७)। निरवर्तयत्=अयापयत्। निर्वृत्तम् (४।२।६८)। कुशाम्बेन निर्वृत्ता निर्मिता नगरी कौशाम्बी। मुद्गलाद् ब्रह्म निर्वृत्त गोत्र मौद्गलसज्ञितम् (भा० पु० ६।५१।३३)। निर्वृत्त जातमुद्भूतम्। सम्भूतम्। कारणेन निर्वृत्त कृत्रिम वैरम् (पञ्चत०)। निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे (कु०७।११)। निर्वृत्त सम्पादित। सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूर पश्चात्कृता फले (रघु० १७। १८)। कर्मनिर्वृत्तै =कर्मभि पुराकृतैर्निष्पन्नै। निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हय-

मेधे महात्मन (रा० १।१८।१) । निर्वृत्ते=समाप्ते=अवसिते ।

—वृष् (वृषु सेचने) । निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा (रघु० ४।१५) । नि शेष वृष्टा निर्वृष्टा ।

—वेष्ट् (वेष्ट वेष्टने) । शेप इव निर्वेष्टित (नि० ५।८) । अनावृतोऽसवृत इत्यर्थ । नि शब्दो धात्वर्थं विपरीतयति । वेष्टनमावरण हि धातोरर्थस्तस्य विपर्यासोऽनावरणम् । एकैकस्मिन्मण्डले मुहूर्तस्य द्वौ द्वावेकषष्टिभागौ दिवस-क्षेत्रस्य निर्वेष्टयन् (=ह्रापयन्) ।

— व्यध् (व्यध ताडने) । निरविध्यत् प्रतोदेन नासिकाया पुन पुन (भा० अनु० २६।१०) । नि शेषम् अविध्यत् । तेन मर्मणि निर्विद्ध शरेणानु-पमेन हि (रा० ३।४४।२०) । निर्विद्ध क्षत, विक्षत ।

—शस् (शसु हिंसायाम्) । अवशसा नि शसा यत् पराशमोपारिम (अथर्व० ६।४५।२) । नि शसा=नि शेषेण हिंसनेन ।

—श्वस् (श्वस प्राणने) । स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्नि श्वसितैरिव (हृदयम्) (विक्रम० २।१९) ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे)। अनित्यभूतो नि सङ्ग वध्यता वध्यतामपि (रा० २।२१।१२) । नि सङ्गम्=नि स्नेहम्=अनादरेण, तृणवत । भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन नि सङ्गमा भक्त्या कार्यधुर वहन्ति (मुद्रा० १।१४) । नि-सङ्गमा =नि सङ्गा =निष्प्रयोजना । स्वार्थपराङ्मुखा इत्यर्थ । नि सङ्ग प्रधिभिरुपाददे । विवृत्ति (कि० ७।१२) । नि सङ्ग निष्प्रतिबन्धम् । नि सङ्गता मुक्तिपद यतीना सङ्गादशेषा प्रभवन्ति दोषा (वायु० पु० ४।२) । सङ्ग आसङ्ग आसक्ति, ममत्वम् ।

—सह् (षह मर्षणे)। अये विरम नि सहासि जाता (मालती० ३) । नि सहा=श्रान्ता । ग्लाना ।

—सिच् (षिच क्षरणे) । शुचि —निष्षिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ता (नि० ६।६।१) । निष्षिक्त निष्कृष्यान्यत्र सिक्तम् इति दुर्ग ।

—सू (षू प्रेरणे) । निलक्ष्म्य ललाम्य निरराति सुवामसि (अथर्व० १। १८।२) । अस्माच्छरीरान्निरवशेषमुत्सारयाम इत्यथ ।

—सृ (सृ गतौ) । ग्रामादरण्य नि सृत्य निवसेन्नियतेन्द्रिय (मनु० ६।४)। नि सृत्य=निर्याय । यो हेमकुम्भस्तननि सृताना स्कन्दस्य मातु पयसा रसज्ञ (रघु० २।३६) । नि सृताना नि स्रुतानाम् ।

—सृज (सृज विसर्गे) । वज्रेण हत्वा निरप ससर्ज (ऋ० १।१०३।२) । नि ससर्ज=विसृष्टवान् । इदमहं तप्त वाबहिर्धा यज्ञान्नि सृजामि (वा० स०

५।११)। नि सृजामि=निष्क्रमयामि। देवा मुञ्चन्तो असृजन्निरेणस (अथर्व० २।१०।८)। निरसृजन् निरगमयन्। तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुपदधाति नि सृजति चतुर (श० ब्रा०)। नि सृजति=हापयति।

—स्तन् (स्तनगदी देवशब्दे)। निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिन (भा० उ० १४२।१२)। निष्टनन्ति=गर्जन्ति=बृंहन्ति।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। मद्राप्लक्षान्निस्तिष्ठन्ति (अथर्व० ५।५।५)। निस्तिष्ठन्ति=प्रभवन्ति=उद्भवन्ति। नळा इव सरसो निरतिष्ठन् (ऋ० ८।१।३३)। निरतिष्ठन्=आरोहन्। यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति (छा० उ० ७।२०)। निस्तिष्ठति निष्ठामाप्नोति। निष्ठावानेव श्रद्धावान्भवतीत्यर्थ। यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति (छा० उ० ८।१।६)। निस्तिष्ठन्ति=निष्पादयन्ति, निर्मिमते। निष्ठितेषु पान्नेजनेषु (श० ब्रा० १३।८।२।२)। सम्भृतेषु=आहृतेषु। निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता॰ (अमर)। मनो निष्ठा-शून्य भ्रमति च किमप्यालिखति च (मालती० १।८१)। निष्ठा स्थैर्यम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भि सप्तमे पदे (मनु० ८।२२७)। निष्ठा निष्पत्ति भार्यात्वेन।

—स्रु (स्रु गतौ)। तदतिक्रमे विद्याकर्म नि स्रवति ब्रह्म सह्यापत्यादेत-स्मात् (आप० ध० १।५।२)। नि सारयतीत्यर्थ। श्रेयो वा नि स्रवस्तस्माद् वणिजां लाभकृत्स्मृत (याज्ञ० २।२५१)। नि.स्रवोऽवशेष।

—हद् (हद पुरीषोत्सर्गे)। पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसश्रयान्। सारसाना च निर्हादमत्रोदकमसशयम् (भा० वन० ३१२।८)। निर्हादो विष्ठा, पुरीषम्।

—हन् (हन हिंसागत्यो)। प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्म-णम् (नि० १२।१४)। आहत्य निष्कासयामास। तत्पूषा प्राश, तस्य दतो निर्जघान (श० ब्रा० १।७।४।७)। निर्जघान=बभञ्ज। भग्नदन्त पूषेति प्रसिद्धि। कील आहन्यमान प्रतिकील निर्हन्ति (नञ् २।२।६ सूत्रे भाष्ये)। निर्हन्ति=निर्गमयति, उत्खनति। स दोषो निर्घानिष्यते (शास्त्रपूर्वक इति वा० भा०)। नि शेषेणापहनिष्यते। निर्घातश्च महानभूत् (भा० सभा० ८।२२)। निर्घातो वज्रशब्द। अहह दारुणो दैवनिर्घात (उत्तर० २)। निर्घात प्रहार। वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यध। प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते (व०बृ०स०)॥ त (देवा) एभ्यो लोकेभ्यो निरघ्नन् (असुरान्) (गो० ब्रा० उ० २।७)। निरघ्नन्=पराणुदन्। त (असुरा) एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता ऋतून् प्राविशन् (गो० ब्रा० उ० २।७)। निर्हता=प्रहुतप्रद्राविताः।

—हृ (हृञ् हरणे)। अन्त पुरगता वार्तां निर्हरेयुरलक्षिता (का० नी० सा० १३।४५)। **निर्हरेयु =निष्कर्षेयु । वार्तां प्रवृत्ति विभावयेयुरिति तात्पर्यार्थ** । यन्नर्तनो भवत्यभीक्ष्णश प्रेतान्निर्हरन्ते (गो० ब्रा० पू० २। ७)। **निष्कालयन्तीत्यर्थ** । समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् (रा० ४।२५।१८)। **निर्हरिष्यन्ति=श्मशानाय विनेष्यन्ति वक्ष्यन्तीत्यर्थ** । त आत्मान निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसस्था (भा० उ० ४४।७)। **निर्हरन्ति=प्रवहन्ति=पृथक कुर्वन्ति**। न च वासासि वासोभिर्निर्हरेत् (मनु० ८।३९६)। **मिश्रयेत् परिवर्तयेद्वा**। हत्वा नृपान्निरहरत् क्षितिभारमीश (भा० पु० ११।१।२)। **निरहरत=पर्यहरत**। यत् किञ्चिद् दोषमास्राव्य न निर्हरति कायत (चरक० सूत्र० २६।८७)। **न निर्हरति नापनुदति, नापाकरोति**। उद्धुनीयात सत्केतून् निहरेताग्र्यचन्दनम् (भट्टि० १९।८)। **निर्हरेत= निर्गमयेत। वनादिति शेष । आहरेसेत्यर्थ । नाय युक्तरूप प्रयोग । आङ प्रयोक्तव्य** । तानि निहरतो लोभात् (मनु० ८।३९९)। **निहरत =देशान्तर नयत** । गवा निर्हारनिम् क्ताद् यावकात तद्विशिष्यते (भा० अनु० २६।३८)। **निर्हार =आहारनिर्गमनमार्ग** । कुर्याद् विहारमाहार निर्हार विजने सदा (शुक्र० ३।११२)। **निर्हारम् मलमूत्रविसर्गम्** । आहारनिर्हारविहारयोगा सुसवृता धर्मविदा तु कार्या (व० धर्म० ६।१)। **उक्तोऽर्थ** । न निर्हार स्त्रिय कुर्यु कुटुम्बाद् बहुमध्यगात (मनु० ९।१९९)। **निर्हार रत्नालङ्काराद्यर्थं धन-सञ्चयम् इति कुल्लूक** । निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् (अमर)। **निर्हारो युक्त्या नि-साराकर्षणमिति स्वामी**। कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् (भा०पु० १०।८४।२९)। निर्हार **परिहार । अत्रार्थे स्वातन्त्र्य कवे** । इष्टश्चानिष्ट-गधश्च मधुर कटुरेव च। निर्हारी सहत स्निग्धो रुक्षो विशद एव च (भा० शा० १८४।२८)॥ निर्हारी **सर्वगन्धाभिभावी । हिङ्ग्वादौ यथा**। तास्तान् विषविशेषाश्च तत्तन्निर्हरणानि च (शि० भा० ३०।२०)। **निर्हरणानि परि-हारोपायान्, भेषजानि**। **अयमप्यत्रार्थे भावतकारमनुगत** । यद्यर्थिता निर्हृत-वाच्यशल्यान् प्राणान्मया धारयितु चिर व (रघु० १४।४२)। **निर्हृतमुद्धृतम्**। निर्हृत्य तु व्रती प्रेत न व्रतेन वियुज्यते (मनु० ५।९१)। **निर्हृत्य=निर्याप्य= निरुह्य**। शल्य निर्हृत्य समायत्य सनह्यति (काठक० १२।१)। **उद्धृत्येत्यर्थ** । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती (मनु० ७।४)। **निर्हृत्य= आकृष्य**।

निरति (निर्+अति)

—**इ (इण् गतौ)**। तद्भवान् वृत्तसम्पन्न स्थित पथि निरत्यये (रा० ४।

२६।१२)। निरत्यय पन्था =अप्रतिभयो मार्ग, निष्कण्टक इत्यर्थ। निरत्यय साम न दानवर्जितम् (कि० १।१२)। निरत्यय निर्बाधम् अच्छलमित्यर्थ। शक्तिरर्थपतिषु स्वयग्रह प्रेम कारयति वा निरत्ययम् (कि० १३।६१)। अत्ययो व्यभिचार, सोऽविद्यमानोऽस्येति निरत्ययम। अपराधेष्यविकारीति तात्पर्यार्थ।

निरधि (निर्+अधि)

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। नैतानि (अस्त्राणि) निरधिष्ठाने प्रयुज्य ते कथचन ((भा० वन० १७५।१६)। निरधिष्ठाने लक्ष्याभावे सति।

निरनु (निर अनु)

—इ (इण गतौ)। स्यात्साहस त्वन्वयवत् प्रसभ कर्म यत्कृतम्। निरन्वय भवेत् स्तेयम् (मनु० ८।३३२)। निरन्वय स्वामिपरोक्षम्। प्रागाधारनिरन्वयप्रमथनादुच्छेदमेवाकरो (महावीर० ३।१३)। निरन्वयप्रमथन नि शेषो विध्वस। नाशो द्विविध। सान्वय-विनाशो निरन्वय-विनाशश्चेति। तत्र दीपादेरुत्तरोत्तरज्वालोदयशिरस्क पूर्वज्वालाविनाश सान्वयविनाश। निर्वापणादिना सजातीयज्वालोदयानर्हविनाशस्तु निरन्वयविनाश इति वीरराघवष्टीकाकार। का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने (भट्टि० ५।६६)। निरन्वयजने निर्गतान्वयिजने, निरनुगे इत्यर्थ। अन्वेतीत्यन्वयोऽनुगोऽनुयायी, कर्तर्यच्।

—युज् (युजिर् योगे)। निरनुयोज्यैर्हेतुभिस्तस्य मौनव्रतमिवोपदिश्य (अवदा० जा० २३)। निरनुयोज्यैरप्रतिवक्तव्यै।

निरप (निर्+अप)

—इ (इण गतौ)। उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तित (रा० १।१०।२)। अपायोतिक्रमो व्यभिचार। निरपायोऽव्यभिचारी। फलाव्यभिचारी अमोघ इत्यर्थ।

—ईक्ष (ईक्ष दर्शने)। न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे (कि० ११।३९)। निरपेक्ष स्वतन्त्रम्। यदागमेन शास्त्रेणार्थि न भवतीत्यर्थ। समुपोढेषु कामेषु निरपेक्ष परिव्रजेत् (मनु० ६।४१)। समुपोढेषु उपनमितेषु केनचित्स्वसामीप्य नीतेषु कामेषु काम्येष्वर्थेषु निरपेक्षो वीतस्पृह सन्यस्येदित्याह। निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यै स्वामी कदाचन (हितोप० २।४२)। निरपेक्षो निराकाङ्क्ष। निरातङ्को निराशङ्को वा।

निरभि (निर +अभि)

—या (या प्रापणे)। निर्याणेऽभियाने च राजमार्गं गच्छेत् (कौ० अ० १।२१।१८)।

निरव (निर्+अव)

—दय् (दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु)। रक्षास्येव तत् स्वेन भागधेयेन यज्ञान्निरवदयते (ऐ० ब्रा० २।७)। **निरवदयति किञ्चिद् दत्त्वा प्रक्षालनार्थं इति षडगुरुशिष्य ।** दानवानेव वीर निरवदायाग्निं पुनराधत्ते (तै० स० १।५।२।१)। अस्नैव रक्षांसि निरवदयते (तै० स० ६।३।६।२)। **अस्ना=असृजा रुधिरेण।**

—यज् (यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु)। ऋतुभ्य एव रुद्रं निरवयजते (का० स० २१।६)। **निरवयजते=निर्ददाति।**

—सो (षो अन्तकर्मणि)। शूद्राणामनिरवसितानाम् (पा० २।४।१०)। **निरवसानं बहिष्करणम् पात्रात्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति काशिका।** पात्रादनिरवसितानाम् (कामसूत्रे १।५।३)। **निरवसिता पात्राद् बहिष्कृता इति जयमङ्गला।** तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति इति श्रुतिः (बौ० ध० २।२।३।५, तै० स० २।५।२)। अथापि पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति (आप० ध० २।६।१४।१२)। **धनेनोपतोष्य पृथक् कुर्वन्ति इति सर्वत्र समानोऽर्थः।**

निराङ् (निर्+आङ्)

—इ (इण् गतौ)। एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्य (ऋ० ५।७८।७)। **निरैतु=निष्क्रामतु।** अहे निरैतु ते विषम् (अथर्व० ४।४।२१)। **उक्तोऽर्थः।**

—कृ (डुकृञ् करणे)। माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत् (छा० उ० ८।१५।२)। **माऽहं ब्रह्म त्याक्षम्।** निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् (भा० अनु० ६४।२८)। **निराकरोतु=त्यजतु, आत्मीयान्मा स्म करोत्। प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृत इत्यमरः। निराकृतो जातेर्बहिष्कृत इत्यर्थो हर्षचरिते सरस्वत्या शापे।** उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृतः (भट्टि० ६।१००)। **निराकृतः प्रत्यादिष्टः, निरस्तः।** नाक्रमन्त तयोस्ते (शापाः) वरदाननिराकृताः (भा० आदि० २१०।१५)। **निराकृता=व्यर्थीकृता। आर्थिकोऽर्थः।** निराकृतनिमेषाभिर्नेत्रपङ्क्तिभिः। **निराकृतो निमेषो याभिः ताभिः। त्यक्तनिमेषव्यापाराभिरित्यर्थः। निर्निमेषाभिरित्यर्थः।** भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः (भा० पु० ११।

७।४)। **निराकृतोऽनुसृत्यासादित इत्यर्थं विवक्षति । अनूषिर्पि वाचि स्वतन्त्रोऽय कवि ।** याश्च्यवन्तेऽम्बरात्तारा काले काले निराकृता (रा० ५।१३।३१)। **निरस्ता पराणुन्ना ।** न हि तेप्युपशाम्यन्ति निराकृता वाऽनिराकृता (भा० ३।१४०५)। **ते राजानो राजपुत्राश्च । निराकृता इति व्याख्यातचरम् ।** कृशानामबलाना चतु शता गा निराकृत्य (छा० उ० ४।४।५)। **निराकृत्य =पृथक् कृत्वा । निष्कास्य, उद्वीयेत्यर्थ ।** यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृति (मनु० ३।१५४) । **निराकृति पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहित इति कुल्लूक ।** यस्त्वाधायाग्निमाशास्य देवादीन्नैभिरिष्टवान् । निराकर्ताऽमरादीना स विज्ञेयो **निराकृति** (गो० स्मृ० ३।१११) ।। अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्त दृष्ट्वा निराकृते (व० धर्म० २८।१७)। **उक्तोऽर्थं ।** यश्च सर्वान् वर्जयति सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपति (आप० ध० १।१८।३३) । **निराकृतिर्नि स्वाध्याय । तथा चामर पठति—नि स्वाध्यायो निराकृति ।** ग्रामधान्य यथा शून्य यथा कूपश्च निर्जल । यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ (भा० शा० ३६।४८)। **निराकृतिर्मूर्ख इति नीलकण्ठ ।** निराकारा निरानन्दा अयोध्या (रा० २।११३।२४)। **निराकारा निरलङ्कारा ।** निराकर्ताऽमरादीना स विज्ञेयो **निराकृति** (मनु० ३।१५४ इत्यत्र कुल्लूकोद्धृत छन्दोगपरिशिष्टम्) । एवमेव निराकर्ता यश्चाग्नीनपविध्यति । त्यज त्यकारणे यश्च पितर मातर गुरुम् (भा० शा० १६५।६१ ६२)।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। रोमाञ्चलक्ष्येण स (अभिलाषबन्ध) गात्रयष्टि भित्वा निराक्रामदरालकेश्या (रघु० ६।८१)। **निराक्रामत्=निरगच्छत्=आविरभवत् ।**

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभू स्यादलधन (मनु० ८।१६२)। **निरादिष्टधन =निसृष्टधन ।**

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो)। ब्रह्मैव विद्वानेष्यो य क्रव्याद निरादधत् (अथर्व० १२।२।३६)। **निरादधत=बहिष्कुर्यात् ।** सर्व मर्त्यस्य तन्नास्ति क्रव्याच्चेदनिराहित (अथर्व० १२।२।३५)। **अनिराहित =अनिष्कासित ।** तमिन्द्र इध्म कृत्वा यमस्याग्नि निरादधौ (अथर्व० १२।२।५४)। बहिष्कनीनिके निरादध्यु (का० स० ३४।८, पञ्चविंश० १७।१२।२)। **उदितपूर्व एवार्थ ।**

—यम् (यम उपरमे)। निरायतपूर्वकाया (शा० १।८)। **दीर्घीकृतकायपूर्वभागा ।** निरायत्याश्वस्य शिश्नम् (श० ब्रा० १३।५।२।२)। **निरायत्य =निराकृष्य ।**

—वह् (वह प्रापणे)। नावो हिरण्ययीरासन्याभि कुष्ठ निरावहन् (अथर्व० ५।४।५)। **निरावहन् बहिरनयन्।**

निरुप (निर्+उप)

—स्कृ (डुकृञ् करणे ससुट्क)। शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृत (भा० शा० २७१।१४)। **निरुपस्कृत =भोगवर्जित।**

—निरुपाङ् (निर्+उप+आङ्)

—ख्या (ख्या प्रकथने)। **निरुपाख्यम्=तुच्छम्, अदृश्यम्, असद्, अवस्तु।**

निर्वि (निर+वि)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)। भित्त्वा कुक्षि निर्विचक्राम विप्र (भा० आदि० ७६।६१)। **निश्चक्रामेत्यर्थ। विशब्दो न विशेषकृत।**

—वस् (वस निवासे)। द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि न (भा० वन० ६५।४१)। **अतीतानीत्यर्थ।**

—वह् (वह प्रापणे)। निर्व्यूढ प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् (मुद्रा० २।१८)। **निर्व्यूढ निर्व्यूढि, साधना, निष्पादना, प्रतिपालनम, निर्वर्तनम्।** मुहूर्तनिर्व्यूढविस्मय (मालती० ७)। **निर्व्यूढो विवृद्ध।** हा तात जटायो निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेह (उत्तर० ३)। **निर्व्यूढ प्रमा प्रतिष्ठा वा नीत। सत्योऽय स्नेह इति व्यवहारेण साधु दर्शितमिति तात्पर्यम्।** निर्व्यूढोद्वाहमङ्गल (कथा० ३५।१५७)। **निर्व्यूढ निर्वृत्तम्।** एव वदति निर्व्यूढकार्ये यौगन्धरायणे (कथा० १७।१५६)। **निर्व्यूढ सिद्ध पूणम्।** येन यूय गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् (भा० आदि० १६२।१६)। **निर्व्यूढा निर्गमिता, नि सारिता, निर्वाहिता। निरुह्य त्राता इत्यर्थ।** निर्व्यूढा रणसाहसव्यसनिता (प्रियद० १।६)। **निर्व्यूढा सन्यस्ता त्यक्ता। पूर्ति नीतेति शब्दार्थ। पूर्त्या परिसमाप्त्या त्यागो लक्ष्यते। लक्ष्योप्येषोर्थोऽन्यत्र दुर्लभ इत्यवश्यमभ्युपेयम्।**

निर्व्याङ् (निर्+वि+आङ्)

—दा (डुदाञ् दाने)। या ते शक्तिस्तया सम्यक् तावत्त्वमुख निर्व्यादेहि (अवदा० जा० ३४)। **सुष्ठु विवृत कुर्वित्यर्थ।**

निष्प्र (निस्+प्र)

—पत् (पत्लृ गतौ)। निबलासेत प्र पत (अथर्व० ६।१४।३)। **निष्प्रपत निष्क्रम्य प्रकर्षेण दूरेण गच्छेत्याह।**

—स्था (**ष्ठा गतिनिवृत्तौ**)। दुरधिष्ठितमिति कर्मणि क्तान्तमसाधुनिष्पादितेर्थे वर्तते। भावे क्तान्त चैकत्रानुचितेऽवस्थाने। तथा च भारते शा० प० ३०८४ श्लो०प्रयोग।

दुरनु (दुर्+अनु)

—इ (इण् गतौ)। प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि (भा० शा० २२६।१६)। **दुरन्वयानि दुर्ज्ञेयोदर्काणि।** इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका दुरन्वया काङ्क्षिता मानवानाम् (भा० अनु० १०२।३८)। **दुरन्वया दुरापा।** गहनोऽय भृश देशो महानूपो दुरन्वय (गोरेसियो स० रा० २।९२।१३)। **दुरन्वयो दुरत्यय।** राजसूये ह्यसहार्ये यज्ञाङ्गैश्च दुरन्वयैः (हरि० ३।२।२१)। **दुरन्वयैर्दुरनुष्ठानैः। दुरत्ययैरिति पाठान्तरम्।** दुरन्वय दुष्प्रधर्ष दुराप दुरतिक्रमम्। सर्व वै तपसाऽभ्येति . (भा० अनु० १२२।८)। **दुरन्वयम्=दुर्ज्ञेयम्।**

दुरव (दुर्+अव)

—ग्रह् (ग्रह उपादाने)। **अवपूर्वो गृह्णातिर्निरोधने** वर्तते। **दुःशब्दश्च तस्य दौष्ट्य दुष्करत्वमाह। अवग्रहणमात्मसात्कार। तथा च** (का० नी० सा० ८।६८) **प्रयोग**—वश गतो (वशागतो) रिपुर्यश्च विचलेद् दुरवग्रह।

दुरा (दुर्+आङ्)

—गम् (**गम्लृ गतौ**)। **दुरागत=विषमपतित। दुरागम=दुर्रजित आय।**

—चर् (**चर गतिभक्षणयो**)। दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दित (मनु० ४।१५७)। **दुराचारो दुश्चरित।** सोऽय चतुर्णामेतेषामाश्रमाणा दुराचर। त चराद्य विधि पार्थ दुश्चर दुर्बलेन्द्रियैः (भा० शा० २३।६)।

• **—दा** (**डुदाञ् दाने**)। **यथा दुरादान सन्दशे वानुहायाददीत** (षड्विंश० ३।१०)। **दुरादान दुर्ग्रहम्।**

—धृ (धृञ् धारणे)। स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावण शात्रवाणाम् (भा० कर्ण० ३४।६९)। **दुराधरो दुर्निरोध, दुर्लभव्यतीघात।** द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराधराणि (भा० उ० ४२।४६)। **दुराधराणि=दुरासदानि दुरभिभवानि वा।**

—धृष् (**धृष प्रसहने**)। नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभि (भा०५।५२५७)। **दुराधर्षाणि दुष्प्रसहानि।** क्रुद्धात् आशीविषात्सर्पात् दुराधर्षतरो विप्रो ज्ञेय (भा० आदि० ८१।२३)। **दुराधर्षतर=दुर्लभतर. खलीकारो यस्य स।**

—वृ (वृञ् वरणे) । महतेवाम्बुवेगेन भिन्न सेतुर्जलागमे । दुरावर त्वदन्येन राज्यखण्डमिद महत् (रा० २।१०५।३) । **दुरावर दुर्बन्धम् ।**

—वृत् (वृतु वर्तने) । भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोपि पण्डिता (भा० शा० १६।२३) । **सुदुरावर्ता =अशक्यप्रत्यायना ।**

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । आख्याता भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदा (भा० आदि० ३६।१) । **दुरासदा दुरभिभवा, दु ख वश नेया इत्यथ ।** सम्प्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति (शा० १) । **न दुरुपेयो भविष्यतीत्याह ।**

दुरुद् (दुर्+उद्)

—सह (षह मषणे) । दीर्घकाल हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् । मूर्ध्ना धारा महादेव शिरसा यामधारयत् (भा० अनु० १०।३।२७) ॥ **दुरुत्-सहा=दु सहा । नाथ उदा ।**

दुरुप (दुर्+उप)

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । (राज्यलक्ष्मी) आशीविष इव दुरुपचारा (पञ्चत०) । दु **सेव्येत्यथ ।**

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूर पर्य-न्तादहिममयूखमण्डलस्य (कि० ७।६)। **दुरुपसदात्=दुरुपगमात् । दु सहादिति तु मल्लि । स च तात्पर्यार्थ ।**

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोध दधद् धनु (भट्टि० ५।३२) । **दुरुपस्थानोऽनुपेय ।**

दुर्नि (दुर्+नि)

—मि (डु मिञ् प्रक्षेपणे) । पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती (रघु० ७।१०)। **दुर्निमिते=दुर्न्यस्ये, विषम निहिते ।**

दुष्परि (दुस्+परि)

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । लोकाचारा श्रियो राज्ञा दुरापा दुष्परिग्रहा (का० नी० सा०) **दुष्परिग्रहा दु खेन वश नेया ।**

दुष्प्र (दुस्+प्र)

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ) । **असयतात्मना योगो** दुष्प्राप **इति मे** मति (गीता ६।३६) । **दुष्प्रापो दुरापोऽसुलभ ।**

—तॄ (तॄ प्लवनतरणयो) । धर्मं सूक्ष्मतर वाच्य तत्र दुष्प्रतर त्वया (भा० शा० १६।७) । **दुष्प्रतर दु स्तरम् ।** दुरवगम वा ।

—दा (डुदाञ् दाने)। अद्य भीता पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशो दश (रा० २।१०६।२९)। दुष्प्रदा कष्टदा।

—धृष् (धृष प्रसहने)। सा दुष्प्रधर्षा हिंस्रैः (रघु० २।२७)। अनास्कन्द्या अनाक्रम्या।

—वृत् (वृतु वर्तने)। तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् (रघु० १२।५१)। तेषां खरादीनां हतानां दुष्प्रवृत्तिरनिष्टा दुःखदा प्रवृत्तिर्वार्ता।

दुः सम् (दुस्+सम्)

—चर् (चर गतिभक्षणयोः)। दुःसंचारासु नगरवीथीषु (पञ्चत० १। १७३)। दुःखं संचरणं परिक्रमणं गतागतं यत्र तासु।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) मृद्घटवत्सुखभेद्यो दुस्सन्धानश्च दुर्जनो भवति (पञ्चत०)। सन्धानं संयोजनम्।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)। सन्ति दुःसंस्थिता कुब्जे वक्राः परमपापिकाः (रा० २।९।४०)। दुःसंस्थिता=दुःसंस्थावयवसंनिवेशाः, दुःसंस्थाना दुराकृतयः।

वि

—अञ्च् (अञ्चु गतिपूजनयोः)। मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः (ऋ० ५।७८।६)। कृतनलोपोऽञ्चतिरेवात्र धातुर्न तु धात्वन्तरम्। व्यचथः=विभुज्य (भुग्नं कृत्वा) भङ्क्थः। अग्ने व्यचस्व रोदसी उरूची (अथर्व० ३।३।१)। व्यचस्व=प्रथय, विस्तृणीहि। सहस्रधारं शतधारमुत्समक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे (अथर्व० १८।४।३६)। व्यच्यमानम्=विव्रियमाणमुद्घाट्यमानम्।

—अज् (अज गतिक्षेपणयोः)। व्यजति वातोऽनेन विक्षिप्यते वा व्यजनम् (अमरोद्घाटने स्वामी)। वि यदज्राँ अजथ नाव ईं यथा (ऋ० ५।५४।४)। व्यजथ=कृषथ। पृथग्वा कर्षथ।

—अञ्ज् (अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु)। अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाऽभ्यञ्जते (अथर्व० १८।३।१८)। व्यञ्जते=व्यञ्जन्ति। लौकिकादञ्जनादन्येन प्रकारेणाञ्जन्तीत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयिण आमनन्ति—दक्षिणं पूर्वमाङ्क्ते। सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते (तै० सं० ६।१। १।६) इति। शुभ्रा (मरुतः) व्यञ्जत श्रिये (ऋ० ८।७।२५)। व्यञ्जत=प्राकाशन्त, अदीप्यन्त। जिह्वा कथं ते हृदयं व्यनक्ति (भा० सभा० ६४।२)।

व्यनक्ति, व्यक्ती करोति, विवृणोति, प्रत्यक्षयति । दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्ति-भविष्यति (रा० २।२३।१८) । **व्यक्तिर्भेद, प्रबलदुर्बलविवेक इत्यर्थ ।**

—अद् (अद भक्षणे) । मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्य (ऋ० १।१०५।८) । **व्यदन्ति=अवकृन्तन्ति अवलुम्पन्ति ।**

—अश् (अशू व्याप्तौ) । इमा व्यष्टि व्याश्नुत (श० ब्रा० १०।२।४।८) । **व्यष्टि=आप्ति, समृद्धि, साफल्यम् ।** प्रजापतिरकामयत सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीय (श० ब्रा० १३।४।१।१) । **सर्वा व्यष्टी=सर्वानर्थान् ।** यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते (श० ब्रा० २।२।४।१७) । **व्यश्नुते=शिष्यते=उवरित भवति ।** प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिश (रघु० ४।१५) । **व्यानशे=व्याप ।** ते त व्याशिषत (भट्टि० १५।४३) । **व्याप्तवन्त=परिगतवन्त, परिवेष्टितवन्त इत्यथ ।**

—अश् (अश भोजने) । अन्ना यदिन्द्र प्रथमा व्याश (ऋ० ३।३६।८) । **व्याश=आश=बुभुजे ।** पाटामिन्द्रो व्याश्नात् (अथर्व० २।२७।४) । **व्याश्नात्=अभुङ्क्त । विशब्द उभयत्रार्थस्य विशेषको न ।**

—अस् (अस विभाजने) अय नित्य विपूर्व । यदाश्रौष देवराजेन दत्ता दिव्या शक्ति व्यसिता माधवेन (भा० आदि० १।१६६) । **व्यसिता व्यर्थीकृताम् इति नील० ।** व्यसयामास त तस्य प्रहार भीमविक्रम (भा० वन० १६१।६७) । **उक्तोऽर्थ ।**

—अस् (असु क्षेपे) । व्यस्यै मित्रावरुणौ हृदश्चित्तान्यस्यतम् (अथव० ३।२५।६) । **व्यस्यतम्=विक्षिपतम् । अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।** सरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे (भा० शा० २३८।१४) । **व्यस्यन्ते=विभज्यन्ते शक्तिर्व्यसनम् । व्यस्यत्येन श्रेयस इति** (यो० सू० २।५४ भाष्ये), कौ० ८।१।१।२७) । **व्यस्यति विभजति, पृथक् करोतीत्यथ ।** विव्यास वेदान् यस्मात् (भा० आदि० ६३।८८) । **अत्र विशब्दस्य दुरुक्त्या नार्थ ।** पुच्छ व्यस्यति विपुच्छयते (काशिका) । व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ( ) **विभक्ताहोरात्रस्येत्यर्थ ।** तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने (कु० ५।७२) । **व्यस्तमेषामन्यतममेकम् इत्यर्थ ।** ..सामादिभिरुपक्रमै । व्यस्तैश्च समस्तैश्च ..(मनु० ७।१५६) ॥ **एकैकश सामस्त्येन वा ।** व्यस्यन् विश्वा अनिरा अमीवा (वा०स०११।४७) । **विक्षिपन्, परासुवन्नित्यर्थ ।** व्यस्यन्बाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च (भा० द्रोण० ५३।२८) । **व्यस्यन्=निरस्यन् ।** आयुर्वेद भरद्वाजात्प्राप्य स भिषजा क्रियाम् । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्य प्रत्यपादयत (हरि० १।२६।२७) ॥ **व्यस्य=विभज्य ।** तामरसव्यासव्यसनिनि सहस्ररश्मौ (हर्ष० १) । **तामरसव्यासः=पङ्कजविकासः सरसिजव्याकोच । व्यसन विपदि भ्रश इत्यमर ।**

भाण्ड व्यसनमागच्छेद् यदि वाहकदोषत । (याज्ञ० २।१९७इत्यत्र मिताक्षराया-मुद्धृत नारदवचनम्) । **व्यसन अशम् ।**

—**आप (आप्लृ व्याप्तौ) । तत्तु स्यादाप्रपदीन व्याप्नोत्याप्रपद हि यत्** (अमर) । **व्याप्नोति प्राप्नोति ।** तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्त सर्वमिद जगत् (श्वेता० उ० ४।१०) । **व्याप्तमाक्रान्तम् ।** वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुराकिल (भा० आश्व ११।७) । **स्वाधिकारे कृता ।** अपर मे प्रिया मृता, गृह चान्येन व्याप्तम् (पञ्चत०) । **परिगृहीत स्वीकृत स्वायत्तीकृतम् इत्याह ।** किं व्याप्य किमपोहितम् (प्रबोध०) । **व्याप्तमाक्रान्तम् । अपोहित दूरीकृतम् ।** राद्धि प्राप्ति समाप्तिर्व्याप्ति (अथर्व० ११।९।२२) । **व्याप्तिर्विविधाऽऽप्ति ।**

—**इ (इण् गतौ)** । तस्मिन्निद स च वि चैति सर्वम् (वा० स० ३२।८) । **व्येति सृष्टिकाले निर्गच्छति** (महीधर) । वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा (ऋ० १।५०।७) । उर्वन्तरिक्ष वीहि (वा० स० ११।१५) । वज्रेण यजमानस्य प्राणान् वीयात् (ऐ० ब्रा० २।२१) । **वीयात्=पृथक् कुर्यात् ।** वि श्लोक एति पथ्येव सूरि (अथर्व० १८।३।३९) । **स्तुतिस्तोमो विशेषेण गच्छति पथ्येन विद्वानिवेत्याह ।** इमौ वै लोकौ सहास्ता तौ व्यैताम् । नावर्षन्न समतपत् (ऐ० ब्रा० ४।२७) । **व्यैताम्=पृथग्भूताम् ।** द्यावापृथिवी व्यैताम् । वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन् (यजु १४।३०) । **उक्तोऽथ ।** इमौ वै लोकौ सह सन्तौ व्यैताम् (जै० ब्रा० १।११६।१४५) । **उदितपूर्व एवार्थ ।** न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दासि वियन्ति न द्वाभ्याम् (ऐ० ब्रा० १।६) । **वियन्ति विपरिवर्तन्ते, रूपान्तर सङ्क्रामन्ति ।** ये पि ह्येते इत उत्तर प्रत्यया शिष्यन्ते एतेप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ (पा० ३।३।३ इति सूत्रे भाष्ये) । **न वियन्ति न व्यभिचरन्ति ।** एतानर्थान् के चिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति (भाष्ये) । स्त्रीपुन्नपु सकत्वानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च, एतानर्थान्ये न वियन्ति तदव्ययम् (पा० १।१।३८ सूत्रे भा०) । **उक्तोऽर्थ ।** सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् (गो० ब्रा०) । **न व्येति न परिवर्तते ।** व्यन्ये यन्तु मृत्यव (अथर्व० ३।११।५) । वियन्तु **विमुखा यन्तु ।** येन देवा न वियन्ति (अथर्व० ३।३०।४०) । **न वियन्ति विमति न प्राप्नुवन्ति ।** नित्या यत्र महागुणा । न वियन्ति स्म कर्हि चित् (भा० पु० १।१६।२९) । **न वियन्ति=नापयन्ति ।** व्येतु ते मनसो ज्वर (भा० स्वर्गा० ३।२१, वि० ४५।४१) । **व्येतु=अपगच्छतु, विनश्यतु ।** दृष्ट्वा वनचरान् सर्वान् कच्चित् कुर्या शरव्ययम् (रा०३।९।१४)। **शरव्यय =इषुप्रयोग ।** ये चत्वार पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति (बौ० ध० २।६।११।१३) । **वियन्ति=विविध**

गच्छन्ति। पूर्णं मे मा विगात् (पा० गृ०२।१६)। **मा नशत, मा तिरो भूत्**। सम्भवत्यव्ययाद् व्ययम् (मनु० १।१६)। **अव्ययमनश्वरम्। व्यय नश्वरम्**। कवेश्चित्तन्तु मनसा वियन्त (ऋ० १०।५।३)। **वियन्त =विचृत्य गच्छन्त**। ते वियती अब्रूताम् (तै० स० ५।२।३)। **वियती वियुवती** (द्यावापृथिव्यौ)। त्वद् विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वियन्ति वनिनो न वया (ऋ० ६।१३।१)। **वियन्ति=निर्गच्छन्ति, उद्यन्ति, प्रभवन्ति**। अस्यामह त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्त (शा० ४।१३)। **वीता नष्टा विगता चिन्ता यस्य स**।

—**ईक्ष्** (ईक्ष **दर्शने**)। पृथुलोचना सहचरी यथैव ते सुभग तथैव खलु सापि वीक्षते (विक्रम० ४।३)। **सापि सुभगदर्शना, भवति, भव्याकृतिरस्ति**। वीक्ष्य वे थुमतीम् (कु० ५।८५)। **वीक्ष्य दृष्ट्वा। विशब्दो नेह विशेषकृत्**। आवव्राते वीक्षणे च क्षणेन (शिशु० ८।३०)। **वीक्षणे नयने**।

—**ईर्** (**ईर गतौ कम्पने च**)। दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्र पुरो व्यैरयच्छम्बरस्य (ऋ० २।१६।६)। **व्यैरयत् व्यगमयत्**। **व्यध्वसयदित्यथ**।

—**उक्ष्** (**उक्ष सेचने**)। ता व्योक्षत् (श० ब्रा० २।२।४।५)। **व्योक्षत्= प्रोक्षत्**।

—**उच्छ्** (**उच्छी विवासे**)। इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत् (अथर्व० ३।१०।४)। **व्यौच्छत्=व्यभासीत्। तमोनिरसन कृतवतीति तु सायण। स चार्थिकोऽर्थ**। उषा नो व्युच्छतु (अथर्व० ७।७२।१)। **विवासिता प्रकाशिता भवत्विति सायण**। उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ (ऋ० १।११३।७)। **व्युच्छ=विभाहि**। या व्यूषुर्याश्च नून व्युच्छान् (ऋ० १।१०।१३, ३।५५।१)। **नूनमिदानीमायतौ वा। व्युच्छान् इति पञ्चमो लकार**। अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान् (ऋ० ७।३०।३)। **सुदिना=सुदिनानि। अत्यन्तसयोगे द्वितीया**। व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणा पूर्वं भर्तु परा गतिम्। गन्तुम् ''(भा० आदि० १५८।२२)॥ **व्युष्टि फलम्। परा व्युष्टिर्महद् भाग्यम्**। स्नाताना शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैश्च प्रयतात्मनाम्। व्युष्टिर्भवति या पुसा न सा क्रतुशतैरपि ( )॥ **व्युष्टि पुण्यवृद्धि**। सेय दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुख त्वया (भा० वन० २६१।२६)। **व्युष्टि समृद्धि, भूति.। व्युष्टि. फले समृद्धौ चेति मेदिनी**। जननाद् दशरात्रे व्युष्टे (गो० गृ० २।८।८)। **व्युष्टे=अतिक्रान्ते। औपचारिक प्रयोग। यथा रजनी व्युष्टा इत्युक्ते प्रभातेति मुख्योऽर्थ, समाप्तेति च गौण**।

—**उन्द्** (**उन्दी क्लेदने**)। आदिद् घृतेन पृथिवी व्यूदु (ऋ० अथर्व० ६।२२।१)। **व्यूदु.=व्युन्दाञ्चक्रु.=आर्द्रां चक्रु**।

—ऊर्णु (ऊर्णुञ् आच्छादने)। आदिद् दामान सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्य (ऋ० ४।५४।२)। **व्यूर्णुषे=प्रकटी करोषि**। त व्यूर्णुवन्तु सूतवे (अथर्व १।११।२)। **विगताच्छादन कुर्वन्तु**। वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षा (वा० स० १७।१८)। **व्यौर्णोत्=आच्छादितवानित्यर्थ इत्युवट-महीधरौ**। व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि (ऋ० ५।८०।६)। **व्यूर्ण्वती=व्यूर्णुवती=विवृण्वती**।

—ऊह् (ऊह वितर्के)। स वै स्रुचौ (जुहूमुपभृत) च व्यूहति (श० ब्रा० १।८।३।१)। **विश्लेषयति पृथक् करोति**। स ऋचौ व्यौहत् (श० ब्रा० १०।४।२।२३)। **व्यौहत्=व्यभजत्**। तद्वद् योगबल लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून् (भा० शा० ३००।२३)। **व्यूहते विक्षिपति तुच्छी करोति**। व्यूहेदेकाक्षरी-भावात्पदे वनेषु संम्पदे (ऋ०प्राति० १७।१३)। **व्यूहेत्=विगृह्णीयात्। विसहित कुर्यात्**। व्यूढोरस्को वृषस्कन्ध (रघु० १।१३)। **व्यूढोरस्क=विपुल-वक्षा**। शर्करा सिकता व्यूहेत् (तै० स० ५।२।६।१)। **पार्श्वयेन विकिरेत, विस्तृणीयात्**। व्यूह रश्मीन् (समूह) (वा० स० ४०।१६)। व्यूहध्व वाहिनीम् (भा० वि० ३६।८)। **युद्धोचितविन्यासविशेषेण स्थापयतेत्यथ**। सीमन्त व्यूहति (आश्व० गृ० १।१२।४)। **सीमन्तो यथा भवति तथा केशान्पृथक् करोति**। भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहत समरे रिपून् (भा० वि० ४३।१३)। **व्यूहत क्षिपत, निरस्यत**। व्यूहन्निव जनौघ त शनै राजकुल ययौ (रा० २।५।२१)। **व्यूहन् विभजन्, एकत कर्वन्नित्यर्थ**। व्युह्य स्थित किञ्चिदिवोत्तरार्धम् (रघु० १८।५१)। **व्युह्य=विस्तार्य**। व्यूह्यात्मान चतुर्धा वै वासुदेवादि-मूर्तिभि। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन ॥ **व्यूह्य=विभज्य। व्युह्येति तु युक्तम्**।

—ऋ (ऋ गतौ)। अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गो पुरा हन्तोभयमानो व्यार (ऋ० ३।३०।१०)। **व्यारेत्यर्तेर्विपूर्वाल्लिटि रूपम्। स्वयमेव विवृतो बभूवेत्यर्थ**।

—ऋध् (ऋधु वृद्धौ)। पशुभिर्व्यृध्येत् (श० ब्रा० १३।१।३।८)। **व्यृद्धो वियुक्त स्यात्**। मिथुनेन व्यृद्ध (श० ब्रा० २।१।२।४)। इन्द्रस्यानु व्यृद्धि क्षत्र सोमपीथेन व्यार्ध्यत (श० ब्रा० १२।४।६, ऐ० ब्रा० ७।२८)। **व्यार्ध्यत=व्ययुज्यत**। क्षत्रेणैन व्यर्धयानि (श० ब्रा० १२।४।४।४।६)। **विनाकरोमि, क्षत्रा-देन सोमपीथमाच्छिनद्मि**। मा वर्नि मा वाच नो वीर्त्सी (अथर्व० ५।७।६)। **व्यृद्धां मा चिकीर्षीरित्याह**।

—कच् (कच बन्धने)। विकचकिंशुकसहतिरुच्चकै (शिशु० ६।२१)। **विकचा=व्याकोशा। अत्र विर्धात्वर्थविपर्यासकृत्**।

—कत्थ् (**कत्थ श्लाघायाम्**)। प्राकृता ह्यकृतात्मानो लोकेस्मिन् कुलपासना निरर्थक विकत्थन्ते यथा राम विकत्थमे (रा० ३।३५।२१)। **विकत्थन्ते आत्मान श्लाघन्ते, आत्मानमुच्चैर्वदन्ति** । का खल्वनेन प्रार्थ्यमाना विकत्थते (विक्रम० २)। **उक्तोऽर्थ** । न चार्जुन कलापूर्वो मम दुर्योधनस्य च। सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते (भा० वि० ३९।४०)। **इय कर्णोक्ति । विकत्थते निन्दति, अपकृष्टान् कथयति।** न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् (भा० उ० ३३।११३)। **विकत्थते=न्यक्करोति। खलीकरोति ।** विलपन्त बहुविध भीत परविकत्थने (भा० उ० ५५।२७)। **परविकत्थने=परगुणाख्याने।** भवन्त्यनाप्ता स्वे तन्त्रे प्राय परविकत्थका (चरके)। **स्व शास्त्रमजानन्त परदूषका भवन्तीत्याह।** विकत्थयित्वा राजान तत प्राह (द्रौपदी० ६।१०)। **विकत्थयित्वा=विकत्थ्य=अवमान्य ।**

—कथ् (**कथ वाक्यप्रबन्धे**)। देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन् (आप० ध० १।२।६।१३)। **अविकथयन्=व्यर्थां कथामकुर्वन्।** कथादिभ्यष्ठक (४।४।१०२) सूत्रे **विकथेति** पठ्यते। **व्यर्था कथा विकथा। विकथाया साधु प्रवीणो वैकथिक ।**

—कम्प् (**कपि चलने**)। स्फुरति नयन वामो बाहुश्च मुहुर्विकम्पते (मृच्छ० १।१३)। **विकम्पते=वेपते।** स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि (गीता २।३१)। **विकम्पितुम्, विचलितुम्, व्यथितुम, विह्वलितुम्।** स्वस्थानान्न विकम्पेत (भा० वि० १०६)। **न विकम्पेत=न निवर्तेत, न व्यावर्तेत। स्व स्थान न रहयेदित्यर्थ ।** वदन तद् वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते (रा० २। ६०।१७)। **नास्या वाक् सज्जति भाषमाणाया इत्यर्थ ।** किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना (मृच्छ० १।२०)। **विकम्पमाना=वेपथुमती।**

—काङ्क्ष् (**काक्षि वाक्षि काङ्क्षायाम्**)। स विकाङ्क्षन् भृश रामम् (रा० ३।४६।१)। **अनिच्छन्नित्यर्थ इति गोविन्दराज। कैकेय्या** प्रियकामार्थं तदविकाङ्क्षया (रा० २।५२।२४)। **अविशङ्कयेति टीकाकारो राम पठति।** दुःखोपायस्य मे वीर विकाङ्क्षा परिवर्तते (भा० द्रोण० ८०।१६)। **विकाङ्क्षा विसवाद, मिथ्यात्व विरोध । विकाङ्क्षा विचारणाऽनिश्चय इत्यन्ये।** न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तु त्वा पापनिश्चयाम् (रा० २।७३।१८)। **विकाङ्क्षा=इच्छाऽभाव, विचार ।** पृष्ठमारोह मे देवि न विकाङ्क्षस्व शोभने (रा० ५।३७।२६)। **न विकाङ्क्षस्व=मा ते विचारणा भूत्।** ताण्ड्यब्राह्मणे (६।६।२२)। **विकाङ्क्षति प्रतीक्षणे प्रयुक्त ।**

—कस् (**कस गतौ**)। विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकम् (मालती०

१।२८)। **भेदमुपैतीत्यर्थ**। निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त (भर्तृ० २।७८)। **हर्षवशाद् हृदयविकास हृत्स्फाति लभमाना इत्यर्थ**। पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते (उत्तर० ६।२८)। **विकासो वृद्धि**। चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् (भर्तृ० २।७३)॥ ग्रसितस्कभितस्तभितो-त्तभितचत्तविकस्त— (पा० ७।२।३४) **इत्यत्रच्छन्दसीडभावो निपातित**। त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवस ऐरयतम् (ऋ० १।११७।२४)। **विकस्त विदीर्णम्**। उत्तानाया हृदय यद्विकस्तम् (वा० स० ११।३६)। **उक्तोऽर्थ। तालव्यान्तोप्ययमिति केचिद्**—बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात् बभु पलाशान्यतिलोहितानि (कु० ३।२९)। विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा (कि० १५।५२)।

—**काश् (काशृ दीप्तौ)**। स तं क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरो व्यकाशत (रा० ५।४०।१०)। **व्यकाशत=अभासत**। श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चा (भा० ५।४०।१०)। विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति (ऋ० १।२४।१०)। **भूयो भूयो भासमान**। आदित्य इव त देश कृत्स्न सर्वं व्यकाशयत् (भा० आदि० २१६।१६)। **प्राकाशयदित्यर्थं**।

—**कित् (कित निवासे रोगापनयने च)**। सा हैनमभिराधयाञ्चकार। स व्यचिकित्सज्जुहवानि मा हौषम् (श० ब्रा० २।२।४।६)। **व्यचिकित्सत्= व्यमृशत्=व्यचारयत्**। अनन्तर क्षत्रियस्य तत्र किं विचिकित्स्यते (भा० शा० १३०।१६)। **प्रायश्चित्तादिक किं विधीयत इत्याह**। या राजन् विचिकित्सथा (भा० उ० ७३।२७) **मा सशयिष्ठा**। नूनमिति विचित्सार्थीयो भाषायाम् (नि० १।५।१२)। **विचिकित्सा विवेकपूर्वकोऽभिप्राय इति दुर्ग**। येय प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके (कठोप० १।१।२०)। **विचिकित्सा सशय**। द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ (भा० पु० ११।२१।३)। **विचिकित्सा तत्त्वबुभुत्सा। भागवतादन्यत्र दुर्लभोऽयमर्थ**।

—**कुञ्च् (कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो)**। कर्णौ विकुञ्चयति। **सङ्कोचयति**। विकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पपात (रा० ५।५।१८)।

—**कुष् (कुष निष्कर्षे)**। कोश कृष्णाते। विकुषितो भवति। (नि० ५।२६) **विविध कुषितो विकुषित। सुषिरत्वात्**।

—**कूज (कूज अव्यक्ते शब्दे)**। तत्र हसा प्लवा क्रौञ्चा सारसाश्चैव राघव। वल्गुस्वरा विकूजन्ति (रा० ३।७६।७)। **नाना वाश्यन्त इत्यर्थ**। **विशब्दो नानार्थे**।

—कृ (डुकृञ् करणे)। मन सृष्टि विकुरुते चोद्यमान सिसृक्षया (मनु० १।७५)। **विकुरुते=करोति, उत्पादयति।** एक विचक्र चमस चतुर्धा (ऋ० ४।३५।२)। **विचक्र (यूय)=विभेज=विभक्त कुरुथ स्म।** स त्रेधाऽऽत्मान व्यकुरुत (बृ० उ० १।२।३)। **व्यभजदित्यर्थ।** वि भा अक ससृजान पृथिव्याम् (ऋ०७।८।२)। **व्यक =व्यकरोत्=अप्रथयत्।** त्वष्टा वै सिक्त रेतो विकरोति (श० ब्रा० १।६।२।१०)। **विकरोति परिणमयति। रूपान्तरमस्य करोतीत्यर्थ। पुष्णातीति त्वार्थिकोऽर्थ। देहत्वेन परिणामो विकार इति भट्टभास्कर** (ऐ० ब्रा० २।३६)। उभौ विनिश्चय कृत्वा विकुर्वाते वर्धैषिणौ (भा० आदि० २१०)।१६)। **विविधानि सिंहव्याघ्रादिरूपाणि गृह्णाते तिरोभावायेत्याह।** अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्ता रूप विकुरुषे कथम् (भा० अनु० २१।२)। **विकुरुषे ऽन्यत्करोषि।** सम्पूज्यमाना पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु। अपास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति तथा स्त्रिय (भा० अनु०)॥ **मनो विकुर्वन्ति=मनो ऽन्यथयन्ति, अपरक्त कुर्वन्ति।** यस्मादुद्विजते लोक कथ तस्य भवो भवेत्। अन्तर तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् (भा० वन० २८।२२)॥ **अपरक्तो भवति, अपकुरुते, विरोधमाचरति, शत्रूयते, द्रुह्यतीति वाऽथ।** रक्षिता यत्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुवते (मनु० ९।१५)। **व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रिया गच्छन्तीत्याह।** हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुवते (रघु० १७।५८)। **विरुद्ध चेष्टन्ते, अपकुर्वन्तीति यावत।** ब्रह्मदत्तो विकुर्वीत यदि (कथा० २०।२१६)। यस्या पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे (अथर्व० १२।१।५)। **विचक्रिरे=विक्रियामापु। विविधा विरुद्धा वा चेष्टामकुर्वन्नित्यर्थ। यस्या भूमौ।** कालो हेतु विकुरुते स्वाथस्तमनुवर्तते (भा० शा० १३९।१५७)। **विकुरुते=उत्पादयति।** क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् (पा० १।३।१५७ सूत्रवृत्तौ)। **विकुरुते=उत्पादयति।** यत्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुत (भा० उ० १३४।३३)। **विकारमपसरणलक्षणमाप्नुयाद् इत्यर्थ।** अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च। अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च (भा० वन० ३०।३०)॥ ईशित्व च वशित्व च लघुत्व मनसश्च ते। विकुर्वते महात्मान (भा० आश्व० ३९।१२)॥ **विकुर्वते=कुर्वते।** अश्वसधर्माणो हि मनुष्या कमसु नियुक्ता विकुवते (कौ० अ० २।९।२७)। **विकुर्वते= विचेष्टन्ते=विरुद्ध चेष्टन्ते।** यस्या पुरो देवकृती क्षेत्रे यस्या विकुर्वते (अथर्व० १२।१।४३)। **ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते** (पा० १।३।३५ सूत्रे वृत्तौ)। **निष्फल चेष्टन्त इत्यर्थ।** विकुवते सैन्धवा। **साधुदान्ता शोभन वल्गन्तीत्यर्थ इति पूर्वत्र सूत्रे वृत्ति।** अनार्य इति मामार्या पुत्रविक्रायक ध्रुवम्। विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुराप ब्राह्मण यथा (रा० २।१२।७८)॥ **विकरिष्यन्ति=निन्दिष्यन्ति,**

विगर्हिष्यन्ते । पादौ विकुरुते (सुश्रुत०१।१५।१५)। **विकुरुते—इतस्ततो विक्षिपति** । भुजौ दीर्घौ विकुर्वाणम् (रा० ३।७४।१८) । **प्रसारयन्तम्, वितन्वानम् इत्यर्थ** । घोरौ भुजौ विकुर्वाणम् (रा० ३।६९।३१)। **इति वा पाठ** । **समानोऽर्थ** । विकुर्वाणो मुनीना च व्यचरत्स महीमिमाम् (भा वन० १३५।५०)। **विकुर्वाण =अपकुर्वाण =बाधमानः=पीडयमान** । शत्रोर्मिथत्या कृणवन्ति नृम्णम् (ऋ० ७।४८।३) । **विकृण्वन्=विहिंसन्**, उत्सादयन्, **उज्जासयन्** । भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेय कृष्णमब्रवीत् (भा० द्रोण० २७।२) । **विकुर्वाणे=विविधा क्रिया कुर्वाणे** । दिव्यवस्त्र विकुर्वाणस्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षण (भा० वि० ३३।३१) । **विकुर्वाण =प्रयुञ्जान** । ऐन्द्रमस्त्र विकुर्वाणमुभे चाप्यग्निमा ते (भा० उ० १४२।६) । **उक्तोऽर्थ** । **द्रोणपर्वण्यन्यत्रापि** (५।४३, ८।४६, १९३।४०) **विकुर्वाणशब्द एतदर्थक प्रयुक्त**. । विकुर्वाणी कथाश्चित्रा (भा० आश्व० ५२।४) । **इह नार्थो विना** । **वैविध्य नानात्व चित्रशब्देनैवोक्तम्** । अजय्या जैत्रमुहूर्त विकुर्वाणा स्म सैन्धवा (भा० द्रोण० ११२।६७) । **विकुर्वाणा =प्रहृष्यन्त** । **अमरोप्याह—हर्षमाणो विकुर्वाण प्रमना हृष्टमानस** । नेत्राभ्या विकुर्वाणम् (सुश्रुत० १।१२१।१८) । **अन्त क्षोभ (दौ स्थ्यम्) नेत्राभ्यामाविर्भावयन्तम् इत्यर्थ** । आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवह शुचि । वायुरुत्पद्यते (मनु० १।७६) ॥ **विकुर्वाणात्=विकारजनकात** । कवचानि महार्हाणि वैदूर्यविकृतानि च (भा० १।१४२९) ॥ **वैदूर्यैर्विद्रुमैरलङ्कृतानि** । **प्रत्युप्तविद्रुमाणीत्यर्थ** । पादुके हेमविकृते (रा० २।११३।२३) । **हेम्ना विचित्रतया कृते इत्यर्थ** । विकृत सोमशोणित (हरि० १।४१।३२) । **विकृतोऽभिषुत** । **समासैकदेशग्यापि सोमस्य विशेषणमिदम्** । बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृत न च जायते (मनु० ९।२४७) । **व्यङ्ग न किं चिद्भूतमुत्पद्यत इत्याह** । विकृत प्राप्नुयाद् वधम् (मनु० ९।२९१) । **नासाकरचरणकर्णादिभङ्गपूर्वं वधम्** । त्व हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह **सवश** (भा० वन० २०१।२३) । **विकर्ता=सहर्ता** । अङ्गुलीयक स्वर्णस्य **विकृति (=विकार रूपान्तरम्)** । मरण प्रकृति शरीरिणा विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधै (रघु० ८।८७)। **प्रकृति स्वभाव** । **मरण ध्रुवमित्यर्थ** । **जीवित यादृच्छिकम्** । सावलेपमुपलिप्सिते परैरभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि (कि० १३।५६)। **विकृतिं विकार क्रोधलक्षणमुपैतीत्याह** । सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो (शा० २।५) । **विकृतिमत्=क्षुभितम् अस्वस्थम्** । श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियाश्च (रघु० १३।७१) । **विक्रिया=विकार, परिवृत्ति** । अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्त फलमेतदन्वभूत् (कु०४।४१) । **विक्रिया क्षोभ** ।

साधो प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् (सुभाषितम)। लिङ्गैर्मुद सवृतविक्रियास्ते (रघु० ७।३०)। सवृतविक्रिया निगूढमत्सरा। विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धा मदनुष्ठिता (क० ६।२६)। **विक्रियायै न कल्पन्ते= हानये न जायन्ते।** भ्रूविक्रियाया विरतप्रसङ्गै (कु० ३।४७)। भ्रूविक्रिया **=भ्रूविलास। रोमविक्रिया=रोमाञ्च, पुलकोद्गम। लोमहर्ष।** इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् (रघु० १५।४८)। **वर्णविक्रिया=वर्णधमव्यतिक्रम, त विनेष्यन् अपनेष्यन्।** विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषा न चेतासि त एव धीरा (कु० १।५६)। नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गत मन (पञ्चत० १।४४)। **विकार परिवृत्ति,** आकारपरिवर्तनम्, रूपान्तरपरिग्रह। प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् (कु० ७।९५)। **मुखविकारैर्मुखवैरूप्यै।** विकार खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भ प्रतीकारस्य (शा० ४)। **विकारो रोग। प्रतीकारश्चिकित्सा।** मूर्छन्त्यमी विकारा प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु (शा० ५।१८)। **विकाराश्चेतोवृत्तिपरिवृत्तय, कृतकर्मविस्मृतिलक्षणा।** कृत परस्मिन् पुस्पे विकार (कि० १७।२३)। **निर्विकारे परमात्मनि कोपरूपो विकार कृत।** भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनम् (मालती० १।१७)। **विकारि कामादिविकारविधेयम्।**

—**कृत् (कृती छेदने)।** तस्मादस्य यत्रैव क्व च कुशो वा यद्वा विकृन्तति तत एव लोहितमुत्पतति (श० ब्रा० ३।१।२।१६)। **विकृन्तति ईषच्छिनत्ति। विशब्दोऽल्पीभावे।** इन्द्रो वल रक्षितार दुघाना करेणेव वि चकर्ता रवेण (ऋ० १०।६७।६)। **विचकर्त=खण्डशश्चकार शकलानि चकार।** वि पवशश्चकर्त गामिवासि (ऋ० १०।७९।६)। **उक्तोऽर्थ।** कुञ्जरान् कुञ्जरारोहान् पदातीन् रथिनो रथान्। आप्लुत्याप्लुत्य दशनैर्नखैश्च विचकर्तिरे (रा० ६।१९।१०)॥

—कृष (**कृष विलेखने**)। शुन न फाला विकृषन्तु भूमिम् (ऋ० ४।५७।८)। **विकृषन्तु विशेषेण कृषन्तु।** अग्नि विकृक्ष्यत्सु सर्वौषध च वप्स्यत्सु (लाट्या० श्रौ० ५।८)। तत शर तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकषत (भा० आदि० १३२।५९)। **व्यकर्षत=आयस्त।** यजमान वा एतद् विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपण हरन्ति (तै० स० ३।१।३।२)। **विकर्षन्ते प्रमुष्णन्ति, लुण्टन्ति।** एष ह वाव क्षत्रियोऽविकृष्टो यमेवविदो याजयन्ति। अथ ह त व्येव कर्षन्ते यथा ह वा इद निषादा . । वित्तमादाय द्रवन्ति (ऐ०ब्रा० ८।११)। **उक्तोऽर्थ।** कच्चिद् बलस्य भक्त च वेतन च यथोचितम्। सम्प्राप्तकाले दातव्य ददासि न विकर्षसि (भा०

सभा० ५।४८)॥ **न विकर्षसि=काल नातिक्रामसि। प्राप्तकाल दान न व्याक्षिपसि, न विलम्बयसीत्यथ** । यज्ञ विकृष्टमनु विकक्ष्ये (श० ब्रा० ११।८।४।२)। **विकृत मनु विकरिष्य इत्याह**। विकृष्ट इवेन स भूयो विकर्षेत (श०ब्रा० ६।५।१।६३)। **उक्तोऽर्थ** । दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि न । अद्यापि न विकृष्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत (भा० शल्य० ६१।१६) ॥ **न विकृष्यन्ते=न न्यञ्चन्ति**। आरुजन् विरुजन्पार्थो ज्या विकर्षंश्च पाणिना (भा० द्रोण० १२७।३१)। **विकर्षन्=अत्यर्थं कर्षन्**। सम्प्रकर्षन् विकर्षंश्च सेनाग्र समलोडयत् (भा०द्रोण० १२७।३१)। **विकर्षन्=विक्षिपन्**। नैव मृत्युरनिष्टो नो नि सृताना गृहात्स्वयम्। जलमग्निस्तथा वायुरथवापि विकर्षणम् (भा० आश्रम० ३७।२७)॥ **विकर्षणम् अनशनम, अनाशक**। प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणे (भा० आदि० १६०। २५)। **विकर्षण तिर्यक्पातनम्**। य परमो विकर्ष सूर्याचन्द्रमसो सा पौर्णमासी (गो० गृ० १।५।७)। **विकर्ष=विप्रकर्ष**। कृष्टय इति मनुष्यनाम। कर्मवन्तो भवन्ति। विकृष्टदेहा वा (नि०)। ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा (रा० २।६८।२१)। **विकृष्टेन=विप्रकृष्टेन**। विकृष्य बलवद् धनु (भा० वन० १६७।३३)। **सज्य शरमाकृष्येत्यर्थ** ।

—कृ (कॄ विक्षेपे)। व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चय पल्लवभङ्गभिन्न (कु० ३।६१)। **व्यकीर्यत=व्यक्षिप्यत**। असिर्गात्र गात्र सपदि लवशस्ते विकिरतु (मालती०५।३४)। **खण्डयत्वित्यर्थ** । एतद् यो वेद निहित गुहाया सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सौम्य (मुण्डोप० २।१।१०)। **विकिरति=विस्रसयति=भिनत्ति**। विकिरति मुहु श्वासान् (गी० गो० ५।१६)। **विकिरति=विसृजति, मुञ्चति**। तिलैश्च विकिरेन्महीम् (मनु० ३।२३४)। **श्राद्धभूमौ तिलान् विकिरेत् विक्षिपेत्**। वसूनि तोय घनवद् व्यकारीत् (भट्टि० १।३)। **व्यक्षैप्सीत्, अदादित्यर्थ** । अवकरनिकर विकिरति तत किं कृकवाकुरिव हस (भर्तृ०)। **विकिरति=अपस्किरते=आलिखति**। उच्छिष्ट भागधेय स्याद् दर्भेषु विकिरश्च य (मनु० ३।२४५)। **विकिर=विकीर्ण**। विकीणमूर्धजा (कु० ४।४)। **पर्याकुलशिरोरुहा**। बहुधा विकीर्णध्वज (रा० ३।३४।२५)। **विकीर्ण=विदीर्ण**। विष्किर शकुनिर्विकिरो वा (पा० ६।१।१५०)। सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किरा कुक्कुटादृते (काशिका)। कुक्कुटो विकिराणाम् (आप० ध० १।१७।२२)। **पादाभ्या विकीर्य कीटधान्यादि ये भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरा इत्युज्ज्वलाया हरदत्त** ।

—क्लृप् (कृपू सामर्थ्ये)। मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य (भा० वन० १७।

६)। **न विकल्पते=नान्यथा भवति, न भिद्यते।** काचो मणिर्मणिः काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते (पञ्चत० १ ८७)। **विकल्पते=विपर्यस्यति, विपर्येति।** अथेदमवराच्य कारम्भेण विकल्पते (अथर्व० ४।७।२)। **विगतसामर्थ्यं भवतीति सायणः।** नीवारा व्रीहिभिर्विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् (का० श्रौ० १।४।२ सूत्रविवरणे)। **नीवारा वा प्रयुज्यन्तां व्रीहयो वेति नैयत्यं नास्ति।** कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः (पञ्चत० १।३८५)। **न विकल्पन्ते=न सन्देहविषयतां यान्ति।** तेनीणादीनां परत्वं न विकल्पते (विकल्प्यते) (पा० ३।१।२ सूत्रवृत्तौ)। आदिष्टो न विकल्पेत (हितोप० २ ३)। **न विकल्पेत=इदं कर्तव्यं न वेति न विचारयेत्।** गेगमाणा न्विकल्पते (भा० शा० ५६।५०)। **विकल्पन्ते=कार्ये संशयं दर्शयन्ति।** ब्रह्मणा व्यहं कल्पयामि (अथर्व० १२।२।३२)। **विकल्पयामि भिनद्मि, विशिनष्मि।** तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः (रघु० १७।४९)। **अनध्यवसायशून्यः।** मायाविकल्परचितैः (रघु० १३।७५)। **मायाविकल्पा मायाविशेषाः।** तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषययोर्विकल्पो भवति न नानार्थयोः (मी० सू० १०।६।३३ शा० भा०)। तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतस्तथा (मनु० ९।२२८)। **दण्डनानात्वमित्यर्थः। दण्डेऽनियमः।** एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फलेऽविकल्पाः (भा० पु० ८।९।२८)। **अविकल्पा=भेदशून्याः।** विकारको विकल्पानाम् (भा० पु० १०।८५।११)। सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना (वि० पु० १।२।६२)। **कल्पस्य सृष्टेर्विकल्पना विघटना।** पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः (भा० वन० ९२।२०)। **विकल्पकाः मृष्टामृष्टविभाजकाः।**

—**क्रन्द् (क्रदि आह्वाने रोदने च)।** विक्रन्दितमहास्वनं शोकसागरं (रा० २।५९।२९)। **विक्रन्दितमाक्रोशः।**

—**क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे)।** साधु विक्रमते (वाजी) (पा० १।३।४१ सूत्रे वृत्तौ)। **अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते।** विक्रामत्यजिनसन्धिः (इहैव वृत्तौ प्रत्युदाहरणम्)। **द्विधा भवतीत्यर्थः।** इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् (ऋ० १।२२।१७)। **इदं (सर्वम्) पादक्रमैर्व्यापेत्यर्थः।** स्रुती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे (ऋ० १०।९०।४)। **चरणन्यासैराक्रान्तवानित्यर्थः।** विचक्रमे पृथिवीमेष एताम् (ऋ० ७।१००।४)। **उक्तचर एवार्थः।** पृथिवीमनु विक्रमेऽहम् (अथर्व० १०।५।२५)। **पृथिवीमुद्दिश्य क्रामामीत्यर्थः।** आतिष्ठस्व रथान्राजन् विक्रमस्व विहायसम् (भा०

मादि० ६३।१४)। **आरोह, उत्पतेत्यर्थ**। सखे विष्णो वितर विक्रमस्व (ऋ० ४।१८।११)। उरु विष्णो विक्रमस्व (वा० स० ।३८)। **आयताःक्रमाना-तिष्ठेत्याह**। अध्वान क्रामेयु। **विक्रामेयु पृथग् गच्छेयु**। एकपाद् द्विपदो भूयो विचक्रमे (अथर्व० १३।२।२७)। **दूरमतिचक्रामेत्याह**। य एकमोज-स्त्रेधा विचक्रमे (अथर्व० १।१२।१)। **विचक्रमे विभक्तवानित्यर्थ प्रतिभाति**। स स्मरन्वै परिक्लेश स्वपितुर्विक्रमिष्यति (भा० उ० १७०।३)। **योत्स्यते, आस्कन्त्स्यति**। यषामुत्साहशक्तिर्भवति ते स्वल्पा अपि शत्रून् विक्रमन्ते (पञ्चत०)। **विक्रमन्ते = विक्रामन्ति = अभिभवन्ति**। ताश्चैव विक्रमते जेतुम् (भा० सभा० ५।६२)। **विक्रमते = क्रमते = उत्सहते**। तत्प्रहरणान्याच्छिद्य विक्रामत (मालती० ८।६)। **शूरवद् वर्तते इत्यर्थ**। आरण्याऽग्निरिव हि दु-खामषज तेजो विक्रमयति (कौ० अ० ७।२।१०१)। **विक्रमयति = शूरवृत्त कार-यति**। **अमुष्य** त्वत्सेवासमधिगतसार भुजवन बलात् कैलासेपि त्वदधिवसतौ विक्रमयत (महिम्न स्तोत्रे १२)। **भुजवन बाहुसङ्घातमतिशौर्येण व्यापार-यत इत्याह**। मेदिनी दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् (भा० वन० २७१।६७)। **विक्रम क्रम**। तत सुमन्त्रस्त्वरित गत्वा त्वरितविक्रम (रा० १।८।१)। **त्वरितविक्रम त्वरितगमन**। सदार्यौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ (रा० २।११२।३)। **धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ**। शैनेय श्येनवत्सङ्ख्ये व्यचरल्लघु विक्रम (भा० द्रोण० १२०।३५)। **लघुविक्रम क्षिप्रचरणन्यास**। अपाक्राम द्रथोपस्थाद् विक्रमास्त्रीन्नरर्षभ (भा० द्रोण० ४६।५)। **विक्रम = क्रम**। लघु शीघ्र। सर्वमावृत्य विक्रमम् (मनु० ३।२१४)। **विक्रमम् = विशिष्ट क्रमम् = आनुपूर्वी = परिपाटीम्**। गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु (कु० १।३४)। **विक्रमम् = गतिम्**। अनुत्सेक खलु विक्रमालङ्कार (विक्रम० १)। **विक्रम शौर्यम्**। **विसर्जनीयस्योष्मत्वाभावेनाविकृता स्थितिरपि विक्रम उच्यते**। यदस्मानपि विक्रान्तान्विक्रम्याक्रामति स्वयम् (शि० भा० १४।३७)। **विक्रम्य सोत्साह प्रवृत्त्य**। विक्रम्य तु हृत चोरैन पालो दातुमर्हति (मनु० ८।२३३)। **विक्रम्य बलप्रयोग कृत्वा, साहस प्रयुज्येत्यर्थ**। **विघुष्यति पाठान्तरम्**। जले विक्रममाणाया (राक्षस्या) हनूमान् शतयोजनम् (भट्टि० ८।२४)। **विचर-न्त्या इत्यर्थ**। द्रुतविक्रान्तचन्द्रार्कमार्गो गोपानुपाद्रवत् (वि० पु० ५।१६।२)। **द्रुत विक्रान्तोऽतिक्रान्तश्चन्द्रार्कमार्गो येन स तथोक्त**। सुकुमाराभिताम्रेण क्रान्तविक्रान्तगामिना(हरि० २।११।३)। **पादेनेति विशेष्यम्**।

—क्री (डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये)। प्रजया स विक्रीणीते पशुभिश्चोपदस्यति (यो गा न दित्सति)। (अथर्व० १२।४।२)। **प्रजाऽस्य विक्रीता द्रव्येण विनिमिता प्रणिदत्ता भवति, पशवश्चास्योपदस्ता क्षीणा भवन्तीत्याह**। **प्रजयेति प्रकृ-**

त्यादित्वात्तृतीया । वस्नेन विक्रीणावहा इषमूर्जं च शतक्रतो (वा० स० ३।४९)। गवा शतसहस्रेण विक्रीणीते सुत यदि (रा० १।६१।१३)। **काचमूल्येन** विक्रीतो हन्त चिन्तामणिमया (शा० श० १।१२)। **सर्वत्र समानोऽर्थ ।**

—**क्रीड्** (**क्रीड़ विहारे**)। यथात्मतन्त्रो भगवान्विक्रीडत्यात्ममायया (भा० पु० २।८।२३)। **विक्रीडति विहरति । अनायस्तस्तास्ता लीला समाचरतीत्यर्थ ।** विक्रीडितो यथैवाह क्रीडामृग इवाधम (भा० पु० ६।२।३७)। **विक्रीडित क्रीडनकता नीत ।** विक्रीडय सुचिर भीमो राक्षसेन सहानघ । निजघान महावीर्यस्त तदा (भा० ३।५६)॥ **विक्रीड्य=प्रहस्य, नमवचनमुदीय ।**

—**क्रुश्** (**क्रुश आह्वाने रोदने च**)। भ्रातॄनन्ये पितॄनन्ये पुत्रानन्ये विचुक्रुशु (भा० सौ० ८।१२१)। **विचुक्रुशु =आचक्रन्दु ।** कृष्ण च जिष्णु च हरि नर च त्राणाय विक्रोशति (भा० सभा० ६७।३३)। भवति । कस्य वय विक्रोशाम (मध्यम० १)। **आक्रन्दाम इत्यथ ।** राघवस्तुतिसयुक्ता गगने च विचुक्रुशु । साधु साध्विति हृष्टाना देवाना शोभना गिर (रा० ६।९२।६९)॥ **विचुक्रुशु =प्रतिदध्वनु , प्रतिध्वनिता प्रतिशब्दिता प्रतिश्रुत्वत्यो बभूवुरित्यथ । क्रोशतिरिहाकर्मक ।**

—**क्लिद्** (**क्लिदू आर्द्रीभावे**)। वर्षाम्बुविक्लिन्न पद्ममार्गलित यथा (भा० पु० १।५४।१२)। **विक्लिन्नम्=विशेषेण क्लिन्नमुन्नम् ।**

—**क्षर्** (**क्षर सचलने**)। तस्य यो रसो व्यक्षरत् (श० ब्रा० १४।१।१।११)। **व्यक्षरत्=निरस्यन्दत ।** विक्षरन्त महामेघम् (भा० १४।२१८४)। **विक्षरन्त प्रस्यन्दमानम् ।** सा विक्षरन्ती रुधिर बहुधा घोरदर्शना (हरि० ३।१८।२४)। **विक्षरन्ती=विस्रवन्ती=स्यन्दमाना ।**

—**क्षि** (**क्षि हिंसाया स्वादि**)। एते वै त विक्षिण्वन्ति य विचिकीर्षन्ति (श० ब्रा० ९।१।१।२३)। **क्षीणमपचित कुर्वन्तीत्याहु । ब्राह्मणे तु श्नाविकरणोऽय प्रयुक्त ।**

—**क्षिप्** (**क्षिप प्रेरणे**)। महार्णव विक्षिपेत्सक्षिपेच्च (भा० आश्व० ४२।५९)। **विक्षिपेत्=विस्तारयेत् ।** तत्र मेधाविन केचिदर्थमन्यैरुदीरितम् । विचिक्षिपुर्यथा श्येनो नभोगतमिवामिषम् (भा० सभा० ३६।६)॥ **विचिक्षिपु = आददाना व्यकुर्वन् ।** सुहृदो विक्षिपन्त्याशु कथाभिर्व्रणवेदना (सुश्रुत० २।१।६९)। **विक्षिपन्ति=हरन्ति=अपनुदन्ति । ये स्वामिन दुष्टतम वदन्ति वाञ्छन्ति** वृद्धि न च विक्षिपन्ति (भा० सभा० ७१।१)। **न विक्षिपन्ति व्याकुला न भवन्ति । क्षिपतिरिहोपसर्गवशादकर्मक ।** तस्य विक्षिपतश्चाप सन्दधानस्य चासकृत् (भा० वन० १७।५)। **विक्षिपत =कर्षत । विक्षिपन्नादयश्चापि धनु**

श्रेष्ठम् (भा० वन० १७।३)। उक्तोऽर्थः। अभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती (सा० द०)। प्रेरयन्तीत्याह। ज्या विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः (भा० वन० २६६।२४)। विक्षिपन्तोऽवरोपयन्तः। स्फुरता विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः (भा० आदि० १८७।१८)। प्रास्ताः, परास्ताः, मिथो विश्लेषिताः सन्तः, इतस्ततोऽवशं नुद्यमानाः। सर्वगात्राणि विक्षिप्य किं शेषे (रा० ६।६५।३५)। विक्षिप्य=वितत्य=प्रसार्य। भ्रूविक्षेपं कथयति (पा० ३।४।५४ सूत्रे वृत्तिः)। भ्रुवौ विक्षिप्य उदच्य, उन्नमय्य। गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् (भा० शा० ३३७।३६)। विक्षिप्य प्रसार्य। शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जाम् (रा० २।७८।२६)। विक्षेप इतस्ततः कर्षणम्। अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः (अमरः)। नृत्यविशेष इत्यर्थः।

—क्षुभ् (क्षुभ संचलने)। यदाशसा वदतो मे विचुक्षुभे (अथर्व ७।५७।१)। विचलितं विघटितं विकृतिमद्वाऽभूदित्याह। अम्भांस्य श्वासहता विचुक्षुभुः (भा० पु० ७।८।३२)। विचुक्षुभुः=क्षोभमुपजग्मुः, विचेलुः, विजह्वलुः।

—खण्ड् (खडि मडि भेदने)। ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिताः। न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च सस्तवैः (पञ्चत० ४।६०)। विखण्डिता विशकलिताः।

—खन् (खनु अवदारणे)। यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु (अथर्व० १२।१।३५)। विखनामि=उत्खनामि।

—ख्या (ख्या प्रकथने)। व्यन्धो अख्यदहिमाददानः (ऋ० ४।१९।६)। व्यख्यत् अपश्यत्। रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः (ऋ० १०।१२७।१)। व्यख्यत् प्राकाशयत् अदीपयत् प्रभामकरोत्। वि नाकमख्यत्सविता (ऋ० ५।८१।२)। जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः (ऋ० ७।१३।३)। उक्तपूर्व एवार्थ एतयोरुदाहृत्योः। त्रिषु लोकेषु विख्यातः प्रख्यातः, प्रसिद्धः, प्रतीतः।

—गण् (गण सङ्ख्याने)। वायवीर्यविगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः (याज्ञ० ३।१०४)। विगण्यन्ते=गण्यन्ते=सङ्ख्यायन्ते। विशब्दोऽविशेषकृत्। ततो भूयो व्यगणयत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः (भा० शल्य० ५०।५१)। व्यचारयदित्यर्थः। किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते (पञ्चत० ३।४०)। किमपि चिन्तयन्त इत्यर्थ इति वयम्। अवजानन्त इति संस्कृतशामण्यकोषः। अस्मदुक्त एवार्थः साधुरितीमा उदाहृतयो भूयस्समर्थयन्ते—अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः (रघु० १।८७)। तांस्तान् विगणयन्नर्थान् (भा० वन० २९८।२०)। एवं यथावद् विगणय्य बुद्ध्या (रा० ३।४४।३१)।

—गद् (गद व्यक्तायां वाचि)। न हि निम्बात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके विगदितं वचः (रा०)। विशेषेण गदितम्, बहुलमुच्चारितम्।

—गम् (गम्लृ गतौ)। न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा (रा० २।६०।१६)। विगच्छति=अपगच्छति=अपैति। वासवृक्षे समागम्य विगच्छन्ति यथाण्डजा। नियत विप्रयोगान्तस्तथा भूतसमागम (बुद्ध० ६।४६)॥ विगच्छन्ति=वियुज्य वियुत्य गच्छन्ति, विप्रयुक्ता गच्छन्ति। व्यपयान्ति। त्रेधा विष्वग् विगच्छति (अथर्व० ११।८।३३)। उक्तोऽर्थ। ततो निशा व्यगमन्महात्मना सशृण्वता विप्रसमीरिता गिर (भा० १४।१६।१२)। व्यगमत् =व्यत्ययगात। इदानी दूर व्यगमल्लज्जा लज्जावतीनाम्। अत्यन्त व्यनशदित्यर्थ। शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपा (शा० ६।५)। यापयति क्षपयति। आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानाम् (माल० ५।२०)। ईतिविगम=दैवीनामापदा विनाश। यथा क्रीडोपस्कराणा सयोगविगमाविह (भा० पु० १।१३।४३)। विगमो वियोग। केवलो विगमशब्दस्तु वियोग नाह। सयोगसमभिव्याहृतस्तु तत्रार्थे शक्त इति सुधीभिरवधेयम्। निष्प्रभे विगतारोको (अमर)। विगतो निष्प्रभ। प्रयोगस्त्वत्रार्थे नोपलभ्यते। अवनितलविगतैश्च भूतसङ्घै (भा० द्रोण० ३७।३४)। विगतै=विकीर्णै। विगते बाहुवीर्ये (अथर्व० ५।२१।१०)। विगते विनष्टे। विगत तु विदेशस्थ शृणुयाद्यो ह्यनिदशम् (मनु० ५।७५)। विगतमुपरत मृतम्। वे शालच्छङ्कटौ (पा० ५।२।२८)। इत्यत्र वृत्तौ विगते विशाले शृङ्गे। तद्योगाद् गौरपि विशाल उच्यत इत्युक्तम्। अन्यानुरक्ता विगता (वैजयन्ती)।

—गर्ह् (गर्ह गल्ह कुत्सायाम्)। प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे (भा० आदि० ११७।१७)। विगर्हसे=गर्हसे=निन्दसि=कुत्सयसि। अय द्विजैर्विद्वद्भि पशुधर्मो विगर्हित (मनु० ९।६६)। विगर्हितो विनिन्दित। यदि भीष्म स्त्रिय हन्यात्सन्त कुर्युर्विगर्हणम् (भा० उ० १९२।६९)। प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमता मध्येऽनुजानामपि (वेणी० १।१२)। स्पष्टोऽर्थ।

—गल् (गल इति लौकिको धातु स्रवणेऽवस्रसने वा वर्तते)। प्रायेण निष्ठायां दृश्यन्ते प्रयोगा। महावनमिव च्छिन्न शिश्ये विगलितद्रुमम् (भा० वि० २३।३२)। विगलिता पतिता द्रुमा यत्र तत्। रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्या (विक्रम०, रघु० ९।६७, तत्र प्रियाया इति पाठ)। रतौ निधुवने विगलिता विघटिता विस्रस्ता बन्धा कबर्यो यत्र। जलात्पुनर्विगलितो (मत्स्यो) गलितो बकेन (पञ्चत० २।८७)। विगलितो भ्रष्ट, निष्क्रान्त इति यावत्। गलितो निगिलित, अवगीर्ण। वियोगाग्निविगलज्जीवितोऽभवत् (कथा० ७।७५)। विगलत्=द्रवत्, भ्रश्यत्। कामाग्निनेव सन्तप्त स्विन्नो विगलित स च (कथा० १८।७८)। उक्तोऽर्थ। विगलितमेघवर्चस (भा०

आदि० १६।२५)। क्षरिताम्रज्योतिष इत्यर्थ । दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता (मृच्छ०)। **विगलिता नि शेषेण स्रुता स्यन्ना स्कन्ना शोष गतेत्यर्थ ।** मयि विगलितप्रत्याशत्वाद् विवाहविधे पुरा (मालती० ६।११)। **विगलितप्रत्याश =नष्टाशस ।**

—गाह् (**गाहू विलोडने**)। एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो विगाहते (ऋ० ६।३।६)। **अप समुद्र प्रविशति, अप्सु निमज्जति ।** स व्यगाहत विगाढमन्मथ (दीर्घिका) (रघु० १६।६)। **उक्तोऽर्थ । विगाढमन्मथ =प्रौढमदन ।** विषमोपि विगाह्यते नय कततीर्थ पयसामिवाशय (कि० २।३)। **विगाह्यते=प्रविश्यते ।** निशा व्यगाहत सुखशीतमारुता (भा० उ० १८२।२६)। **व्यगाहत=अवातरत् ।** (वनस्पति) अन्तर्भूमि विगाहते मूलै (सुश्रुत० १।२७०।५)। **अन्त प्रविशतीत्यर्थ ।** दु खेन हि विगाह्यते प्रचकितै राज्ञा गृह वार्धिवत् (पञ्चत० १।४२०)। **उक्तोऽर्थ ।** तया मुनीना चरित व्यगाह्यत (कु० ५।१६)। **अन्वस्रियत, अन्वचर्यतेत्यर्थ ।** यदिन्द्रादो दाशराज्ञे मानुष विगाहथा (अथर्व० २०।१२८।१२)। **विगाहथा =व्यगाहथा व्यविध्य ।** अथात्मन शब्दगुण गुणज्ञ पद विमानेन विगाहमान (रघु १३।१)। **विगाहमान =अतिक्रामन् ।** **ईषद्** विगाहमानाया रजन्या दिवसे गते (हरि० २।२५।६)। **अल्पमतिक्रान्तायामित्यर्थ ।** विगाह्यमाना सरयू च नौभि (पश्यन् रेमे) (रघु० १४।३०)। **विगाह्यमाना=विलोड्यमाना, क्षोभमापाद्यमाना** अन्तर्जले विगाढ (पर्वत) (रा० ५।७।३६)। **विगाढ =निमग्न ।** विगाढाया रजन्या च राजा दैन्य पर गत (भा० द्रोण० १८३।२०)। **विगाढा=अवतीर्णा ।** मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा (जलाशय) (रा० ५।७४।३१)। **विगाढा कृतावगाहा ।** विगाढे रजनीमुखे (भा० वन० ४६।५)। **विगाढेऽतिक्रान्ते । रजनीमुख प्रदोष ।** जनस्य तस्मिन्समये विगाढे (रघु० १६।५३)। **विगाढे =कठिने ।** विगाढमन्मथ (रघु० १६।६)। **प्रौढमदन =विवृद्धमनसिज ।** विगाढे युधि सम्बाधे वत्स्यसे माम् (भा० ३।१६।१४)। **विगाढे वृद्धिमुपेयुषि ।** विगाह्यागाधगम्भीराम् (उशतीम्) (भा० उ० ७६।१४)।

—गुप् (**गुपू रक्षणे**)। यदैतमनुपश्यत्यात्मान देवमञ्जसा। ईशान भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते (श० ब्रा० १४।७।२।१८)। **न विजुगुप्सते= नोद्विजते ।**

—गै (**कै गै शब्दे**)। विगायति च यो लोके यवनाना विलोकनम् (शि०भा०)। **निन्दति विरुणद्धि वा ।** विगीयसे मन्मथदेहदाहिना (नै० १।७६)। **विगीयसे =निन्द्यसे, अवक्षिप्स्यसे ।** **विगान वचनीयत्वम् इति सङ्कीर्णवर्गान्ते स्वामिनो-**

द्भूत वच । अभिचार चकारास्येत्यविगाना जनश्रुति (रा० ७।१३३) । **अवि-गाना=अविसवादा=अविप्रतिपन्ना** । यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नाव-बुध्यते (मनु० ८।५३) । **विगीतान्=विरुद्धान् । सकुलान् परस्परव्याहतान्** ।

—ग्रन्थ् (**ग्रथि कौटिल्ये, ग्रन्थ सन्दर्भे**) । अन्तानुष्णीषेण विग्रथ्नाति (श० ब्रा० ३।३।२।१८) । **बध्नातीत्यर्थ** ।

—ग्रह (**ग्रह उपादाने**) । आज्य जुह्वा चतुष्कृत्वो विगृह्णाति (श० ब्रा० ३।२।४।८) । **विगृह्णाति=विभज्य गृह्णाति** । तदेनानि द्वेधा विगृह्णीयात् (ऐ० ब्रा० ७।३२) । त विगृह्णाति देवेभ्यस्त्वा य एव कुर्याद्यथादेवत त्वेव विगृह्णीयात् (श० ब्रा० ४।२।३।११) । **विभजेदित्यर्थ** । अचेतसो वि जगृभ्रे परुष्णीम् (ऋ० ७।१८।८) । **विजगृभ्रे=विजगृहिरे=विस्रावितजला नि शषितापा चक्रुरित्यर्थ** । **विग्रह कूलभेद इति सायण** । अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णते (श० ब्रा० ३।६।४।२५) । **निग्राभ्याभ्यस्तन्नामिकाभ्योदुभ्य उद्धृत्य भरन्तीत्यर्थ** । अपशब्दाश्चास्य विगृह्णीयात् (का० स० त्रि० शिष्योप०) । यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभि । न विगृह्णाति वैषम्यम् .(भा० पु० ३।३२।२४) । **विगृह्णाति=विविच्य गृह्णाति, विबुध्यते** । अन्तभू मिगताश्चान्ये हयाना चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा घोरा रथचक्रे च भारत (भा० वन० १७२।८) ।। **अभञ्जन् अमृद्नन्नित्यथ प्रतिभाति । धृतवन्तो गृहीतवन्त इति कश्चित्** । सन्दधीत न चानाय विगृह्णीयान्न बन्धुभि (भा० शा० ७०।५) । **विग्रहमाचरेत्, सम्प्रहरेत्, युध्येत** । विगृह्यते राहुणा दिनाधीश (पञ्चत० १। २३१)। **उक्तोऽथ** । यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम (भट्टि० १७।२३)। विजगृहे तिसृणा जयिन पुराम् (कि०१८।१२)। **गृहीतवानित्यर्थ । विशब्दो नार्थे विशेष करोति** । राजान बोधिसत्त्व प्रति विग्राहयामासु (अवदा० जा० २३) । **बुद्धिभेद जनयामासु., बिभिदु** । सर्वमिद पूवकमकृत सुखामुखम्, न प्रयत्नसामर्थ्यमस्तीत्येव मन्य एन विग्राहयामास (अवदा० जा० २३)। **विपरीत ग्राहयामास बोधयामासेत्युक्त भवति** । अनुयुगविगृहीतदेहा (ब्रह्मविष्णुगिरीशा) (भा० पु० ४।१।२७) । **परिगृहीतविविधतनव, धृतनानाशरीरा इत्यर्थ** । विगृहीतादपीष्यते (पा० ४।२।९३ सूत्रे वार्त्तिकम् । **अवयवशो गृहीतावित्यर्थ** । बन्धुना विगृहीतोऽहम् (भट्टि० ६।८६) । **विगृहीतो विरोधित** । स जायमानो विगृहीतमात्र (भा० आदि० ९०।१५) । **विग्रहेण सर्वाङ्गकलापेन सम्पन्नमात्र इति नीलकण्ठ । विभक्तावयव इति तु मूलानुवादार्थ** । बलवता विगृहीनस्य तदनुप्रवेशो **विदेशगमन** वा (तन्त्रा० ३, उपक्रमे) । **विगृहीतस्यायोध्यमानस्य । षोडशाक्षरेण विगृह्य** (शा० श्रौ० १०।८।१८) । **विगृह्य=प्रगृह्य** । मध्ये ह्रदस्य

प्लवस्व विगृह्य चतुर पद (गरुव० ४।१५।१४) । **प्रसार्येति दुर्ग । विश्लेष्येति तु परे ।** तस्मादिमानि वयासि विगृह्य पक्षावनायुवानानि पतन्ति (श० ब्रा० ४।१।२। २६) । **विगृह्य=वितत्य, विस्ताय ।** विगृह्य शत्रून्कौन्तेय जेय क्षितिपतिस्तदा (भा० आश्रम० ६।७) । **विगृह्य=युद्ध्वा ।** विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमर्हादिव दिव (शिशु० १।५१) । **उक्तोऽर्थ ।** देवराजो विगृह्येद काले वचनमब्रवीत् (भा० वन० १७४।१) । **विगृह्य विशेषेण गृहीत्वा स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्य ।** धनुर्विगृह्य (भा० ४।२०८६) । **गृहीत्वेत्यथ । नार्थो विना ।** एतद्वा एन देवा एषु लोकेषु विग्राहमैच्छन् (श० ब्रा० ६।३।३।५) । **एकैकशोऽन्वैच्छन्नित्यथ । विग्राहमिति विपूर्वाद् गृह्णातेर्णमुल् । आश्व० श्रौ० ८।३ इत्यत्रापि विग्राहमिति प्रयोग । तत्र पृथक् कृत्वेत्यथ ।** यथा लोहस्य नि स्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् । उपैति (भा०आश्व० १८।६) । **विग्रह आकारो रूपम् ।** त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया (माल० १।१४) । **विग्रह शरीरम् ।** विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबला स तत्वरे (रघु० १९।३८) । **विग्रह कलह ।** उग्राय विग्रहायास्मै त्वया प्रेषयता ह्यमुम् (शि० भा० १७।३५) । **विग्रहो निग्रहोऽनुग्रहविपर्ययो वा ।** वृत्त्यथबोधक वाक्य **विग्रह इति वैयाकरणा ।** अनुग्रह विग्रह वा मन्यसे तद्विधाहि न (भा०पु० १०।१६।५९) । **विग्रहो निग्रहोऽनुग्रहविपर्ययो वा । अत्रार्थेऽन्यत्र मृग्योऽस्य प्रयोगो बहुश्रुते ।** परिमाण च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् । **विग्रहो विभाग ।**

—ग्लै (ग्लै हर्षक्षये) । नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापन हि तत् (छा० उ०) । **विग्लापन व्यय-, अपक्षय ।** तन्नो विग्लापयति (भा० पु० ३।२।२२) । **विग्लापयति खेदयति, विमनाययति, विमनस्कान्करोतीत्यथ ।**

—घट (घट चेष्टायाम्) । एते द्रागेव विघटिष्यन्ते । **भेद प्राप्स्यन्ति पलायिष्यन्त इति वा ।** ततो विजघटे शैलै (भट्टि० १४।६६) । **विघटितम् । शैला भेदमापु, सर्हाति जहुरित्यथ ।** कायमुद्घाटित क्वापि मध्ये विघटते यत (हितोप० ४।२) । **विघटते=प्रतिहन्यते विराममेति ।** वयस्य विघाटयता द्वारम् (अवि० ५) । **उद्घाटयता विव्रियतामित्यथ ।** विघटयन्त्यग्रे नभोऽम्भोमुच (मालती० ५।२) । **विघटयन्ति द्विधा विभजन्ति ।** उपरि विघटमान प्रौढतापिच्छनील (मालती० ६।२४) । **विघटमान =रूपनानात्व परिगृह्णान ।** अहो विघटित तिमिरपटलम् (प्र० च०) । **सहतभावमहासीदित्यर्थ ।** मन्त्रिणा पृथिवीपालचित्त विघटित यदि । वलय स्फटिकस्येव को नु सन्धातुमर्हति (हितोप० २।१५७) ॥ **विघटित द्विधा भिन्नम् ।**

—घट्ट् (घट्ट चलने) । द्वारं विघट्टयन्कराभ्याम् (भा० सभा० ५७।११) ।

उद्घाटयन्नित्यर्थः । कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् (कु० १।९) । **विघट्टितानां बलवत्कम्पितानाम्**। दर्व्या विघट्टय (सुश्रुत० १।३२।१९) । आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् (भतृ० ३।५४) । **विघट्टिता=विक्षिप्ता** । तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः दिग्गजैः (शिशु० १।६४) । **विघट्टितैः =विकीर्णैः** । सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तद् इन्द्रधनुः (व०बृ०स०३४।१)। **उक्तोऽर्थः** । द्वेषित ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् (भा० ४।१४६४) । **सर्वं रहस्यमुद्भिन्नमित्याह** ।

—घस (घस्लृ अदने) । विघसो भुक्तशेषं तु (मनु० ३।२८५) । **तथा चोत्तरे रामचरिते प्रयोगः**—तृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणा इव (भुव) (५।६) । वकविघसपङ्कसारा नचिरात् काव्नि र्भवितासि (आर्या०) । किमद्याश्वत्थामा तदरिरुधिरासारविघसम् (वेणी० ३।२५) । **विघसो भोजनम्** ।

—घुष् (घुषिर् अविशब्दने, विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोन्यस्मिन्नर्थे, शब्द इत्य ये पेठुः) । तूर्यगीतविघुष्टानि विमानानि (रा० ३।३९।१९) । **विघुष्टानि =शब्दपूर्णानि** । अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः (भा० ३।१५४३३) । **विघुष्टमुच्चैर्घोषितम्** ।

—घूण् (घुण घूर्ण भ्रमणे) । विनिपेतुः पृथक् केचित्तथाऽन्ये विजुघूर्णिरे (हरि० १२५४७) । **विजुघूर्णिरे=इतस्ततो भ्रेमुः** ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि) । उपस्थे मातुर्विचष्टे (ऋ० ५।१९।१)। **विचष्टे प्रकाशते भासते, भाति** । त्रय केशिन ऋतुथा विचक्षते (ऋ० १।१६४।४४) । **उक्तोऽर्थः** । शतं नो रास्व शरदो विचक्षे (ऋ० २।२७।१०) । **विचक्षे=दर्शनाय** । तस्य केतो हृद आ वि चष्टे (ऋ० १।२४।१२) । **विचष्टे विपश्यति** । परि चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् । (ऋ० ७।१०४।२५) । **उक्तचर एवार्थः** । तया पवस्व धारया यया पीता विचक्षसे (ऋ० ९।४५।६) । **विचक्षसे=आत्मानं प्रादुर्भावयसि** । गृह्या गृह्णानो बहुधा विचक्ष्व (अथर्व० ५।२०।४) । (हे दुन्दुभे) **बहुधा घोषणां कुर्वित्याह** । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद् विचचक्षिरे (ईश० उ० १२) । **उपदिदिशुः, व्याजह्रुः** ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । अधिज्यधन्वा विचचार दावम् (रघु०२।८)। **बभ्राम, पर्यटि** । इष्टान् देशान् विचर जलद विद्युता सम्भृतश्रीः (मेघ० ११७) । **उक्तोऽर्थः** । बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह (हरि० १।३।४५) ॥ **अनन्तरोदीरित एवार्थः** । यन्मे माता

प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता (मनु० ६।२०)। कामचारत **स्वैरं परिभ्रमन्तीत्यर्थः** । हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन् द्विजः (भा०प० ६।१।१५)। **व्यचरत्=अपाचरत्, प्रामाद्यत्। अन्यत्रान्वेष्योऽयमर्थः सुधीभिः** । तास्तु सर्वान्निरव्याघ्रः सैन्धवान् व्यचरद्बली (भा० आश्व० ७७।३०)। व्यचरत्=**आक्रामत्, आस्कन्दत्, अभ्ययात्।** असिमार्गान् बहुविधान् विचेरुः सनिका रणे (भा०द्रोण० ६७।१७)। **विचेरु=आचेरु । विशब्दो नानात्वे ।** आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत (भा० शा० १२०।१६)। **साधकबाधकभूमौ सचारयेदिति नीलकण्ठः ।** पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि (वा० स० १२।१०७)। **उपावसि तस्याः साह्यमाचरसि ।** विषसलिलतुलाग्निप्रार्थिते मे विचारे (मृच्छ० ६।४३)। **विचारो व्यवहारपरीक्षा ।** कस्येयं मृगशावाक्षी वनान्तरविचारिणी (हरि० २।२८।७८)। **वनान्तरविचारिणी वनमध्ये भ्रमन्ती ।** आज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया (रघु० १४।४६)। **अविचारणीया, अचिन्तनीया, अनाशङ्कनीया ।** को विचारः स्वेषूपकरणेषु (उत्तर०)। **विचारो विचारणा=अनध्यवसाय, विमर्शः ।** नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरेण, अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितम् (यो० सू० ४।१४ भाष्ये)। **विज्ञानविसहचरेण=विज्ञाननान्तरीयकत्वेन । विर्विरोधे ।** प्रत्यक्षमपि कर्मेदं करोतीव विचारणाम् (अवदा० जा० २।३१)। **विचारणा सन्देहम् ।** विचरितप्राया मया लङ्का (अभि० २)। **प्रायेण भ्रान्तेत्यर्थः ।** अपूर्वमकृतं नित्यं य एनमविचारिणम् (भा० आश्व० ५१।३४)। **अविचारिणम्=अविचालिनम्=कूटस्थम् ।**

—चर्च् (चर्च अध्ययने)। पामपामे विचर्चिका (अमर)। **प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिरिति तत्त्वबोधिनी ।**

—चल् (चल कम्पने, चल विलसने)। व्यचालीदम्भसां पतिः (भट्टि० १५।७०)। **अक्षुभदित्यर्थः ।** विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् (गीत० ५)। नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद् विचलितः स्वकात् (याज्ञ० १।३५८)। **विचलितो भ्रष्टः ।** अधिकरणविचाले च (पा० ५।१।४३)। **विचालोऽन्यथाकरणम्, सङ्ख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणम, अनेकस्य चैकीकरणम् इति वृत्तिः ।** विचाली हि संवत्सरशब्दः, सावनोऽपि गणितदिवसकः, शीतोष्णवर्षलक्षणोऽपि चान्द्रमसोऽपि (मी० ६।७।३८ सूत्रे शा० भा०)। **विचाली=अनियतः ।**

—चि (चिञ् चयने)। कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने (ऋ० १०।४३।५)। एते हीदं सर्वं विचिन्वन्ति (श०ब्रा० ६।१।१।२३)। **परिचिन्वन्ति प्रत्यभिजानन्तीति वेत्याह ।** न यजमानः सोमं विचिनुयात् (आप० श्रौ० १०।७।२०।१६)। **तृणाद्यपनयेन शोधनं विचयनम्** (रुद्र०)। ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त

सुरै सह (भा० अनु० ८५।२०)। **व्यचिन्वन्त = व्यचिन्वत = अमृगयन्त = अन्वैच्छन्।** विचिनोति मा तात सहैवाश्रमवासिभि (भा० वन० २९७। ८४)। **विचिनोति = अन्विष्यति।** कृष्णाजिने सोमाशून् विचिनोति (कौ० सू० २४, ३-७)। नार्यस्ते प न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया (वा० स० २३। ३६)। **लोमानि पृथक् कुर्वन्त्वित्यर्थः।** ज्योतिर्मय विचिन्वन्ति योगिनस्त्वा विमुक्तये (भा० पु० १०।२३)। **जिज्ञासन्त इत्यथ।** गदामि वेदान् विचिनोमि छन्द (भा० वन० १९७।८)। क्रव्यात्कविष्णुर्वि चिनोत्वेनम् (अथर्व० ८।३। ४)। **एन यातुधानम्। विचिनोतु इतस्ततो भक्षणायाकृष्य विप्रकीर्णं करोतु।** त्वया वय पवमानेन सोम भरे कृत वि चिनुयाम शश्वत् (ऋ० ९।९८।५८)। **विचिनुयाम सम्पादयेम।** चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान् विचिनोति पुण्याय कर्मणे (ऐ० आ० २।१।७)। **विशेषेण सम्पादयति, निर्मिमीत इत्यर्थ।** धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने (रा० ३।४३।३१)। **विचीयन्ते सगृह्यन्ते।** फलानि वृक्षमारुह्य विचिन्वन्ति च ये तदा (भा० आदि० १२८।२१)। **विचिन्वन्ति = अवचिन्वन्ति।** अयमेमि विचक्राशद्विचि वन्दासमार्यम् (ऋ० १०।८६ १९)। विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सराम् (अथर्व० ४।३८।२)। **समुच्चिन्वतीं कोष्ठे त्रिचतुरानक्षान्सङ्घीकुर्वतीमिति सायण।** आचरयुस्तत्र रामाय मही सागरमेखलाम्। विचिताम्...(भा० वन० २८२।२४)॥ **विचिताम् अन्विष्टामनुसहिता परीक्षिताम्।** विचितश्चैष समन्तात् श्मशानवाट (मालती० ५)। **उक्तोऽर्थ।** धर्म्यां तु वृत्तिमन्विच्छन् विचिताशीह दुःखित (अवदा० जा० १)। स्नातवस्य वाऽमौत्रधौत विचितकेश प्रसारितदश दीक्षातपसोरिति (का० श्रौ० ७।२।१६)। **विचितकेश विचिता निष्कासिता केशा सूत्राणि यस्मात तत् तथोक्तम्।** चोदयामास तानश्वान् विचितान् भीष्मसायकै (भा० भीष्म० ५९।५३)। **विचितान्, आचितान् आच्छन्नानित्याह। विर्विशेषणे।** ततस्त्रिगर्तराजान सूर्यवर्माणमाहवे। विचित्य शरजालेन प्रजहास धनञ्जय (भा० आश्व० ७४।९)। **विचित्य = आचित्य = आच्छाद्य।** वनदिङ्मार्गविचयो वीवधासाररक्षणम् (का० नी० सा० २०।५)। **विचय परीक्षणम्।** तुरगविचयव्यग्रान् (उत्तर० १।२३)। **विचयोऽन्वेषणम्।** छन्दोविचिति (आप० ध०२।८।११)। **छन्दासि विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते यया सा छन्दोविचितिर्वेदाङ्गम्।** विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा (भा० वन० २८२।१९)। **अन्वेष्येत्यर्थ।**

—**चृत् (चृती हिंसाग्रन्थनयो)।** शालाया नद्धानि वि चृतामसि ( )। **अथर्नोर्म, विष्याम, भिन्द्म। नद्धानि ग्रन्थय।** 'वेद स्वस्ति' इति वेद विचृतति (वै० श्रौ० ८।१२)। **विचृतति विमुञ्चति।** अयस्मय विचृता बन्धमेतम् (वा० स० १२।६३)। **विच्छिन्धीत्याह।** वि ते पाशाश्चृतामसि (अथर्व०

६।३।१४)। उत्कोऽर्थः। पाशैर्ग्रीवास्वविचृत्यम् (बा० सं० १२।६५)। चर्तितुं छेत्तुमनर्हम्।

—चेष्ट् (चेष्ट चेष्टायाम्)। महाभुजगसंकाशा बाहवः परिघोपमाः। उद्वेष्टन्ति विचेष्टन्ति सचेष्टन्ति च सर्वशः (भा० द्रोण० ८९।१६)। विचेष्टन्ति =विविधं चेष्टन्ते। सम्पत्तौ च विपत्तौ च दैवमेव हि कारणम्। इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते (का० नी० सा० ६।१४।३७)। न विचेष्टते न व्यवस्यति=नोद्युङ्क्ते, नोद्यच्छते, नोत्तिष्ठते। अत्र विर्विरोधे न, चेष्टामेव विशिनष्टि। धराया स्म व्यचेष्टेताम् (रा० २।७७।८०)। व्यलुठतामित्यर्थः। विदर्भनगरे चैषा राजेन्द्रत्वं विचेष्ट्य (हरि० २।५०।२१)। विचेष्ट्य विचाल्य। अशयेत्यर्थः। मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया (हरि० १।६।५४)। विचेष्टन्ती मैथुनप्रतिकूला चेष्टा कुर्वाणेति नीलकण्ठः। यथार्हमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम् (वि० पु० ६।६।३८)। विचेष्टितम्=चेष्टितम्=कृतम्। न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् (भा० वन० १६०।६)। विचेष्टितम्=अवदानानि=चरितानि। किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् (विक्रम० २।६)। अनङ्गविचेष्टितम्=मनसिजविलसितम्।

—छद् (छद अपवारणे)। घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीव (छा० उ० ८।१०।२)।

—छन्द् (छदि संवरणे)। दानाद् विच्छन्दयस्त महासत्त्वमुवाच (अवदा० जा० ५)। वारयन्नित्यर्थः। विर्विरोधे। उपच्छन्दनविरोधिनमर्थमाह।

—छिद् (छिदिर् द्वैधीकरणे)। न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत् संसारविच्छित्तये (भर्तृ० ३।११)। संसरणच्छेदाय, जननमरणप्रवाहविरामायेत्याह। वृत्त्यविच्छित्तिकामः (गो० गृ० ४।८।१६)। जीविकाविलोपाभावमिच्छन्नित्यर्थः। विच्छिद्यमानेऽपि विच्छित्तिनवचन्दनेन वपुषः (शिशु० १६।८४)। विच्छित्तिरलङ्क्रिया। विच्छित्तिविशेषैः सुरसुन्दरीणाम् (शा० ७।५)। विच्छित्तयो वर्णकारागाः। स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् (सा० द० १३८)। मण्डनानादरन्यासो विच्छित्तिः रूपदर्पतः (१।६।२३ अमरोद्घाटने स्वामी)। विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या (भट्टि० ३।५२)। वंशेऽवसानमुपयति सतीत्यर्थः। यशश्चन्दनविच्छिन्नैरस्त्वं च दोर्भिः प्रसाधितः (राम० २४।१००)। चन्दनविच्छिन्नैश्चन्दनानुलिप्तैः। विच्छिन्नेषु पथिष्वहः-

परिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति (अमरु० ७६)। विच्छिन्नेषु भग्नेषु। यदर्थे विच्छिन्न भवति कृतसन्धानमिव तत् (शा० १।९)। विच्छिन्न विसहितम्।

—जन् (जनी प्रादुर्भावे)। विजज्ञे च तत काले राजन्राजीवलोचना। कुमार देवगर्भाभम् (भा० आदि० ८२।२७)। विजज्ञे=सुषुवे। प्रजज्ञ इति पाठान्तरम्। समा समा विजायते (पा० ५।२।१२)। इह विपूर्वो जनिरकमक। तत स्मरसखे काले पुष्ययुक्त निशाकरे। दिवाकरे मृदुकरे देवी पुत्र व्यजायत (बृ० श्लो० स०)॥ उक्तोथ। इह धातु, सकमको यथा निरुक्ते भारतप्रयोगे। वैराजात्पूरषाद्वीर शतरूपा व्यजायत। प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत (हरि० १।२।५)॥ अद्यश्वीन इति निपात्यतेऽवष्टब्धे विजने (पा० ५।२।१३ सूत्रे वृत्ति)। विजन प्रसव न अवष्टब्ध आसन्न। यस्ते पुत्रो गर्भितोऽय विजात स्वर्णष्ठीवी यमदात् पर्वतस्ते (भा० शा० २९।१४९)। विजात =विशिष्टगुणोपेत। विजावति प्रजावति वि ते पाशाश्चृतामसि (अथर्व० ६।३।१४)। विजा=विजन =प्रसव।

—जल्प् (जप जल्प व्यक्तायां वाचि)। विजल्प प्रलाप, मात्सर्यगर्भा गी। असौ त्वा विजल्पति (कौ० अ० ११।१।१६०)। परिहासविजल्पित सखे परमार्थेन न गृह्यता वच (शा० २।१८)।

—जि (जि जये, जि अभिभवे)। प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्व स पुष्पायुध (गीत०)। अभिभवतीत्यर्थ। रहस्य साधूनामनुपधि विशुद्ध विजयते (उत्तर० २।२)। सर्वोत्कर्षेण वतत इत्यर्थ। यौ वै सर्व जयति विजयते (जैं० १।९५)। चक्षुर्मेचकमम्बुज विजयते (वा० भा० १।३३)। विजयतेऽतिशेते अतिक्रामति। इतो जयेतो विजय सजय जय स्वाहा (अथर्व० ८।८।२४)। यस्मात्तमेव होतार वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्य विजितये (गो० ब्रा० पूर्व० २।२४)। अत्र विशब्दो वैशिष्ट्यवचन प्रतिभाति। अन्यत्र प्रायेण जयतिना सम्प्रयुक्तो नाय विशेषकृत्। जयो विजय इत्येकोर्थ, लोचनविलोचनवत्। अस्याधिज्ये धनुषि विजयम् (आशसन्ते) (शा० २।१६)। स्पष्टोऽर्थ। प्रभवति न तदा परो विजेतु भवति जितेन्द्रियता यदात्मरक्षा (कि० १०।३५)। क्षितिविजितिस्मृतिविहितिव्रतरतय परमतय। विजितिर्विजयो जय।

—जृम्भ् (जृभि गात्रविनामे)। तमोऽन्ये हासिषुर्योधा व्यजृम्भिषत चापरे (भट्टि० १५।१०८)। मुखव्यादानमकुर्वतेत्यर्थ। सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वना न केवल सद्मनि मागधीपते पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि (रघु० ३।१९)। व्यजृम्भन्त=अमूर्च्छन्। व्याप्नुवन्। तत्तल्लिवद विजृम्भते (मालती० १।७)। विजृम्भते व्याप्ति याति। वनेषु सायन्तनमल्लिकाना विजृम्भणोद्-

अशुद्धशोधनम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७०	७	ससस्वत	ससक्त-
१७४	१	सस्थाप्यैव	सस्थाप्यैव
१७५	२६	सहृत्य	सहत्य
२०३	२६	वेदसन्वाधीन०	वेदान्स्वाधीन०
२०५	४	(व० बृ० म० ५२।२)	इदमुपेक्ष्यम्
२०६	४	अवसाय्य समापय्य	विधिवद् गृहीत्वा
२२६	६	अ०व्यसनेन	अ०व्यासनेन
२३०	१०	मा	मा
२३५	११	नृत्यन्ति	नृत्यति
२३८	५	अथान्वबध्नामा	अथान्वबध्नान्मा
२४०	३	बध्यो	बन्ध्यो
२४३	१४	नुमिमीहे	नुमिमीमहे
२५३	१७	वीरमनशेते	वीरमनुशेते
२५७	८	त्यक्त	त्यक्तु
२६५	२२	त्वममीत्याह	त्वमपीत्याह
२६६	८	प्रणर्दन्ति	प्रणुदन्ति
२७३	२६	अत्रेक्षते	अवक्षते
२७८	२६	नगयन्त	नगयन्न
२८५	१२	वे	ये
२९४	१४	पुप्लुवे	अवपुप्लुवे
३१८	११	उद्धतानि	उद्धृतानि
३२७	२१	कुबरक	कुरबक
३३६	१२	सम्मृतेषु	सम्भृतेषु
३४६	११	पद वनेषु	पदेषूनेषु
३५१	२७	कृष्णाते	कुष्णाते
३६३	१५	विग्रहो निग्रहोऽनुग्रह-विपर्ययो वा	विग्रहो युद्धम्
३६७	७	विविरोधे	विविरोधे

परिबृंहणम्

१८	समुन्नद्धम् प्रवृद्ध प्रकर्षपर्यन्त गतम् ।
१६	भूतसमुच्छ्रयो भूतसमुदाय (लीयत इति शेष) ।
२७	सम्प्रयुज्यते सयुक्त प्रयुज्यते ।
११	सविधत्त उपकल्पयति (युधिष्ठिर) ।
१०	'कृत्वा' इत्यत पर बध्नीयान्मोक्षयीत वेति पाठ्यम् । आगम प्राप्तिरधिगम (लोप्त्रमिति शङ्कितस्य द्रव्यस्य) । तस्यानुगम सद्धेतुक सम्बन्ध, निश्चय सन्देहान्तगमनम् इति तु वयम् । नीलकण्ठस्तु दूराधिरूढ कल्पयति ।
१	अन्वपद्यत । उपैदित्यथ इत्यधिक पाठ्यम् ।
२५	अवगीत नाशिनमिति नीलकण्ठ । सोऽयमुपचार ।